
Biblioteka "EPISTEME" 16

Benedikt Anderson

NACIJA:
ZAMIŠLJENA ZAJEDNICA

Naslov originala:
Benedict Anderson: *Imagined communities*
Reflections on the Origin and Spread of Nationalism
Verso, London, 1983

Urednik
Ilija Marić

BENEDIKT ANDERSON

NAČIJA:
ZAMIŠLJENA
ZAJEDNICA

Prevele
Nata Čengić
Nataša Pavlović

Predgovor i stručna redakтура
Silva Mežnarić

BEOGRAD
1998.

BIVANJE NACIJOM DANAS

Esej (tako je ovo djelo nazvao sam autor) o porijeklu i raširenosti nacionalizma Benedicta Andersona mogao bi se smjestiti u suvremenu literaturu o nacionalizmu na temelju sljedećih odrednica: (a) esej jest refleksija a ne teorija o porijeklu i raširenosti nacionalizma; odnosi se, dakle, na diskurse nacionalizma, na raznolika "opravdanja" bivanja-nacijom (nation-ness); (b) esej je pisan i smišljen u najboljoj maniri britanske historiografske škole i onog što je ona imala reći o marksističkom poimanju nacije, no ide i korak dalje – u deeuropizaciju bivanja-nacijom, a time i u deeuropizaciju neomarksističkog promišljanja nacije i nacionalizma; (c) esej jest prvi do kraja artikulirani pokušaj u suvremenoj zapadnoj literaturi o naciji i nacionalizmu koji postavlja pitanje: zašto se posvuda bivanje zajednicom u političkom horizontu nadaje kao bivanje nacijom?

Knjižica je izašla u Londonu 1983. godine; ni po izdavaču (Verso) ni po relativno malo znanom autoru i skromnom opsegu nije se tada moglo zaključiti da će ta knjižica u vrlo kratkom vremenu zadobiti status "knjige kristalizatora". Riječ je, naime, o tekstu koji čini da se lanac dotad otvorenih pitanja na temu nacija-nacionalnost-nacionalizam zatvori, i da se pri tom, na drugoj razini, otvore posve nova. Uskoro će, na primjer, Istraživački komitet *Međunarodne sociološke asocijacije za etničke i manjinske odnose* na svojem redovnom strukovnom zasjedanju (Beograd, rujna 1985) objelodaniti da je Andersonova knjižica ponajbolji putokaz za buduća istraživanja na polju diskursa nacionalizma.

U čemu je, dakle, srž inovacije? "Moje je polazište" – kaže autor – "da su bivanje nacijom, kao i nacionalizam, kulturne tvorevine

posebne vrste." Da bi se ta posebnost razumjela kako treba, te tvorevine se analiziraju pomoću svojih značenja, njihove mijene u vremenu i prostoru i njihove emotivne nabijenosti. Iz takvog postupka analize proizlazi Andersonova inovacija: porijeklo i performanca *diskursa* nacionalizma. Diskurs nacionalizma, u težnji za uspostavljanjem zamišljene zajednice, mora osigurati prijenosni, medijatorski mehanizam, poopćiti svoje označitelje i označeno kao zajedničko; mora, dakle, imati znakovni sustav, jezik i tisak. Otud, smatra Anderson, nedvojbeno povezanost univerzaliziranja bivanja nacijom, nacionalne zajednice i, via tiskarska tehnologija, kapitalizma.

Taj "prvi val" konstituiranja države kao nacionalne tipičan je europski fenomen; oficijelni ili službeni nacionalizam (za razliku od pučkog) doživljava svoj vrhunac u Europi druge polovice devetnaestog stoljeća kada, prema Andersonu, počinje biti "izvozna roba", predmet oponašanja, "modelom" nacionalne države. Običnim rječnikom, postaje tvorevina, dokazano efikasna za mobilizaciju masa u tvorenju državnih granica i izvan Europe, ali u drugom tonalitetu i ključu (Japan, na primjer). Presađivanje, odnosno refleksija o presađivanju modela, njegova "modularnost" u istočnu Europu i Aziju početkom dvadesetog stoljeća pokazuje, smatra Anderson, znatnu ograničenost dotada najdovršenije i dokraja instrumentalizirane škole "promišljanja bivanja nacijom", europskog marksizma. Ne samo da je marksistička teorija nacije prema Naimu, objelodanila jedan od najvećih "historijskih promašaja", kako u opisima stanja tako i u predikcijama, već se objelodanila i sva *nelagoda* marksizma pred promišljanjem nacije i nacionalizma. "Najtočnije bi bilo reći da se nacionalizam pokazao nelagodnom *anomalijom* za marksizam", pa ga je stoga marksistička teorija, smatra Anderson, i naširoko zaobilazila.

Ipak, čini nam se nužnim odgovoriti na pitanje – zašto? Otkud ta "nelagoda" u jednoj razrađenoj socijalnoj teoriji, kao što je bio marksizam, pred fenomenom (nacionalizma)? Odgovor bi, čini se, trebalo tražiti na najmanje tri strane: na strani fenomena samog, na strani teorije te na strani "duha vremena" u znanstvenoj metodi. U vrijeme oblikovanja marksističke socijalne teorije, polovicom prošlog stoljeća, Europa je bila Europa oficijelnih nacionalizama, nacionalizma, novoformiranih postnapoleonskih europskih država i državnica, koji su se objelodanjivali preko armija i sve efikasnijih upravljačkih sistema, što je, mora se priznati, za jednu socijalnu teoriju koja se "zida" imajući na umu promociju jednoga socijalnog faktora u horizont političkog, proletarijata, više nego "antipatično". Što-

više, sudbonosno. Oficijelni su nacionalizmi sve efikasniji u izgradnji vlastitih, idiosinkratičkih proizvodnih sistema (mađarskog, pruskog, francuskog) i militantnih mobilizacija masa (Japan); njihova se prikrivena proizvođačka univerzalnost nadaje kao otvorena socijalna partikularnost – kroz nacionalizam. Koju inačicu socijalne univerzalnosti tome suprotstaviti? Marksizam je našao "aktivistički" odgovor: proletarijat nema domovine, on je agens socijalnog univerzalnog. No, nije se mogla izbjeći čak ni otvorena formulacija da je partikularac-neprijatelj "nacionalna buržoazija"! Univerzalni proletarijat mora, dakle, prvo obaviti posao "obračunavanja s nacionalnom, svojom buržoazijom" (Anderson, str. 13), s vlastitim, "svojim" oficijelnim nacionalizmima. To drugim riječima znači da bi proletarijat morao obračunati s cijelim repozitorijem nacionalnog, to jest s repozitorijem kulturne i civilizacijske tvorevine "bivanja-nacijom". Obračunati? Kritički preispitati, smjestiti na pravo mjesto, vrednovati... ili tek negirati? Samo u prvom slučaju moglo se govoriti o stratagemi koja uvodi nacionalni proletarijat u univerzalni, to jest njegovu kulturnu i socijalnu tvorevinu čini dijelom opće preko refleksije o vlastitom, ograničenom kulturnom i socijalnom poslanstvu, dakle nacionalnom poslanstvu u europskoj "kući".

Moje je, ne Andersonovo mnijenje, da čak ni marksizam nije mogao ići tako daleko. Ne samo zbog inherentnog aktivizma te socijalne teorije već možda prije svega zbog (i to je ona "treća strana" pojašnjavanja nelagode) duha vremena u socijalnoj metodi. Teško da je bilo tada moguće uspostaviti znanstveni aparat za kritiku vlastitog predmeta opserviranja na način koji bi zadovoljavao tada vladajuće postulate znanstvene metode. (Marx bi u tada poznatoj maniri analitičke dekonstrukcije na vlastite aktivističke i teorijske tekstove sam morao primijeniti metodu koju je, na primjer, provodio pri kritici Hegelove filozofije državnog prava).

Otud smatram da je doživljavanje nacionalizma kao "anomalije" i "nelagodnosti" čak i "plus" za marksizam: prvo, čini mi se da su mnogi marksistički autori nacionalnog ipak bili svjesni moguće redukcije jednog eminentno teorijsko-socijalnog problema na "aktivizam" (uzmimo samo nelagodu u prežvakavanju odnosa takozvanog klasnog i nacionalnog u takozvanim marksističkim teorijama nacije) i, drugo, prema nekim neomarksističkim autorima radova o naciji, zbog te "nelagode", marksizam je barem ostavio "lofty space": jedan neizgrađen, teorijski prazan prostor, kodiran tek predteorijski i rudimentarno nama nasljednicama za obrađivanje.

Kako su se toga poduhvatili britanski historičari? Najistaknutiji među njima (E. P. Thompson, Maurice Dobb, Rodney Hilton, Christopher Hill i Eric Hobsbawm) "očistili su" marksističku socijalnu teoriju i historiografiju od ekonomskog determinizma kao isključive pojašnjavalačke sheme. Ne odbacujući posve "svaku" determinaciju, ti se povjesničari drže, kako kaže Raymond Williams, spoznaje da "je marksizam s mnogim konceptima determiniranosti znatno oklijaštren; no marksizam bez ikakvog koncepta determinacije bio bi beskoristan".¹

U slučaju Andersonove knjige taj je "ograničeni" determinizam podosta jasan: ona demonstrira način na koji se nacija kao zamišljena zajednica modularno širi širenjem kapitalizma kao svjetskog sistema; to širenje se ne događa "samo" stoga što je kapitalizam nadmoćni repozitorij proizvođačkih organizacija već "i stoga" što je njemu inherentna jedna nova religija spasenja koja poslije cijepanja starih zajednica, poslije prosvjetiteljstva, uspijeva uspostaviti kontinuitet, odnosno, kako kaže Anderson, uspijeva uspostaviti "svjetovni način da se sudbina pretvori u kontinuitet, da se slučaju da smisao". Preko čega? Preko nacije. Preko bivanja-nacijom. Kako? Taj nam se djelić Andersonova tumačenja čini toliko važnim da ćemo ga navesti integralno:

"Malo je stvari bilo (i još jest) pogodnije u tu svrhu [iznaženja svjetovnog načina da se slučaju da smisao] od ideje nacije. Ako se i priznaje da su nacionalne države "nove" i "povijesne" nacije čiji su one politički oblik bez iznimke postoje od pamtljivjeka [...]

Magija nacionalizma pretvara slučaj u sudbinu.

U tom je poimanju uloge nacije u konstituiranju "zajednice" i "sudbine" Benedict Anderson izrastao iz tradicije britanske povjesničarske škole: njegova je pojašnjavalačka shema ne samo korak dalje od determinizma (iako, također u toj tradiciji, nije i bez njega) već je porijeklo i širenje nacionalizma i bivanja-nacijom situirano u društvenu mijenu koja se ne poima samo u ograničenom smislu kao "ekonomska mijena" – ona je i mijena u poimanju vremena, prostora, znaka, komunikacije, drugog i sebe. Društvena je promjena u njegovoj analizi najuže vezana za poziciju aktera u toj promjeni. Tome primjerenom, Anderson prati uspostavljanje novijih, populističkih i pučkih nacionalizama i država "odozdo", od aktera samih, često preko individualnih povjestica (istaknutih intelektualaca, upravljača,

školovanih ljudi Malezije, Indonezije, Nigerije), pokazujući tako da se praksa institucije prelama u praksi individualne diskurzivne svakodnevice. I upravo to "prelamanje" proizvodi jednu od ključnih Andersonovih pojašnjavalačkih shema: modalnost bivanja-nacijom i njeno moduliranje prilikom presađivanja. Po njemu se samo tako može objasniti njena tvrdokornost, nad-život, nepobitna univerzalnost u potrebi da se slučajnost pretvori u sudbinu, da se, kako sam kaže u motou, slučajnost rađanja Škottom, Iroem, Saksoncem ili Dancom pretvori u sudbinu u-rađanja, bivanja-Englezom.

Bivanje-nacijom, dakle, Anderson analizira ne samo "odozgo", preko elita i vladajućih klasa, već i "odozdo" ili, bolje "iz izokrenuta dna"², u ime onih i za one koji su činili povijest ali je nisu pisali.

Svaki si individualni akter "zamišlja" zajednicu u kojoj će svoju slučajnu egzistenciju pretvoriti u "sudbinsku", sudbinu sebe i zajednice. Sve su, dakle, zajednice, osim možda one "licem uz lice" – imaginarne. Stoga one nisu i ne mogu biti dijeljene, klasificirane na kontinuumu "lažnih" i "pravih", "dobrih" i "loših". Tek način, *stil* ZAMIŠLJANJA zajednica, daje nam pravo da ih razlikujemo (a možda i klasificiramo).

Analiza "stilova" zamišljanja nacionalne zajednice glavni je materijal ove lijepe knjižice; ta se analiza mogla sačiniti tek analizom diskursa glavnih i "svakodnevnih", "odozgo" i "odozdo" aktera u prožimanju slučajnosti i smisla, kontingencije i pravilnosti. Popunjavanje praznog polja zajednice diskursom nacije, "otkad", "tko" i "kako", a ponajviše "gdje" nedvojbni je inovativni prinos Benedicta Andersona.

Naravno, od ovakve se knjige ne može očekivati konfektionirana "wash-and-wear" receptura. Štoviše, refleksije o porijeklu i širenju nacionalizma Benedicta Andersona sve su prije no privlačne za poslenike oficijelnog i pučkog nacionalizma bilo koje orijentacije. Čitanje je ove knjižice zanimljiv ali ozbiljan i zahtjevan posao; on zahtijeva spremnost da se razgradi "već viđeno", da se razgradi navlastita matrica pretvorbe slučajnog u sudbinu (nacije), traži, dakle, otvorenost za proizvođenje suviška smisla kroz bivanje-nacijom. Čitanje te knjižice jest stalno propitivanje "tko, gdje, kada i zašto" moju partikularnu egzistenciju uronjava u-bivanje-nacijom i zašto pristajem (ili ne) na nacionalnu determinaciju, prozivanje moje sudbine? Znak pitanja pred takvim procesom jest i znak odmak od u-narodnjava-

² Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians*, Polity Press, 1984, str. 7.

¹ A. Williams, *Marxism and Literature*, Oxford UP 1977, str. 83.

nja, znak refleksije o njemu i ujedno nalaz da se "pripadati" ne mora, da je pripadanje iluzija, da postoji i solucija ne-pripadanja (naciji). I što onda? Što je iza toga? Strah?!

Na strahu od praznog polja nepripadanja (naciji) Anderson se zaustavio. Analiza, koju bi nakon toga trebalo obaviti, nadilazila bi, čini se, "stil" ovog eseja: ona bi, u fakturi, čini nam se, morala biti bliška Lacanu, otprilike onome što je za naše potrebe, na jugoslavenskom tlu, zasad poduzeo samo Slavoj Žižek u analizi fantazmi "nacionalnog" slovenstva (*Slovenzi in nezavedno*, DZS, Ljubljana, 1984).

I što nam nudi inovativnost tog djela u pronicanju situacije koju živimo? Kuda nas je odvela međuigra oficijelnog i pučkog nacionalizma država i državnica istočne Europe? Što nam, ako uopće nešto, može dati analiza diskursa njenih i naših nacionalizama?

Anderson esej započinje i završava izjavama o faktičnim i mogućim ratovima između zemalja koje sukobe opravdavaju i vode pod zastavom "marksizma": bili su to, u vrijeme pisanja eseja, ratovi između Vijetnama, Kambodže i Kine. Sada su to, i u njegovoj predikciji, mogući ratovi između korodiranih marksističkih režima Istočne Europe. "Oficijelni nacionalizam" nasljedna je bolest svih režima; "stabilna država" ima uvijek dva lica, jedno zasigurno emanira oficijelni nacionalizam, u svim režimima. Nacionalizam, dakle, servisira državu. U federacijama socijalističkih zemalja Istočne Europe to znači nacionalizam koji servisira države članice i njihove monopartijske sisteme. Pa kao što Europa devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća nije mogla izbjeći ratove između službenih nacionalizama, tako je, zbog njegove žilavosti, teško zamisliti da će Istočna Europa biti u stanju izbjeći ratne sukobe između oficijelnih jednopartijskih nacionalizama. U tim sukobima, prema Andersonu, pučki je nacionalizam samo "diskurs samoobrane", ulog u igri između "kancelara", "To su ratovi između vodstva, "jer vodstvo, a ne narod, nasljeđuje stare telefonske centrale i palače" (str. 145). Anderson se upušta i u jednu atraktivnu pojašnjavajuću shemu, navodeći da bi kraj dvadesetog stoljeća mogao svjedočiti oficijelnim nacionalizmima postrevolucionarnih socijalističkih režima čiji uzroci leže (ponešto determinizma) u "rasjeklina između socijalističkog modela i agrarne realnosti" (str. 145).

I s čim je suočena Istočna Europa desetak godina nakon izloženja te hipoteze? Oficijelni su nacionalizmi monopartijskih sistema dokraja iscrpili mogućnosti legitimiteta koju su im pružale nasljeđene a i nove telefonske centrale i palače; raspadaju se nomenklature, vladajuće partijske elite, oficijelni nacionalizam jedne partije premje-

šta se u višepartijske populističke figure. U višenacionalnim državnim tvorevinama čak je i modernizacijska univerzalna formula civilnog društva ubrzo poprimila nacionalne granice; nije, dakle, mogla podnijeti težinu vlastite univerzalnosti, njeno brzo pretvaranje u "nacionalno civilno društvo" pokazalo je njeno slučajno ustoličenje, kratkotrajno gostovanje upravo na fonu "suvremene" države. Nije li to jedan od znakova preuranjenosti dviju modernizacijskih formula (socijalističkog modela i civiteta) u agrarnoj realnosti?

Stoga i ne bi trebalo biti začudno što se raspadanje oficijelnog nacionalizma istočnoeuropskih država dešava na način demoliranja seoskog mlina (i mlinara) prigodom promjene lokalnog žandara. Buka, vika i mnogo brašna posvuda. I ponekad strah od praznog (mlina) i onog što dolazi poslije.

Taj strah od "onog poslije", kad plijen bude razgrabljen i kad oficijelnog nacionalizma više ne bude, navodi, čini se, pučki nacionalizam u nas da ubrzano pretvara mnoge povijesne slučajnosti u nacionalne sudbine, u "nešto čvrsto", uporišno... Na toj osnovi u rasjeklina između neostvarenog socijalističkog modela i agrarne stvarnosti projicira se višestruka sistem, pri čemu su, naravski, stranke nosioci nacionalne izvjesnosti i imaginacije zajedništva. U prostore političkog, dakle, stranke projiciraju svoja viđenja bivanja nacijom koja su u gotovo svim slučajevima istovjetna – ožvjele slike katastrofa iz prošlosti (genocidne nacije, četničke prikaze, ugroženost s "Balkanskim", uglavnom more Anđela povijesti) i bukoličke scene iz Martinških sajмова, Kmečkih ohceti, Dragačevskih truba... Stoga se u svojim nacionalnim dijelovima stranački programi i razlikuju samo po tome tko je prigodom razgradbe monopartijskog mlina oficijelnog nacionalizma uspio nagomilati više aveti prošlosti i slučajnosti.

Možemo se nadati da će nova modernizacijska formula "priključenja Europi" što brže objelodaniti nemoć tako imaginarnih nacionalnih zajednica da se toj Europi stvarno i priključuje. Kako takvo objavljivanje ubrzati? U knjizi koja je pred vama nalazi se niz korisnih naputaka; valja ih samo prepoznati i primijeniti.

Slava Mažuranić

On smatra svojom zadaćom da povijest četka uz dlaku.

Walter Benjamin, *Illuminacije*

Thus from a Mixture of all kinds began,
That Het'rogenous Thing, An *Englishman*:
In eager Rapes, and furious Lust begot,
Betwixt a Painted *Britton* and a *Scot*:
Whose gend'ring Offspring quickly learnt to bow,
And yoke their Heifers to the *Roman Plough*:
From whence a Mongrel half-bred Race there came,
With neither Name nor Nation, Speech or Fame.
In whose hot Veins new Mixtures quickly ran,
Infus'd betwixt a *Saxon* and a *Dane*.
While their Rank Daughters, to their Parents just,
Receiv'd all Nations with Promiscuous Lust.
This Nauseous Brood directly did contain
The well-extracted Blood of *Englishmen*...

Iz knjige Danicla Defoea *The True-Born Englishman*

⁶ U slobodnom prijevodu: Tako je iz mješavine svih vrsta nastala ta raznorodna stvar, Englez: začet iz požudnih silovanja i žestoke pohote obojenog *Britanca* i *Škota*, čiji su potomci prigrali vratove i upregli svoje junice u *rimске* plugove: odakle je nastala rasa mješavaca nečiste krvi, bez imena, bez nacionalnosti, bez jezika, bez dobrog glasa. U njihovim je vrelim venama zakolala nova mješavina, *Saksonca* i *Danca*. A njihove su se proste kćeri, siljujući svoje roditelje, podavale svim nacijama s razvratnom pohotom. Iz ovog je gnusnog legla potekla temeljito pročišćena krv *Engleza*...

1. UVOD

Svjedoci smo temeljite promjene u povijesti marksizma i marksističkih pokreta, a da toga možda još nismo ni svjesni.* Najvidljiviji znakovi te promjene jesu nedavni ratovi između Vijetnama, Kambodže i Kine. Ti ratovi imaju izuzetno povijesno značenje zato što prvi puta ratuju režimi čija su nezavisnost i revolucionarna vjerodostojnost neosporne i zato što nijedna od zaraćenih strana ne pokušava ozbiljnije opravdati krvoproliće sa stajališta neke prepoznatljivije *marksističke* teorije. Dok se još moglo interpretirati kinesko-sovjetske pogranične sukobe 1969, te sovjetske vojne intervencije u Njemačkoj (1953), Mađarskoj (1956), Čehoslovačkoj (1968) i Afganistanu (1980) prema vlastitom ukusu kao "socijalistički imperijalizam", "obranu socijalizma" itd., dotle nitko, kako mi se čini, ozbiljno ne vjeruje da je takva retorika relevantna za ono što se događalo u Indokini.

Ako je vijetnamska invazija i okupacija Kambodže u prosincu 1978. i siječnju 1979. bila prvi *konvencionalni sukob većih razmjera* što su ga među sobom vodili revolucionarni marksistički režimi¹, kine-

* Autor je ovu knjigu napisao prije svih onih radikalnih promjena koje su se zbile, naprimjer 1989. godine u zemljama Istočne Evrope. Njegove teze, međutim, upravo pogadaju same temelje političkih procesa našeg vremena. (Nap. ured.)

¹ Takvu sam formulaciju izabrao samo zato da bih naglasio razmjere i način ratovanja, a ne zato da bih ijednoj strani pripisao krivnju. Da bi se izbjegli nesporazumi, valja reći da je invazija u prosincu 1978. izrasla iz oružanih sukoba pripadnika dva revolucionarnih pokreta, koji datiraju možda još iz 1971. Poslije trajanja 1977. pogranični prepadi koje su započeli Kambodžanci, ali na koje su Vijetnamci ubrzo uzvratili, bili su sve većih razmjera, te su kulminirali velikim upadom Vijetnamaca u prosincu 1977. Nijednom od ovih napada, međutim, nije bio cilj rušenje neprijateljskog režima ni okupacija velikog dijela teritorija, a ni brojno stanje trupa ne možemo usporediti s brojem vojnika u prosincu 1978. Kontroverzne uzroke rata najpa-

ski napad na Vijetnam u veljači uskoro je potvrdio presedan. Samo bi se najvjerniji pristaše takva režima usudili prognozirati da će u nekom značajnijem međudržavnom sukobu danas, potkraj stoljeća, SSSR i NR Kina (a nekimli manje socijalističke države) nužno biti na istoj strani. Tko može s uvjerenjem tvrditi da se Jugoslavija i Albanija jednoga dana neće uhvatiti u koštac? Sve one šarene grupice koje zahtijevaju povlačenje Crvene armije iz njezinih uporišta po Istočnoj Evropi trebale bi se prisjetiti do koje mjere njezina nadmoćna prisutnost od 1945. naovamo služi sprečavanju oružanih sukoba između marksističkih režima na tom području.

Te primjedbe ističu činjenicu da se od drugog svjetskog rata svaka uspješna revolucija definirala u nacionalnim okvirima, koristeći nacionalnu terminologiju (NR Kina, SR Vijetnam itd.), i na taj se način čvrsto ukotvila u teritorijalni i socijalni prostor koji joj je u naslijeđe ostavila predrevolucionarna prošlost. I obrnuto, činjenica da SSSR s Ujedinjenim Kraljevstvom Velike Britanije i Sjeverne Irske dijeli tu rijetku odliku da u svom imenu odbija navesti nacionalnost, navodi na zaključak da je on isto toliko baštinič prednacionalnih dinastičkih država 19. stoljeća, koliko i preteča internacionalističkog poretka 21. stoljeća.²

Eric Hobsbawm potpuno ispravno tvrdi da "marksistički pokreti i države teže da postanu nacionalni, ne samo oblikom već i u samoj svojoj biti, dakle, nacionalistički. Ništa ne upućuje na to da se taj trend neće nastaviti."³ A tu tendenciju ne nalazimo samo u socijalističkom svijetu. Gotovo svake godine UN primaju nove članove. Mnoge pak "stare nacije" koje su se činile sasvim konsolidiranim suočavaju se s izazovom sub-nacionalizama unutar vlastitih granica, nacionalizama čiji je san, dakako, da se jednog lijepog dana riješe prefiksa *sub*. Realnost je prilično jednostavna: dugo proricanj "kraj ere nacionalizma" nije uopće na vidiku. Štoviše, bivanje nacijom (*nation-*

² Zljivije analiziraju Stephen P. Heder, *The Kampuchean-Vietnamese Conflict* u zborniku "The Third Indochina Conflict" (uredio David W. P. Elliott), str. 21-67; Anthony Barnett, *Inter-Communist Conflicts and Vietnam*, "Bulletin of Concerned Asian Scholars", 11:4 (listopad – studeni 1979), str. 2-9; te Laura Summers, *In Matters of War and Socialism Anthony Barnett would Shame and Honour Kampuchea Too Much*, *ibid.*, str. 10-18.

³ Tko sumnja u opravdanost takve analogije između Ujedinjenog Kraljevstva i SSSR-a, neka se zapita koja se nacionalnost imenuje u slučaju Ujedinjenog Kraljevstva? Velikobritanska?

⁴ Eric Hobsbawm, *Some Reflections on "The Break-up of Britain"*, "New Left Review" 105 (rujan – listopad 1977), str. 13.

ness)** je najuniverzalnije priznata vrijednost u političkom životu našeg doba.

Iako su, međutim, činjenice jasne, već se dugo vode rasprave o tom kako ih interpretirati. Nacija, nacionalnost, nacionalizam – sve te pojmove teško je definirati, a kamoli analizirati. U usporedbi s ogromnim utjecajem nacionalizma na svijet danas, teorija o njemu ima upadljivo malo. Hugh Seton-Watson, autor daleko najboljeg i najobuhvatnijeg djela o nacionalizmu na engleskom jeziku i nasljednik bogate tradicije liberalnih društvenih nauka i historiografije, sa žaljenjem primjećuje: "Tako sam *prisiljen* zaključiti da nije moguće doći do "znanstvene definicije" nacije, pa ipak je ta pojava postojala i dalje postoji."⁴ Tom Naim, autor prijelomne studije *The Break-up of Britain* i nasljednik jednako bogate tradicije marksističkih društvenih nauka i historiografije, iskreno priznaje: "Teorija nacionalizma predstavlja najveći povijesni promašaj marksizma."⁵ Čak i to priznanje, međutim, navodi na pogrešan zaključak, u onoj mjeri u kojoj implicira da je riječ o žalosnom ishodu jedne duge, osvještene potrage za teoretskom jasnoćom. Bilo bi bolje reći da se ispostavilo da je nacionalizam nezgodna *anomalija* za marksističku teoriju i upravo ga se zato češće izbjegavalo nego se s njime suočavalo. Kako inače objasniti to što Marx nije razjasnio onaj ključni izraz u svojoj znamenitoj formulaciji iz 1848: "Razumije se da proletarijat svake zemlje mora prvo da svrši sa *svojom vlastitom buržoazijom*."⁶ Kako inače objasniti činjenicu da se već više od stoljeća upotrebljava pojam "nacionalna buržoazija", a da se nije nekom teorijom pokušalo opravdati relevantnost tog izraza? U čemu je teorijski značaj *upravo te* segmentacije buržoazije koja je svjetska klasa utoliko što je definirana proizvodnim odnosima?

Svrha je ove knjige da pokuša ponuditi neka rješenja za bolje tumačenje "anomalije" nacionalizma. Mislim da su i marksističke i

*Termin "nation-ness", koji je iskovao autor, moguće je prevesti na više načina: "biti-nacija", "bivanje nacijom"; odlučili smo se za "bivanje nacijom" da bismo očuvali točnost prijevoda. (Op. prev.)

⁴ Vidi njegovo djelo *Nations and States*, str. 5. Kurziv B. A.

⁵ Vidi njegovo djelo *The Modern Janus*, "New Left Review", 94 (studeni – prosinac 1975), str. 3. Taj se esej neizmijenjen nalazi u *The Break-up of Britain* kao 9. poglavlje (str. 329-363).

⁶ Kari Marx, Friedrich Engels, *Komunistički manifest*, str. 50. Kurziv B. A. Pri bilo kakvoj teorijskoj egzgezi, na riječ "razumije se" pred ushićenim se čitaocem mora upaliti crveno svjetlo.

liberalne teorije malaksale u zakašnjelom ptolomejskom pokušaju da se "sačuvaju oblička" i da je hitno potrebno izvrtnje gledišta u, mogli bismo reći, kopernikanskom duhu. Polazim od toga da su nacionalnost, ili bivanje nacijom (*nation-ness*) – kako bi je bilo bolje nazvati u svjetlu mnogostrukih značenja prve riječi – baš kao i nacionalizam, kulturne tvorbe posebne vrste. Da bismo ih pravilno razumjeli, moramo pažljivo razmotriti kako je došlo do njihovog povijesnog nastanka, na koji se način njihovo značenje mijenjalo tokom vremena i zašto danas uživaju tako snažan emocionalni legitimitet. Nastojat ću dokazati da je nastanak tih tvorbi krajem 18. stoljeća⁷ bio omogućen spontanom destilacijom složene "smjese" zasebnih povijesnih sila; no, čim su jednom bile stvorene, te su tvorbe postale "moduli". Moglo ih se više ili manje osvješteno presađivati na razna društvena područja, gdje su se stapale s odgovarajuće velikim brojem političkih i ideoloških konstelacija. Također ću nastojati pokazati zašto baš te kulturne tvorbe pobuđuju tako snažan osjećaj privrženosti.

Pojmovi i definicije

Prije nego što prijedemo na ta pitanja, bilo bi preporučljivo ukratko razmotriti pojam "nacija" i ponuditi upotrebljivu definiciju.

Teoretičare nacionalizma često su zbunjivala, da ne kažem iritirala, ova tri paradoksa: 1. Objektivna modernost nacija u očima povjesničara i, s druge strane, njihova subjektivna drevnost u očima nacionalista. 2. Formalna univerzalnost nacionalnosti kao sociokulturnog koncepta – u suvremenom svijetu svatko može, mora i želi "biti" određene nacionalnosti, isto kao što "jest" određenog spola – i, nasuprot tome, neizlječiva partikularnost njezinih konkretnih manifestacija, tako da je, po definiciji, "grčka" nacionalnost *sui generis*. 3. Politička moć nacionalizama i, s druge strane, njihovo filozofsko siromaštvo, pa čak i nesuvislost. Drugim riječima, za razliku od većine drugih izama, nacionalizam nije nikada uspio proizvesti velike misli-

oce: on nema Hobbesa, Tocquevillea, Marxa ili Webera. Ta "beznačajnost" izaziva kod kozmopolitskih intelektualaca poliglota stanovitu snishodljivost. Poput Gertrude Stein suočene s Oaklandom, lako je brzopletu zaključiti da "tamo nema ničega". Karakteristično je da je čak i jedan tako dobrohotan proučavatelj nacionalizma, Tom Nairn, napisao da "nacionalizam" spada u patologiju moderne razvojne povijesti, jednako je tako neizlječiv kao i 'neuroza' kod pojedinca, prati ga podjednaka dvosmislenost, posjeduje istu urođenu sposobnost da se sroza u mahnitost, čiji su korijeni u dilemama bespomoćnosti koje more veći dio svijeta (ekvivalent infantilnosti kod društava) i uglavnom je neizlječiv"⁸

Jedna je od teškoća što čovjek nesvjesno teži da hipostazira postojanje Nacionalizma s velikim D, a zatim da ga klasificira kao ideologiju. Mislim da bi bilo lakše razmatrati ga zajedno sa "srodstvom" i "religijom" nego s "liberalizmom" ili "fašizmom".

U antropološkom duhu predlažem, dakle, ovu definiciju nacije: to je zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena.

Zamišljena je zato što pripadnici čak i najmanje nacije nikad neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, pa čak ni čuti o njoj, no ipak u mislima svakog od njih živi slika njihovog zajedništva.⁹

Renan je na svoj blago podrugljiv način govorio o tom zamišljanju kad je napisao da "Or l'essence d'une nation est que tous les individus aient beaucoup de choses en commun, et aussi que tout aient oublié bien de choses."¹⁰ Uz ustanovitu dozu okrutnosti Gellner dolazi do sličnog zaključka kada ustvrđuje da "nacionalizam nije budenje nacija do samosvijesti: on izmišlja nacije tamo gdje one ne postoje."¹¹ Nedostatak je ove formulacije to što Gellner toliko nastoji pokazati da se nacionalizam lažno predstavlja, da zbog toga poistovjećuje "izmišljanje" s "izmišljotinama" i "lažnošću", umjesto sa "zami-

⁸ The Break-up of Britain, str. 359.

⁹ Usp. Seton-Watson *Nations and States* str. 5: "Mogu jedino ustvrditi da nacije postoje ondje gdje znatan broj ljudi u zajednici smatra da tvori naciju ili se ponaša kao da je tvori." "Smatra" možemo prevesti kao "zamišlja".

¹⁰ Ernest Renan, "Qu'est-ce qu'une nation?" u *Oeuvres complètes*, 1, str. 892. On dodaje: "tout citoyen français doit avoir oublié sa Saint-Barthélemy, les massacres du Midi au XIIIe siècle. Il n'y a pas en France dix familles qui puissent fournir la preuve d'une origine franque..."

¹¹ Ernest Gellner, *Thought and Change*, str. 169. Kurziv B. A.

⁷ Kao što primjećuje Aira Kemiläinen, dva utemeljitelja akademskog proučavanja nacionalizma, Hans Kohn i Carleton Hayes, uvjerljivo su obrazložili uzimanje tog datuma. Njihove zaključke ozbiljno dovode u pitanje samo nacionalistički ideolozi u pojedinim zemljama. Kemiläinen također opaža da riječ "nacionalizam" nije bila u široj upotrebi do kraja 19. st. Nije se, naprimjer, pojavljivala u mnogim standardnim leksikonima iz 19. st. Kad Adam Smith barata izrazom "bogatstvo naroda" (*nations*) pod tim podrazumijeva samo "društva" ili "države". Aira Kemiläinen, *Nationalism*, str. 10, 33 i 48-49.

šljanjem" i "stvaranjem". Na taj način on implicira da postoje "ისტინსკე" zajednice koje možemo suprotstaviti nacijama na štetu ovih drugih. U stvari, sve zajednice veće od prvobitnih sela u kojima se svi međusobno lično poznaju (pa možda čak i one) zamišljene su. Zajednice valja razlikovati ne po njihovoj lažnosti ili istinitosti, već po načinu na koji su zamišljene. Javanski su seljaci oduvijek znali da su povezani s ljudima koje nisu nikad vidjeli, ali te su veze zamišljane partikularistički – kao neograničeno rastezljive mreže srodstava i šticeništva. Javanski jezik donedavno nije imao izraza koji bi označavao apstraktni pojam "društvo". Danas o francuskoj aristokraciji u doba *ancien régimea* možemo misliti kao o klasi, ali ona je na taj način zamišljena tek nedavno.¹² Na pitanje "Tko je grof de X?", uobičajen odgovor ne bi bio "pripadnik aristokracije" već "gospodar X-a", "ujak baruna de Y" ili "šticešnik vojvode de Z-a".

Nacija se zamišlja kao ograničena jer čak i najveće nacije koje broje i milijardu ljudi, imaju određene, iako rastezljive granice, s one strane kojih se nalaze druge nacije. Nijedna nacija ne zamišlja da se poklapa s ljudskim rodom. Ni najmesijanskiji nacionalisti ne sanjaju o danu kad će se svi pripadnici ljudske rase priključiti njihovoj naciji, kao što su na primjer, u nekim razdobljima kršćani mogli sanjati o pokrštaivanju cijele planete.

Nacija se zamišlja i kao suverena jer se pojam pojavio onda kad su prosvjetiteljstvo i revolucija razbili legitimitet hijerarhijskoga dinastičkog kraljevstva koje vlada po milosti božjoj. Nacije su, sazevši na stadiju ljudske povijesti kad su čak i najpobožniji pobornici svih univerzalnih religija bili neizbježno suočeni s realnim *pluralizmom* tih religija i alomorfizmom njihovih ontoloških zahtjeva i područja na kojemu su se prostirale, sanjale o slobodi, pa ako već njima upravlja Bog, neka to bude bez posrednika. Simbol te slobode jest suverena država.

Naposljetku, nacija se zamišlja kao zajednica zato što se bez obzira na stvarnu nejednakost i izrabljivanje koje mogu u njoj vladati, ona uvijek poima kao snažno horizontalno drugarstvo. Na koncu, upravo su zbog tog osjećaja bratstva u toku posljednja dva stoljeća milijuni ljudi, ako već ne ubijali, a ono drage volje pošli u smrt u ime takvih ograničenih proizvoda zamišljanja.

Njihova nas pogibija naglo suočava sa središnjim problemom koji postavlja nacionalizam: što u tim izbljedjelim zamišljanjima iz novije povijesti (samo dva stoljeća) tjera ljude da prinosne takve kolosalne žrtve? Vjerujem da su počeci odgovora u kulturnim korijenima nacionalizma.

¹² 12 Hobsbawm je, naprimjer, "utvrđuje" navodeći da je 1789. brojila oko 400 000 od ukupno 23 000 000 stanovnika. (Vidi njegov *The Age of Revolution*, str. 78.) No, da li bi se takva statistička slika dala zamisliti u vrijeme *ancien régimea*?

2. KULTURNI KORIJENI

Nema fascinantnijih simbola moderne kulture nacionalizma od spomenika palim borcima i grobova neznanih junaka. Ceremonijalno poštovanje koje se javno iskazuje tim spomenicima *upravo zato što su ili hotimično prazni ili, pak, zato što nitko ne zna tko u njima leži, nema pravog presedana u povijesti.*¹ Da bismo osjetili moć te suvremene pojave, dovoljno je da zamislimo opću reakciju na pametnjakovića koji bi "otkrio" ime neznanih junaka ili inzistirao da se u kenotaf stave nečije kosti. Kakvo čudno suvremeno svetogrđe! Iako u tim grobovima nema posmrtnih ostataka ni besmrtnih duša koji bi se mogli identificirati, oni su prožeti sablastima *nacionalnih zamišljanja.*² To objašnjava zašto tolike različite nacije imaju takve grobove, a ne osjećaju nikakvu potrebu da imenuju nacionalnost njihovih odsutnih stanovnika. Što bi drugo *moгли biti* nego Nijemci, Amerikanci, Argentinci...?

¹ Stari su Grci imali kenotafe, ali za pojedince čiji je identitet bio poznat, a čija se tijela zbog nečega nisu mogla pokopati na uobičajen način. Taj podatak dugujem kolegici Judith Herrin, koja se bavi bizantologijom.

² Razmotrimo, naprimjer, ove zanimljive pjesničke figure: 1. "Duga nas siva crta nikad nije iznevjerila. Da vi to učinite, milijuni bi se duhova u sivomasinastom, u kaki smeđem, u plavom i sivom izdiglo iz svojih bijelih križeva, gromko uzvikujući ove magične riječi: Dužnost, Čast, Domovina." 2. "Moja se procjena američkog vojnika rodila na bojnopolju prije mnogo, mnogo ljeta, i nisam je morao mijenjati. Tada sam ga smatrao, i sada ga smatram, jednim od najplemenitijih likova na ovom svijetu; ne samo da posjeduje najbolje osobine vojnika, već je i neokaljan [sic] ... dio je povijesti kao jedan od najveličanstvenijih primjera uspješnog patriotizma sic. Dio je budućnosti jer buduća će pokoljenja podučavati principima nezavisnosti i slobode. Dio je sadašnjosti, nas samih, zbog svojih vrline i junaštva". Douglas MacArthur, "Duty, Honour, Country". Govor održan na američkoj Vojnoj akademiji u West Pointu, 12. svibnja 1962. koji je izašao u njegovom djelu *A Soldier Speaks*, str. 354 i 357.

Kulturološka važnost takvih spomenika još je jasnija ako pokušamo zamisliti, na primjer, grob neznanih marksista ili spomenik palim liberalima. Možemo li a da ne osjetimo kako je to apsurdno? Razlog je tome što se ni marksizam ni liberalizam ne bave pretjerano ni smrću ni besmrtnošću. To što se nacionalistički mentalitet njima bavi ukazuje na veliku sličnost s religioznim mentalitetom. Budući da ta sličnost nipošto nije slučajna, možda bi ovo razmatranje kulturnih korijena nacionalizma bilo korisno početi sa smrću, posljednjom u nizu neumitnosti-

— Ako se način na koji čovjek umire najčešće čini proizvoljnim, sama je smrt neizbježna. Ljudski je život pun takvih kombinacija nužnosti i slučajja. Svi smo svjesni da su naše genetsko nasljeđe, spol, životni vijek, materinski jezik itd., plod i slučajnosti i neminovnosti. Velika je vrлина tradicionalnih religioznih pogleda na svijet (koju, dakako, moramo razlikovati od uloge koju su imali u ozakonjenju pojedinih sistema dominacije i eksploatacije) u tome što su bili zaokupljeni čovjekovim mjestom u svemiru, čovjekom kao vrsnim bićem i nepredvidivošću života. Čudesno preživljavanje budizma, kršćanstva i islama istučjelicima svjedoči o njihovom imaginativnom odgovoru na pretežak teret ljudskih patnji – bolesti, sakatosti, jada, starenja i smrti. Zašto sam rođen sljep? Zašto je moj najbolji prijatelj oduzet? Zašto mi je kći duševno zaostala? Religije pokušavaju dati objašnjenje. Velika je slabost svih evolucionističko-progresivnih načina razmišljanja, pa tako i marksizma, to što oni na ta pitanja odgovaraju netrpeljivom šutnjom.³ Istovremeno, religiozna misao različito odgovara na maglovite nagovještaje besmrtnosti, uglavnom preobličujući neumitnost u kontinuitet (kao karmu, istočni grijeh itd). Na taj se način ona bavi vezama između mrtvih i još nerođenih pokoljenja, misterijom re-generacije. Tko nije pri začecju i rođenju *vlastitog* djeteta postao nejasno svjestan spoja povezanosti, slučajnosti i neumitnosti u jeziku "konti-

³ Usp. Regis Debray, *Marxism and the National Question*, "New Left Review" 105 (rujan – listopad 1977) str. 29. U toku rada na terenu u Indoneziji šezdesetih godina, bio sam zapanjen hladnokrvnim odbijanjem mnogih muslimana da prihvate Darwinove ideje. Isprva sam to odbijanje smatrao zaglupljenošću. Uskoro sam uvidio da je to zapravo časan pokušaj da se zadrži dosljednost: doktrina evolucije jednostavno nije bila uskladiva s naučavanjem islama. Što da počnemo sa znanstvenim materijalizmom koji formalno prihvata otkrića fizike o materiji, a opet ulaže tako malo napora da ta otkrića poveže s klasnom borbom, revolucijom, ili nečim sličnim? Zar ponor koji dijeli protone i proletere ne krije neko nepriznato metafizičko tumačenje čovjeka? Vidi, međutim, osvjetljujuća djela Sebastiana Tiamparana *On Materialism i The Freudian Slip*, na koje je promišljeno odgovorio Raymond Williams u svom *Tiamparanos Materialist Challenge*, "New Left Review", 109 (svibanj – lipanj 1978), str. 3-17.

nuiteta" (I opet je nedostatak evolucionističkog-progresivne misli gotovo heraklitovska netrpeljivost prema bilo kakvoj ideji kontinuiteta.)

Te, možda naivne primjedbe, iznosim, prije svega, zato što 18. stoljeće u Zapadnoj Evropi ne obilježava samo početak doba nacionalizma, već i smiraj religioznog načina mišljenja. Stoljeće prosvjetiteljstva, racionalističkog sekularizma, donijelo je sa sobom vlastito mračnjaštvo. Sa slabljenjem religioznog vjerovanja nije nestala patnja koju je to vjerovanje djelomično ublažavalo. Raj je uništen: sudbina se čini tim proizvoljnijom. Spas je besmislen: tim je potrebija neka druga vrsta kontinuiteta. Potrebno je, dakle, naći svjetovni način da se sudbina pretvori u kontinuitet, da se slučaju da smisao. Kao što ćemo vidjeti, malo je stvari bilo (i još jest) pogodnije u tu svrhu od ideje nacije. Ako se i priznaje da su nacionalne države "nove" i "povijesne", nacije čiji su one politički oblik bez iznimke postoje od pamtivjeka⁴, što je još važnije, postupno prelaze u beskraju budućnost. Magija nacionalizma pretvara slučajnost u sudbinu. Možemo se složititi s Debrayem: "Da, pukl je slučaj da sam rođen Francuzom, ali, konačno, Francuska je vječna."

Ja, dakako, ne tvrdim da je pojava nacionalizma krajem 18. stoljeća bila "proizvod" erozije religioznih izvjesnosti, ili da ta erozija sama po sebi ne zahtjeva složeno objašnjenje, niti želim navesti na pomisao da nacionalizam na neki način povijesno "istiskuje" religiju. Moja je postavka da nacionalizam možemo razumijeti ako ga povežemo, ne s osvještenim političkim ideologijama, već s velikim kulturnim sistemima koji su mu prethodili, iz kojih je – i protiv kojih – nastao.

Trenutno su nam relevantna dva kulturna sistema, *vjerska zajednica i dinastičko kraljevstvo*, jer oba su na svom vrhuncu bila neopor-

⁴ Pokojni je predsjednik Sukarno uvijek s nepatvorenim uvjerenjem govorio o 350 godina kolonijalizma koje je "njegovu" Indoneziju morala pretrpjeti, iako je sam pojam "Indonezija" izum 20. st, i veći dio Indonezije osvojili su Nizozemci tek između 1850. i 1910. Najistaknutiji nacionalni junak moderne Indonezije je javanski princ s početka 19. st., Diponegoro, iako prinčev vlastiti memoari pokazuju da je on kanio "osvojiti (a ne osloboditi) Javu", a ne istjerati "Nizozemce". Štoviše, očito je da on "Nizozemce" nije ni shvaćao kao zajednicu. Vidi zbornik "The World of Southeast Asia" ur. Harry J. Benda i John A. Larkin, str. 15; i Ann Kumar, *Diponegoro (1778-1855)*, "Indonesian", 13 (travanj 1972), str. 103. Kurziv B. A. Slično tome, Kemal Ataturk nazvao je jednu od državnih banaka Eti Banka (Hetitska banka), a drugu Sumerska banka (Seton-Watson, *Nations and States*, str. 259). Te banke i danas uspješno postoje i noma razloga da sumnjamo da su mnogi Turci, a vjerjatno i sam Kemal, najzobiljnije vidjeli, i još vide, u Hetitima i Sumeranima svoje turske pretke. Prije nego što ih ismijemo, podsjetimo se Artura i Boudiceje i zamislimo se nad komercijalnim uspjehom Tolikimovih mitografija.

ni referencijalni okviru, baš kao što je to danas nacionalnost. Zato je nužno da se razmotri što je tim sistemima dalo tako bjelodanu vjerodostojnost i ujedno istaknuti neke ključne okolnosti njihovog raspada.

Vjerska zajednica

Malo je stvari impresivnije od ogromnog teritorija islamskog svijeta, koji se proteže od Maroka do arhipelaga Sala, kršćanskog svijeta od Paragvaja do Japana i budističkog svijeta od Šri Lanke do Korejskog poluotoka. Velike su sakralne kulture (a ovdje im- možemo pribrojiti i "konfucijanizam") utjelovljavale predodžbu o ogromnim zajednicama. Ali kršćanstvo, islam, pa čak i Carstvo sredine – koje, iako mi danas o njemu mislimo kao o kineskom, samo sebe nije zamišljalo kineskim, već središnjim – bilo je moguće zamisliti uglavnom putem svetog jezika i pisanog teksta. Uzmimo za primjer islam: ako je Maguidanao susreo Berbera u Meki, unatoč tome što nisu mogli usmeno komunicirati zbog nepoznavanja jezika, ipak su razumjeli ideograme, *upravo zato što je sveto pismo koje im je bilo zajedničko* postojalo samo na klasičnom arapskom. U tom je smislu arapsko pismo funkcioniralo poput kineskih znakova, stvorivši zajednicu na osnovi znakova, a ne zvukova. (Tako danas matematički jezik nastavlja tu staru tradiciju. Rumunji nemaju pojma kako Tajlandani nazivaju +, i obratno, ali i jedni i drugi shvaćaju simbol.) Sve velike klasične zajednice zamišljale su sebe u središtu kozmosa, povezane s nadzemaljskom hijerarhijom putem svetog jezika. Prema tome se latinsko, pali, arapsko ili kinesko pismo teoretski moglo neograničeno širiti. (U stvari, što je mrtviji bio pisani jezik, što je udaljeniji bio od govornog, tim bolje, jer u principu svatko se može služiti čistim sistemom znakova.)

Međutim, klasične su se zajednice, povezane svetim jezicima, razlikovale od zamišljenih zajednica današnjih nacija. Jedna od ključnih razlika jest vjera starijih zajednica u jedinstvenu svetost njihovih jezika i njihov stav prema primanju novih članova, koji je proizlazio iz te vjere. Kineski su mandarinu s odobravanjem gledali na barbare koji su u znoju lica svoga naučili slikati ideograme Carstva sredine. Ti su barbari prešli pola puta do pune asimilacije.⁵ Biti poluciviliziran bilo je puno bolje nego biti barbar. Takav stav nije karakterističan samo

⁵ Odatle i nevodušnost s kojom su pokineženi Mongoli Mandžuri bili prihvaćeni kao Sinovi Nabua.

za Kineze, niti ga se može naći samo u prošlosti. Razmotrimo, na primjer, ovakvu "politiku prema barbarima" koju je na početku 19. st. formulirao kolumbijski liberal Pedro Fermín de Vargas:

"Da bismo proširili poljoprivredu, trebamo hispanizirati naše Indijance. Njihova lijenost, glupost i nezanimanje koje pokazuju za rad koji je ljudima prirodan, tjeraju čovjeka da pomisli da potječu od izrođene rase koja postaje sve gora kako se udaljava od izvora... *bilo bi vrlo poželjno* te Indijance zatrti mješovitim brakovima s bijelcima, oslobađanjem od plaćanja poreza i danaka i dodjelom zemlje u privatno vlasništvo."⁶

Uočavamo da taj liberal još predlaže "zatiranje" Indijanaca "oslobađanjem od poreza" i "dodjelom zemlje u privatno vlasništvo", umjesto istrebljivanjem puškama i mikrobima, što su prakticirali njegovi nasljednici u Brazilu, Argentini i Sjedinjenim Američkim Državama. Osim snishodljive okrutnosti, valja primjetiti i kozmički optimizam: i Indijancima se može izbaviti od grijeha tako da ga se impregnira bijelim "civiliziranim" sjemenom i stjecanjem privatnog vlasništva – *kao i bilo koga drugog*. (Kako se Fermínov stav razlikuje od onog kasnijih evropskih imperijalista koji su preferirali "čistokrvne" Malajce, Gurkhe i Hause nad "polutanima", "poluobrazovanima urođencima", i sličnima.)

No, ako su sveti neizgovorani jezici bili mediji putem kojih su velike globalne zajednice prošlosti bile zamišljane, opipljivost takvih prikaza počivala je na ideji koja je u velikoj mjeri potpuno strana umu suvremenoga zapadnog čovjeka: neorbitarnosti znaka. Ideogrami kineskog, latinskog i arapskog bili su emanacije realnosti, a ne samo proizvoljno i umjetno stvoren sistem za njezino predstavljanje. Poznata nam je dugotrajna rasprava o prikladnom jeziku (latinskom ili narodnom) za misu. U islamskoj je tradiciji donedavno Kur'an bio doslovno neprevediv (te stoga i nepreveden), jer se Alahovoj istini moglo pristupiti jedino putem nezamjenjivih istinskih znakova arapskog pisma. Tu nema mjesta ideji da je svijet tako odvojen od jezika da su svi sistemi znakova jednako udaljeni od njega (i stoga jednako vrijedni). U biti, ontološka se realnost može shvatiti jedino putem jedinstvenog privilegirano sistema njezinog predstavljanja: jezik istine crkvenoga latinskog, kuranskog arapskog, kineskog koji se podučavao u školama.⁷ I kao jezici istine zadojeni duhom potpuno stra-

⁶ John Lynch, *The Spanish-American Revolutions, 1808-1826*, str. 260. Kurziv B. A.

⁷ Izgleda da crkveni grčki nikad nije stekao status jezika istine. Brojni su razlozi za taj "neuspjeh", ali presudna je svakako bila činjenica što je grčki i dalje bio živi narodni jezik (za razliku od latinskog) u većem dijelu Istočnog Rimskog Carstva. Taj podatak dugujem Judith Herrin.

nom nacionalizmu – nagonom za obraćenjem. Pod obraćenjem ne podrazumijevam toliko prihvaćanje određenih vjerskih načela, već alkemijsku apsorpciju. Barbar postaje podanik Carstva sredine, Rif postaje musliman, Ilongo kršćanin. Cjelokupna priroda ljudskog bivstvovanja može se prilagoditi novim svetinjama. (Usporedite tako prestižnost tih starih svjetskih jezika, koji su toliko nadmoćni vernakularima, s esperantom ili volaptkom koji su zaboravljivi među njima.) Konačno, baš je zahvaljujući toj mogućnosti obraćanja putem svetog jezika mogao jedan "Englez" postati papom⁸, a "Mandžur" Sinom Neba.

Pa ipak, koliko god da su ti sveti jezici omogućili da se zamisle zajednice poput kršćanskog svijeta, opseg i vjerodostojnost tih zajednica ne mogu se objasniti samo svetim sistemom pisanja: oni koji su se njime znali služiti bili su tek majušni pismeni otočići povrh golemih nepismenih oceana.⁹ Opširnije objašnjenje zahtijeva da se osvrnemo na odnos između učenih ljudi i društava kojima su oni pripadali. Bilo bi pogrešno te ljude smatrati nekom vrstom teološke tehnokracije. Nerazumljivost jezika kojim su se oni služili nije bila ista kao namjerna zakućastost žargona pravnika i ekonomista, na rubu društvene ideje realnosti. Ne, ti su učeni ljudi bili vještaci, strateški slojevi u kozmološkoj hijerarhiji na čijem se vrhu nalazio bog.¹⁰ "Socialne grupe" bile su u osnovi poimane kao centripetalne i hijerarhijske, a ne kao centrifugalne i horizontalne. Zapanjujuća moć papinstva u vrijeme njegovog najvećeg procvata može se shvatiti jedino ako se u obzir uzme i postojanje transevropskog klera koji piše na latinskom i poimanje svijeta koji su praktično svi dijelili, prema kojem ta bilingvalna inteligencija, posredujući između vernakulara i latinskog, posreduje između zemlje i neba. (Grozota ekskomunikacije odražava ovu kozmologiju.)

No, uz sav sjaj i moć velikih religiozno zamišljenih zajednica, njihova je neosvjestena povezanost od kasnoga srednjeg vijeka stalno slabila. Želio bih istaknuti samo dva razloga njihovom propadanju, koji su neposredno povezani s jedinstvenom svetošću tih zajednica.

⁸ Nicholas Breakspear bio je papa od 1154. do 1159. kao Hadrijan IV.

⁹ Marc Bloch podsjeća nas da "većina lordova i mnogi moćni baruni u srednjem vijeku kao upravnici nisu mogli sami čitati izvješćaje i račune". *Feudal Society*, I, str. 81.

¹⁰ To ne znači da nepismeni nisu čitali. Oni, međutim, nisu čitali riječi, već vidljivi svijet. "U očima svih koji su mogli razmišljati, materijalni svijet bio je tek neka vrst maske, iza koje se događalo sve što je uistinu značajno, u njemu su vidjeli i jezik, kojemu je svrha bila da zakonovima izrazi dublju stvarnost." Bloch, str. 83.

Prvi razlog su bile posljedice istraživanja neevropskog svijeta koje je uglavnom, ali ne i isključivo, u Evropi "naglo proširilo kulturne i geografske horizonte, a time i čovjekove pojmove o mogućim načinima života".¹¹ Taj proces možemo uočiti već i u najznamenitijoj evropskoj knjizi putopisa. Razmotrimo sljedeći opis Kublaj Kana, pun strahopoštovanja, iz pera dobrog Venecijanca i kršćanina Marka Pola, s kraja 13. stoljeća.¹²

"Postigavši tu izvanrednu pobjedu, veliki se kan u velikoj slavi i svečanosti vratio u glavni grad, Kanbalu. To se dogodilo u mjesecu studenom, i on je prebivao u gradu u toku veljače i ožujka; u ovom prosljednem bila je i naša svetkovina, Uskrs. Budući da je bio svječan da je to jedna od naših glavnih svetkovina, dozvaio je sebi sve kršćane i naložio im da mu donesu svoju knjigu, koja sadrži četiri Evanđelja. Pošto je po njegovom nalogu knjiga višekratno nakadeno tamjanom, vrlo svečano, on ju je pobožno poljubio, a naredio je svim svojim plemićima koji su bili prisutni da učine isto. To je on obično činio za svaki od kršćanskih praznika – kao što su Uskrs i Božić – a isto je činio i za praznike Saracena, Židova i idolopoklonika. Kad su ga upitali za razloge takvog ponašanja, rekao je: "Četiri su velika proroka koje štiju i obožavaju četiri različita plemena ljudske vrste. Kršćani smatraju Isusa Krista svojim bogomombar; Saraceni Muhameda; Židovi Mojsija; a idolopoklonici Sozgombar-kara, najistaknutijeg od svojih idola. Ja častim i štujem svu četvoricu, i zazivam u pomoć bilo kojeg od njih koji je zaista najjači na nebu." Ali, iz načina na koji se njegovo veličanstvo opohodio s njima, jasno se vidi da je kršćansku vjeru smatrao najpravijom i najboljom..."

U ovom odlomku nije toliko upadljiv hladnokrvni vjerski relativizam (on je i dalje vjerski) mongolskog vladara, već Polov stav i jezik. Njemu uopće ne pada na pamet da opiše Kublaj Kana kao licemjera ili idolopoklonika, iako piše za druge pripadnike vlastite vjere. (Nema sumnje djelomično i zato što "s obzirom na broj podanika, veličinu teritorija i visinu prihoda, on nadmašuje bilo kojeg vladara koji je ikad vladao ili vlada na zemlji")¹³ I neosvjestena upotreba posvojne zamjenice "naš" (koja se pretvara u "svoj") i opis kršćanske vjere kao "najpravije", a ne "prave", ukazuje na početak teritorijalizacije vje-

¹¹ Erich Auerbach, *Mimesis*, str. 282.

¹² Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, str. 158-59. Kurzivi B. A. Obratite pažnju da se Evanđelje ljubi, ali ne čita.

¹³ *The Travels of Marco Polo*, str. 152.

re, koja nagovještava retoriku mnogih nacionalista ("naša" je nacija "najbolja" na konkurentskom, *komparativnom polju*). Koliko toga nam otkriva usporedba gornjeg odlomka s početkom pisma što ga je perzijski putnik "Rica" napisao svom prijatelju "Ibbenu" iz Pariza "1712."¹⁴

"Poglavica kršćana je papa; on je starodrevni idol, kojemu se danas klanjaju iz navike. Nekoć je u pokornosti držao i prinčeve, jer ih je mogao svrgnuti jednako lako kao što naši veličanstveni sultani svrgavaju kralja Armenije ili Gruzije. Ali njega se danas više nitko ne boji. On tvrdi da je nasljednik jednog od najranijih kršćana po imenu Sv. Petar a to je svakako bogato nasljeđe, jer njegovo je blago veliko i on vlada velikom i snažnom zemljom."

Promišljena, sofisticirana fikcija tog katolika iz 18. st. odražava naivni realizam njegovog preteče iz 13. st., ali su sada "relativizacija" i "teritorijalizacija" potpuno osvjestene, a svrha im je politička. Je li nerazborito uočiti paradoksalnu razradu ove tradicije koja evoluira u tome što Homeini Velikog Sotonu ne nalazi u krivovjerstvu, pa čak ni u demonskoj ličnosti (prostodušni mali Carter teško da se može tako opisati) već u jednoj naciji?

Drugi je razlog, postupno unazađivanje samog svetog jezika. Pišući o Zapadnoj Evropi u srednjem vijeku, Bloch je primijetio da "latinski ne samo da je bio jedini jezik na kojem se podučavalo, već je bio jedini jezik koji se podučavao".¹⁵ (U drugom dijelu rečenice riječ "jedini" vrlo jasno ukazuje na svetost latinskog – nijedan se drugi jezik nije smatrao vrijednim podučavanja.) No, u 16. stoljeću nastala je nagla promjena. O uzrocima te promjene nećemo ovdje raspravljati: presudnu važnost tiskarskog kapitalizma obradit ćemo kasnije. Dovoljno se prisjetiti opsega te promjene i brzine kojom je do nje došlo. Febvre i Martin procjenjuju da je 77 posto knjiga tiskanih prije 1500. bilo na latinskom (što s druge strane znači da ih je 23 posto bilo na vernakularima)¹⁶ Dok od 88 izdanja tiskanih u Parizu 1501. samo osam nije bilo na latinskom, nakon 1575. većina ih je bila na francuskom.¹⁷ Usprkos kratkotrajnom ponovnom procvatu za vrijeme kontrareformacije, hegemonija latinskog bila je osuđena na pro-

¹⁴ Henri de Montesquieu, *Persian Letters*, str. 81. *Les Lettres Persanes* prvi put su se pojavila 1721.

¹⁵ Bloch, *Feudal Society*, I, str. 77 kurzivi B. A.

¹⁶ Lucien Fabre i Henri-Jean Martin, *The Coming of the book*, str. 248-249.

¹⁷ *Ibid.*, str. 321.

past. Nije riječ samo o općoj popularnosti. Dosta kasnije, ali jednako naglo, latinski je prestao biti jezik panevropske visoke inteligencije. U 17. je stoljeću Hobbes (1588-1678) bio figura čija se slava protezala na kontinent jer je pisao na latinskom, jeziku istine. Nasuprot tome, Shakespeare je pisao na vernakularu, pa je bio zapravo nepoznat s druge strane La Manchea.¹⁸ I da nije dvjesto godina kasnije engleski postao najvažniji jezik svjetskog imperijalizma, ne bi li Shakespeare ostao nepoznat izvan svog očišća? U to su se vrijeme, s druge strane La Manchea, Descartes (1596-1650) i Pascal (1623-1662) dopisivali uglavnom na latinskom, no, praktično sva Voltaireova (1691-1778) pisma bila su na vernakularu.¹⁹ "Poslije 1640, kako je sve manje i manje knjiga izdavano na latinskom, a sve više na vernakularima, izdavaštvo je sve manje bilo međunarodno [sic] poduzetništvo".²⁰ Jednom riječju, propadanje latinskog primjer je šireg procesa u kojemu su se stare zajednice integrirane starim svetim jezicima, postupno cjeplekale, pluralizirale i teritorijalizirale.

Dinastičko kraljevstvo

Danas se možda teško uživjeti u svijet u kojemu je većina ljudi u dinastičkom kraljevstvu vidjela jedini zamislivi "politički" sistem. U svojoj je biti, naime, "ozbiljna" monarhija dijametralno suprotna svim modernim koncepcijama političkog života. Vladavina kralja uvjetuje da se sve organizira oko jednog, glavnog centra. Njegov je legitimitet božanskog porijekla, ne potječe od naroda, koji se, kožačno, sastoji od podanika, a ne od građana. Prema modernom poimanju, suverenost se države poštuje i provodi bezuvjetno i jednako na svakom četvornom centimetru zakonom pokrivena područja. Ali po starom su načinu zamišljanja, po kojem su države definirane svojim središtem, granice bile porozne i suvereniteti su se neprimjetno pretapali jedni u druge.²¹ Odatle, možda paradoksalno, potječe i lakoća

¹⁸ Ibid., str. 330.

¹⁹ Ibid., str. 331-32.

²⁰ Ibid., str. 232-33. Francuski je original skromniji i povijesno točniji: "Tandis que l'on éditte de moins en moins d'ouvrages en latin, et une proportion toujours plus grand de textes en language nationale, le commerce du livre se morcelle en Europe." *L'Apparition du Livre*, str. 356.

²¹ Obratite pažnju na pomak u načinu na koji se vladari nazivaju, a koji odgovara toj promjeni. Školarci pamte monarhe po imenu (kako je Vilimu Osvajaču bilo prezi-

kojom su predmoderna carstva i kraljevstva mogla tako dugo održavati vlast nad neizmerno heterogenim a ponekad čak i razmrvljenim populacijama.²²

Moramo se prisjetiti da su se te starinske monarhijske države osim ratovanjem širile već i seksualnom politikom koja se veoma razlikovala od ove današnje. Prema osnovnom principu vertikalnosti, dinastički su brakovi spajali različite populacije pod novim vrhovima. Najbolji je primjer za to Habsburška dinastija. Poznata je bila uzrečica *Bella gerant alii, tu felix Austria nube!* Evo, u nešto skraćenom obliku, naslova kasnijih vladara te kuće:²³

"Car Austrije, kralj Mađarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Galicije i Ilirije; kralj Jeruzalema itd; nadvojvoda austrijski [sic]; veliki vojvoda toskanski i krakovski; vojvoda lotarinški, salcburški, štajerski, koruški, kranjski i bukovinski; veliki vojvoda transilvanski; markgrof moravski; vojvoda Gornje i Donje Šleske, Modene, Parme, Piacenze i Guastelle, Ausschwitza i Satora, Teschena, Friulija, Dubrovnika i Zadra; kneževski grof habsburški i tirolski, kiburški, gorenjski i gradišćanski; vojvoda trentski i brizenski; markgrof Gornjeg i Donjeg Lausitza i u Istri; grof od Hohenembsa, Feldkircha, Bregenza, Sonnenberga, itd; gospodar Trsta, Cattara, i nad Vendskom markom; veliki vožd Vojvodine, Srbije... itd."

Jaszi s pravom primjećuje da taj zapis bezbrojnih brakova, pogodbi, cjenkanja i osvajanja Habsburgovaca "nije bio lišen izvjesnog komičnog aspekta..."

U kraljevinama u kojima je vjera puštala mnogoženstvo, ključ integracije bio je složeni sistem slojevitog konkubinata. U stvari su kraljevske loze često prestiž dugovale, osim auri božanskog i, da se tako izrazimo, miješanju rasa.²⁴ Takva su miješanja, naime, bila znak

me?), predsjednike po prezimenu (kako je Ebertu bilo ime?). U svijetu građana, koji svi teoretski mogu biti izabrani za predsjednika, imena, zbog njihova ograničenog broja, nisu dovoljno specifična. U monarhijama, pak, gdje je svim vladarima zajedničko jedno prezime, oni se razlikuju imenom, brojem i nadimkom.

²² Usput primjećujemo da je Nairn svakako u pravu kad ujedinjenje Engleske i Škotske 1707. opisuje kao "plemičku pogodbu", misleći pri tom da su graditelji ujedinjenja bili političari-aristokrati. (Vidi njegovu sjajnu raspravu u *The Break-up of Britain*, od str. 136 nadalje). Pa ipak, teško bi bilo zamisliti da bi takvu pogodbu mogle sklopiti aristokracije dviju republika. Pojam ujedinjenog kraljevstva bio je ključni posredovni element koji je omogućio da se posao obavi.

²³ Oscar Jaszi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, str. 34.

²⁴ Naročito u predmodernoj Aziji. Ali isti je princip funkcionirao u monogamnoj kršćanskoj Evropi. Godine 1910. neki je Otto Forst izdao *Ahnenstafel Seiner Kaiser-*

nadređenog statusa. Karakteristično je da od 11. st. (a možda ni onda) u Londonu nije stolovala nijedna "engleska" dinastija, a i kakvu "nacionalnost" pripisati Burboncima?²⁵

Tokom 17. stoljeća, međutim – na razlozima se ovdje nećemo zadržavati – automatski legitimitet svete monarhije u Zapadnoj Evropi polako je nestajao. Godine 1649. Charlesu Stewartu odrubljena je glava u prvoj revoluciji modernog doba, i pedesetih je godina sedamnaestog stoljeća jednom od važnijih evropskih država vladao plebejski protektor, a ne kralj. Pa ipak, čak i u doba Popea i Addisona, Anna Stuart liječila je bolesnike polaganom rukom. Takvim su se liječenjem bavili i Burbonci Louis XV i Louis XVI, u prosvjetiteljskoj Francuskoj do kraja razdoblja ancien regiméa.²⁶ No, nakon 1789. princip legitimiteta morao se glasno i osviješteno braniti, i u toku tog procesa "monarhija" je bila svedena na polustandardizirani model. Tenno i Sin Neba postali su "carevi". U dalekom Siamu, Rama V (Chulalongkorn) poslao je sinove i nećake na dvorove u Petrograd, London i Berlin da se upoznaju sa svim zamršenostima modela svijeta. Godine 1887. uveo je obavezno načelo primogeniture i tako "uskldio Siam s 'civiliziranim' evropskim monarhijama."²⁷ Novi je sistem na prijestolje doveo raspusnog homoseksualca kojeg bi se ranije svakako zaobišlo. Odobranje s kojim su druge monarhije primile njegov dolazak na prijestolje pod imenom Rama VI zapečaćeno je prisutnošću prinčeva iz Britanije, Rusije, Grčke, Švedske, Danske – i Japana – na njegovoj krunidbi.²⁸

Još su 1914. dinastičke države sačinjavale većinu članstva svjetskoga političkog sistema, ali, kao što ćemo detaljno analizirati kasnije,

lichen und Königlichen Hoheit des durchlauchtigen Herrn Erzhertogs Franz Ferdinand, u kojem je popisao 2 047 predaka nadvojvode, na kojeg je ubrzo nakon toga izvršen atentat. Među njima je bilo 1486 Nijemaca, 124 Francuza, 196 Talijana, 89 Španjolaca, 52 Poljaka, 47 Danaca, 20 Engleza i pripadnika još četiriju nacija. Taj je "zanimljivi dokument" citiran u *ibid.*, str. 136, bilj. 1. Ne mogu odoljeti da da ne spomenem fantastičnu reakciju Franje Josipa na vijest o atentatu na njegova raspusnog zakonitog nasljednika: "Ovime je viša sila povratila rod koji je našalost nisam mogao održati." (*Ibid.*, str. 125).

²⁵ Gellner naglašava da su dinastije obično bile strane, ali tumači tu pojavu preusko: lokalnim aristokratima više odgovara monarh tuđinac, jer on neće stati ni za njihovu stranu u njihovim međusobnim suparničtvima. *Thought and Change*, str. 136.

²⁶ Marc Bloch, *Les Rois Thaumaturges*, str. 390 i 398-99.

²⁷ Noel A. Battye, *The Military, Government and Society in Siam, 1686-1910*, doktorska disertacija na sveučilištu Cornell, 1974, str. 270.

²⁸ Stephen Greene, *The Thai Government and Administration in the Reign of Rama IV (1910-1925)*, doktorska disertacija, University of London, 1971, str. 92.

je, mnogi su vladari već neko vrijeme pozivali za biljegom "nacionalnosti", jer je stari princip legitimiteta polako kopnio. Dok je vojska Friedricha Velikog (vladao od 1740. do 1786) bila prepuna "stranaca", vojska njegovog nećaka, Friedricha Walhelma III bila je, kao rezultat spektakularnih reformi Scharnhorsta, Gneisenau i Clausewitza, isključivo "nacionalna – pruska".²⁹

Shvaćanje vremena

Bilo bi kratkovidno, međutim, misliti da su zamišljene zajednice – nacije jednostavno izrasle iz vjerskih zajednica i dinastičkih kraljevstava i zatim ih zamijenile. Ispod odumiranja svetih zajednica, jezika i vladarskih loza, iz temelja su se mijenjali načini shvaćanja svijeta, i te su promjene više nego bilo što drugo, omogućile da se "pomisli" nacija.

Da bismo shvatili tu promjenu, korisno se osvrnuti na vizualno predstavljanje svetih zajednica, poput reljefa i vitraja srednjovjekovnih crkava ili slika ranih talijanskih i flamanskih majstora. Odlika je tih prikaza nešto što možemo pogrešno shvatiti kao pandan današnje "moderne kostimografije". Pastiri koji su slijedili zvijezdu repaticu do jasala u kojima je rođen Krist izgledaju poput kćeri toskanskog trgovca. Na mnogim se slikama pojavljuje naručilac slike u odori građana ili plemića koji se pridružio poklonstvu pastira. Ono što nama danas izgleda neskladno, očito se srednjovjekovnim vjernicima činilo potpuno prirodno. Suočeni smo sa svijetom u kojemu je oblikovanje zamišljene realnosti pretežno vizualno i auditivno. Kršćanstvo je poprimalo svoj univerzalni oblik putem bezbroj specifičnosti: ovaj reljef, onaj vitraj, ova propovijed, ona priča, ovaj moralitet, ona relikvija. Dok je transevropski kler koji se služi latinskim bio jedan od bitnih faktora strukturiranja kršćanske sposobnosti zamišljanja, prenošenje njezinih pojmova nepismenim masama putem vizualnih i auditivnih tvorevina, uvijek osobnih i pojedinačnih, bilo je jednako važno. Skromni župnik, čije su pretke i slabosti poznavali svi koji su prisustvovali njegovim misama, bio je ipak izravni posrednik između

²⁹ Od ukupno 7 000-8 000 ljudi na oficirskom spisku u pruskoj vojsci 1806, više od 1000 njih bili su stranci. "Prusa, pripadnika srednjeg staleža bilo je znatno manje nego stranaca u njihovoj vlastitoj vojsci; odatle uzrečica da Pruska nije zemlja koja ima vojsku, već vojska koja ima zemlju." Godine 1798. pruski su reformatori zahtijevali "da se prepolovi broj stranaca, koji su još sačinjavali oko 50 posto redova..." Alfred Vagts, *A History of Militarism*, str. 64 i 85.

svojih župljana i Boga. Ovakvo je suprotstavljanje kozmičko-univerzalnog i ovozemaljsko-partikularnog značilo da će se kršćanski svijet – bez obzira na to kako prostran bio, i takvim se doživljavao – manifestirati na različite načine u specifičnim švapskim ili andaluzijskim zajednicama, kao kopija njih samih. Prikazivanje Djevice Marije sa "semitskim" crtama lica ili u odjeći iz "prvog stoljeća" u restoratorskom duhu današnjih muzeja bilo je nezamislivo, jer um srednjovjekovnog kršćana nije poimao povijest kao beskonačni lanac uzroka i posljedica, niti pak radikalnih odvajanja sadašnjosti od prošlosti.³⁰ Bloch primjećuje da su ljudi smatrali da je bliži kraj svijeta, što je značilo da je drugi Isusov dolazak mogao uslijediti svakog časa: Sv. Pavle rekao je da će "dan Gospodnji doći kao lopov u noći." Stoga je velikom kroničaru 12. st., biskupu Ottu Freisingom bilo prirodno da stalno spominje "nas koji se nalazimo na kraju vremena". Bloch zaključuje da čim su se srednjovjekovni ljudi "posvetili meditaciji, ništa im nije bilo više strano od perspektive duge budućnosti koja čeka mladu i živahnu ljudsku rasu".³¹ Auerbach daje nazaboravan prikaz tog oblika svijesti.³²

"Ako je neki događaj poput žrtvovanja Izaka tumačen kao prefiracija Kristove žrtve, tako da se u ovoj prvoj druga na neki način najavljuje i obećava, a ova druga "ispunjavanje" ... prvu, tada se uspostavlja veza između dva događaja koji nisu povezani ni vremenski ni kauzalno – veza koju je nemoguće uspostaviti razumom u horizontalnoj dimenziji... ona se može uspostaviti jedino ako se obje pojave vertikalno povežu s božjom providnošću, koja jedina može stvoriti takav plan povijesti i dati ključ za njegovo razumijevanje... "ovdje i sada" nije više samo puka karika u ovozemaljskom slijedu događaja, ono je istovremeno nešto što je oduvijek bilo, i nešto što će se ispuniti u budućnosti i, strogo, u očima boga, ono je nešto vječno, nešto svevremensko, nešto već izvršeno u domeni iscjepkanog ovozemaljskog slučaja."

On ispravno ističe da je takvo poimanje istovremenosti potpuno strano našem. Prema tom shvaćanju vrijeme je blisko onome što Benjamin naziva mesijanskim vremenom, naime istovremenost pro-

³⁰ Za nas je ideja "moderne kostimografije", tj. metaforičkog izjednačavanja prošlosti i sadašnjosti neizravno priznanje da su oni tako neumitno razdvojeni.

³¹ Bloch, *Feudal Society*, I, str. 84-86.

³² Auerbach, *Mimesis*, str. 64. Kurziv B. A. Usporedite s Augustinovim opisom Starog zavjeta kao "sjenke budućnosti [drugim riječima, koju budućnost baca unazad]." Citirano u Bloch, *Feudal Society*, I, str. 90.

šlosti i budućnosti u trenutnoj sadašnjosti.³³ Ako se na stvari gleda tako, sintagma "za to vrijeme" nema nikakvog pravog značenja.

Naše se, pak, poimanje istovremenosti dugo stvaralo i njegova je pojava svakako povezana, na načine koje još valja detaljnije ispitati, s razvojem svjetovnih znanosti. Ali to je poimanje od takvog temeljnog značaja da će biti teško rasvijetliti maglovitu genezu nacionalizma ako ga u potpunosti ne razmotrimo. Srednjovjekovnu je koncepciju istovremenosti duž vremena zamijenila ideja, da ponovo posudimo Benjaminov termin, "homogenog, praznog vremena" u kojemu je istovremenost na neki način transverzalna, unakrsna u odnosu na vrijeme, obilježena ne prefiguracijom i ispunjenjem, već vremenskom koincidencijom, te mjerena satom i kalendarom.³⁴

Zašto je ta transformacija tako važna za rađanje zamišljene zajednice nacije može se najbolje uočiti ako razmotrimo osnovnu strukturu dvaju oblika zamišljanja do čijeg je procvata najprije došlo u Evropi u 18. stoljeću: romana i novina.³⁵ Ti su, naime, oblici poslužili kao tehnička sredstva za "re-prezentaciju" one vrste zamišljene zajednice koju nazivamo nacijom.

Razmotrimo najprije strukturu romana starog kova, strukturu koja nije karakteristična samo za Balzacova remek-djela, već i za današnje petparačke romane. Ona očito služi da bi se predstavila istovremenost u "homogenom, praznom vremenu", ili, pak, kao iscrpno razjašnjenje sintagme "za to vrijeme". Da bismo to ilustrirali, uzmiemo dio jednostavnog zapleta romana u kojemu muškarac A ima ženu B i ljubavnicu C, koja opet ima ljubavnika D. Možemo zamisliti neku vrstu vremenskog prikaza tog dijela, koji bi izgledao ovako:

Vrijeme	I	II	III
Događaji	A se svada sa B	A naziva C	D se napija u baru
	C i D vode ljubav	D igra bilijar	A večera sa B kod kuće
			C sanja ružan san

³³ Walter Benjamin, *Illuminations*, str. 265.

³⁴ Ibid., str. 263. Ta je ideja usadena tako duboko da bi se gotovo moglo ustvrditi da se u osnovi svake moderne koncepcije nalazi koncepcija "za to vrijeme".

³⁵ Dok se *Princesse de Clèves* pojavila već 1678, doba Richardsona, Defoea i Fieldinga jest početak 18. st. Moderne novine ukuo porijeklo od nizozemskih gazeta s kraja 17. stoljeća; ali novine su tek nakon 1700. ušle u opću kategoriju "tiskanice". Fevre i Martin, *The Coming of the Book*, str. 197.

Obratite pažnju na činjenicu da se tokom ove sekvence A i D uopće ne susreću, štoviše, mogu uopće ne biti svjesni postojanja ovog drugog ako C pazi da ne zabrlja.³⁶ Što onda povezuje A i D? Dvije komplementarne koncepcije: kao prvo, oni su obojica smješteni u "društva" (Wessex, Lübeck, Los Angeles). Ta su društva sociološki entiteti tako čvrste i stabilne realnosti da njihove članove (A i D) možemo opisati kako prolaze jedan pokraj drugoga na ulici, da se nikad ne upoznaju, a da su ipak povezani.³⁷ Nadalje, A i D su smješteni u misli na sveznajućeg čitatelja. Samo oni uviđaju veze, samo oni, poput boga, gledaju kako A telefonira C, B kako kupuje i D kako igra bili-jar, a sve u isto vrijeme. Da su sve te radnje vršene u isto satno i kalendarsko vrijeme, ali da ih vrše protagonisti koji mogu biti uglavnom nesvjesni jedni drugih, ukazuje na novinu tog zamišljenog svijeta što ga je stvorio autor u mislima svojih čitalaca.³⁸

Ideja društvenog organizma koji se kalendarski kreće kroz homogeno, prazno vrijeme upravo je analogna ideji nacije koja se također poima kao čvrsta zajednica koja se neprestano i ravnomjerno kreće niz (ili uz) povijest.³⁹ Jedan Amerikanac neće nikad vidjeti, a kamoli upoznati više od šatice svojih 240 000 000 sunarodnjaka Amerikana. Nema pojma čime se oni u danom trenutku bave. Ali on duboko vjeruje u njihovu neprestanu, anonimnu, istovremenu aktivnost.

Ovakvo gledanje na stvari možda će izgledati manje apstraktnim ako se nakratko pozabavimo sa četiri djela pripovjedačkog žanra iz različitih kultura i različitih razdoblja, koja su sva osim jednog neraskidivo vezana za nacionalističke pokrete. Godine 1887, Jose Rizal, "otac filipinskog nacionalističkog pokreta", napisao je roman *Noli me tangere*, djelo koje se danas smatra najvećim dostignućem moderne filipinske književnosti. Zapravo, to je ujedno i prvi roman kojemu je autor "Indio".⁴⁰ Evo njegova čudesnog poretka:⁴¹

³⁶ Štoviše, napetost zapleta može baš ovisiti o tome da A, B, C i D za vrijeme I, II i III ne znaju što ostali smjeraju.

³⁷ Ta polifonija razgraničava moderni roman od njegovih preteča, pa čak i tako briljantnog djela kao što je Petronijev *Satirikon*. Njegova fabula napreduje u jednome. Dok se Enkolpije žali na neverstvo svog mladenaog ljubavnika, autor nam ne pokazuje istovremeno Gita u krevetu s Ascitom.

³⁸ U tom je kontekstu korisno usporediti bilo koji povijesni roman s dokumentima ili izvješćima iz fikcionaliziranog razdoblja.

³⁹ Ništa nam bolje ne ukazuje na to kako je roman uronjen u homogeno, prazno vrijeme od nepostojanja tih uvodnih genealogija, koje su često počinjale čovjekovim postankom, a tipične su za drevne kronike, legende i svete knjige.

"Don Santiago de los Santos priređivao je zabavu jedne večeri potkraj listopada, osamdesetih godina 19. stoljeća. Iako je, što inače nije bio njegov običaj, tu vijest objavio tek poslijepodne istoga dana, uskoro je ona postala glavna tema razgovora u Binondu, četvrti u kojoj je živio, u drugim dijelovima Manile, pa čak i u zidom odijeljenom španjolskom gradu Intramuros. Don Santiago bio je poznat po imenu kapetan Tiago – čin nije bio vojni, već politički, i ukazivao je na činjenicu da je on nekad obavljao službu domorođačkog gradonačelnika. U to je vrijeme bio poznat po rastrošnosti. Znalo se da vrata njegove kuće, kao i njegove zemlje, nikad nisu bila zatvorena – osim, dakako, trgovini te novim i smionim idejama.

Tako se glas o njegovoj zabavi proširio poput udara struje kroz zajednicu muktaša, čankoliza i padobranaca koje je Bog, u svojoj beskrajoj mudrosti, stvorio i s toliko ljubavi umnožio u Manili. Neki su od njih krenuli u lov na laštlo za cipele, drugi pak u lov na dugmad za ovratnik, ili kravate; ali svi su bez iznimke smišljali kako da domaćina pozdrave s lažnom timnošću, kao da su već godinama prijatelji ili da se, ako im se pruži prilika, otmijeno ispričaju što nisu stigli ranije, s obzirom da ih se već s nestrpljenjem čekalo.

Zabava se priređivala u kući u ulici Anloague, koja se i danas može prepoznati ako je nije u međuvremenu srušio neki potres. Njezin je vlasnik zacijelo nije dao srušiti; na Filipinima to je najčešće prepušteno Bogu i Prirodi. Uistinu, ponekad izgleda da ih je vlada unajmila baš radi toga..."

Opsežniji komentar, svakako, nije potreban. Dovoljno je napomenuti da slika večernje zabave o kojoj raspravljaju stotine neimenovanih ljudi koji se međusobno ne poznaju, u različitim dijelovima Manile, određenog mjeseca, određenog desetljeća (a ta je slika nešto potpuno novo u filipinskoj književnosti) – odmah stvara zamišljenu zajednicu. U rečenici pak "kuća u ulici Anloague, koja se i danas može prepoznati", prepoznati je možemo mi Filipinci koji o njoj čitamo. Lagani prijelaz ove kuće iz "unutrašnjeg" vremena romana u "vanjsko" vrijeme svakodnevnog života čitaoca (iz Manile) hipnotičkom

⁴⁰ Rizal je roman napisao na kolonijalnom jeziku, španjolskom, koji je tada bio *lingua franca* etnički različitih evroazijskih i domoročkih elitnih slojeva društva. Uz taj se roman po prvi puta javila i "nacionalistička" štampa, ne samo na španjolskom, već i na takvim narodnim jezicima kao što su tagaloški i iloški. Vidi Leopoldo Y. Yabes, *The Modern Literature of the Philippines*, str. 287-302, u "Littératures Contemporaines de l'Asie du Sud-Est", ur. Pierre-Bernard Lafont i Denys Lombard.

⁴¹ Jose Rizal, *The Lost Eden, Noli me tangere*, str. 1.

snagom potvrđuje čvrstoću jedinstvene zajednica koja uključuje likove, autora i čitaoc, te koja napreduje po kalendarskom vremenu. Obratite pažnju na ton. Iako Rizal ništa ne zna o identitetima svakog pojedinog čitaoca, on im se obraća pišući s izvjesnom ironičnom intimnošću, kao da njihovi međusobni odnosi nisu ni najmanje sporni.⁴²

Ništa u nama ne pobuđuje jači osjećaj fukoovskih naglih diskontinuiteta svijesti od usporedbe *Noli me tangere* s najslavnijim prethodnim djelom autora "Indija", *Pinagdaanang Buhay ni Florante at ni Laura sa Cahariang Albania* (Priča o Floranteu i Lauri u albanskom kraljevstvu), čije se prvo tiskano izdanje pojavilo 1861, iako je možda napisano još 1838.⁴³ Iako je, naime, Baltazar još bio živ kad je Rizal rođen, svijet njegova remek-djela u svakom je pogledu stran svijetu *Noli me tangere*. Mjesto radnje – mitska srednjovjekovna Albanija – nema dodirnih točaka s vremenom i prostorom Binonda osamdesetih godina prošlog stoljeća. Njegovi nas glavni junaci – Florante, albanski plemić, kršćanin, i njegov najbolji prijatelj Aladin, perzijski aristokrat musliman – podsjećaju na Filipine samo spojem kršćanskog i muslimanskog. Dok Rizal prozi na španjolskom namjerno dodaje tagaloške riječi da bi postigao "realistički", satirički ili nacionalistički efekt, Baltazar neosvješteno ubacuje španjolske fraze u stihove na tagaloškom da bi pojačao sjaj i sonornost svoje dikcije. *Noli treba čitati, a Florante at Laura* naglas recitirati. Najuočljivije je Baltazarovo baratanje vremenom. Kao što Lumbera primjećuje, "razvoj zapleta ne slijedi kronološki red. Priča počinje *in medias res* tako da cjelovitu priču dobivamo nizom govora koji služe kao flashback".⁴⁴ U gotovo polovini od 399 katrena riječ je o Floranteovom djetinjstvu, studentskim godinama u Ateni i njegovim vojnim podvizima, koji su dani kroz junakov razgovor sa Aladinom⁴⁵ "Prepričani flashback" bio je za Baltazara jedina alternativa jednostavnoj naraciji u kojoj se

događaji odvijaju kronološkim redom. Kad saznajemo o "istovremeni" prošlostima Florantea i Aladina, one su povezane njihovim glagolima u dijalogu, a ne strukturom samog epa, što sve dijeli tu tehniku od tehnike romana: "Tog je istog proljeća, dok je Florante još studirao u Ateni, Aladin izbačen s dvora svoga oca..." U biti, Baltazaru ne pada na pamet da protagoniste "smjesti" u "društvo" ili da o njima raspravlja s publikom, niti je taj tekst znatnije "filipinski" (osim što je napisan na blagovučnom tagaloškom).⁴⁶

Godine 1816, sedamdeset godina prije nego što je napisan *Noli*, Joaquin Fernandez de Lizardi napisao je roman pod naslovom *El periquillo sarniento* (Svrabljivi papagaj), prvo latinoameričko djelo u tom žanru. Prema riječima jednog kritičara, taj je tekst "gnjevna osuda Španjolske uprave u Meksiku: neznanje, praznovjerje i korupcija prikazani su kao njezine najvažnije odlike".⁴⁷

Na osnovni oblik tog "nacionalističkog romana" ukazuje ovaj opis njegova sadržaja:⁴⁸

[Svrabljivi Papagaj, junak romana] je od samog početka izložen pogubnim utjecajima – neuke ga služavke uče praznovjericama, majka mu ispunjava svaki hir, a učitelji nemaju ni želje ni sposobnosti da ga dotjeraju u red. Iako mu je otac inteligentan čovjek koji želi da mu se sin bavi nekim korisnim zanimanjem, a ne da se pridruži redovima pravnika i parazita, Periquillova majka, zaljubljena u vlastito dijete, na kraju pobjeđuje, šalje sina na sveučilište i tako osigurava da joj sin nauči tek praznovjerne besmislice... Periquillo ostaje nepoprvljivi neznanac, unatoč mnogim susretima s dobrim i mudrim ljudima. Ne želi raditi niti se baviti nečim ozbiljnim, pa postaje redom svećenik, kockar, lopov, naučnik kod ljekarnika, liječnik, činovnik u pro-

⁴² Naličje čitaocve anonimne nepoznatosti bila je jest piškiva slava. Kao što ćemo vidjeti, taj odnos nepoznatosti i slave ima isključivo veze sa širenjem tiskarskog kapitalizma. Još su 1593. energični dominikanci izdali u Manili djelo *Doctrina Christiana*. Stoljećima je, međutim, tiskarstvo ostalo pod strogom crkvenom kontrolom. Do liberalizacije je došlo tek šezdesetih godina 19. st. Vidi Bienvenido L. Lumbera, *Tradition and Influences in the Development of Tagalog Poetry, 1570 to 1898*, str. 35, 143 i 236.

⁴³ *Ibid.*, str. 173 i dalje.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 205-206.

⁴⁵ Ta je tehnika slična Homerovoj, koju tako lijepo opisuje Auerbach u djelu *Mimesis*, glava I ("Odysseus' Scar").

⁴⁶ Paalan Albaniang pinamamayan ng casama, t, lupit, bangis calulhan, acong tangulan mo, i, cusa mang pinatay sa iyo, i, alaqi ang panghihinayang." "Zbogom Albanijo, koja si sad kraljevstvo zla, okrutnosti, prostaštva i prijetvornosti! Ja, tvoji branitelj, kojeg sada ubijaš ipak oplakujem tvoju sudbinu."

Ova se poznata kritika ponekad tumači kao prikriveni izraz filipinskog patriotizma, ali Lumbera uvjerljivo dokazuje da je takva interpretacija anakronistična. *Tradition and Influence*, str. 214-15. Tagaloški tekst sam izmijenio da bih ga uskladio s izdanjem pjesme iz 1973, a koje se temelji na izdanju iz 1861.

⁴⁷ Jean Franco, *An Introduction to Spanish-American Literature*, str. 34.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 35-36. Kurziv B. A.

vincijskom gradiću... Ove epizode omogućuju autoru da opiše bolnice, zatvore, zabitna sela, samostane, naglašavajući ujedno važnu poentu – da španjolska vlast i sistem obrazovanja potiču parazitizam i lijenost... Periquillove avanture u nekoliko ga navrata dovode među Indijance i Crnce...

I tu na djelu zatičemo "nacionalnu maštu" ("national imagination") u kretanju usamljenog junaka društvenim krajobrazom koji je tako fiksiran da stapa svijet unutar romana i vanjski svijet. Taj pikareskni *tour d'horizon* – bolnice, zatvori, zabitna sela, samostani, Indijanci, Crnci – ipak nije *tour de monde*. Obzor je jasno ograničen: on obuhvaća kolonijalni Meksiko. Čvrstoću tog društva najbolje pokazuje niz plurala, jer oni dočaravaju društveni prostor pun usporedivih zatvora, od kojih nijedan nije od jedinstvenog značaja, ali svi predstavljaju (u svom istovremenom, odvojenom postojanju) opresivnost *baš ove kolonije*.⁴⁹ (Usporedite to sa zatvorima u Bibliji. Oni nikad nisu tipični za ovo ili ono društvo. Svaki od njih, poput onog u kojem je Ivan Krstitelj opčerao Salomu, jest magično sam.)

Naposlijetku, da spriječimo da nam okviru koje proučavamo budu nekako "evropski" (jer su i Lizardi i Rizal pisali na španjolskom), evo uvodnog dijela priče *Semarang hitam* (Crni Semarang), čiji je autor zlosretni mladi indonezijski komunist i nacionalist Mas Marco Kartodikromo.⁵⁰ Priča je 1924. izlazila u nastavcima.⁵¹

"Bilo je 7 sati, subota navečer; semaranška mladež nikad nije ostajala kod kuće subotom uveče. Ove noći, međutim, vani nije bilo nikog. Zbog toga što je cijeli dan padala kiša, pa su ceste bile mokre i vrlo klizave, svi su ostali kod kuće.

Za zaposlene u dućanima i uredima, subotnje je jutro bilo vrijeme iščekivanja – dokolice i zabave, šetnji po gradu, ali večeras ih je čekalo razočarenje – zbog letargije što je uzrokovalo ružno vrijeme i ljepiljive ceste u kampongima. Glavne ulice koje su najčešće bile prepune prometala svih vrsta, pločnici koji su najčešće vrvjeli ljudima,

⁴⁹ To je kretanje usamljenog junaka nerazorivim društvenim krajobrazom tipično za mnoge rane (protu) kolonijalne romane.

⁵⁰ Nakon kratke meteorske karijere radikalističkog novinara, Marca su nizozemske vlasti zatvorile u Boven Digul, jedan od prvih koncentracijskih logora na svijetu, u močvarnoj unutrašnjosti zapadne Nove Gvineje. Tamo je i umro 1932, nakon šest godina zatočeništva. Henry Chambert-Loir, *Mas Marco Kartodikromo (c. 1890-1932) ou l'Education Politique*, str. 208, u "Littératures contemporaines de l'Asie du Sud-Est".

⁵¹ Na engleski preveo Paul Tickell u *Three Early Indonesian Short Stories by Mas Marco Kartodikromo (c. 1890-1932)*, str. 7.

danas su svi bili napušteni. Ponekad bi se čuo pucanj biča, goneći konja da požuri – ili topot konja što su vukli kočije.

Semarang je bio napušten. Svjetlost nizova plinskih svjetiljki obasjavala je sjajni asfalt ulice. Zapuh istočnjaka prigušio bi na tren jasnu svjetlost plinskih svjetiljki.

Mladi je čovjek sjedio na sofi od trske i čitao novine. Potpuno se udubio u njih. Povremeni izraz ljutnje ili osmijeh bili su znak da ga priča veoma zanima. Okretao je stranice novina, nadajući se da će moжда naići na nešto što će ga natjerati da se više ne osjeća tako jadno. Iznenada je naišao na članak pod naslovom:

BLAGOSTANJE

Siromašni je skitnica obolio i umro kraj puta od hladnoće.

Mladić je bio potresen tom kratkom reportažom. Zamišljao je patnje jednog čovjeka dok je umirao kraj puta... U jednom je trenu osjetio kako ga obuzima bijes. Zatim je osjetio sažaljenje. Zamalo je njegov bijes bio uperen na društveni sistem koji je uzrokovao takvo stanje, koji je omogućio maloj skupini ljudi da se obogati."

Ovdje se, kao i u Periquillo Sernientu, nalazimo u svijetu plurala: dućani, uredi, kočije, kampongi, svjetiljke. Kao i u slučaju *Noli me tangere*, mi čitaoci Indonežani iznebuha smo bačeni u kalendarsko vrijeme i poznati krajobraz; neki su od nas i šetali tim "ljepiljivim" ulicama Semarang. I opet, usamljeni je junak suprotstavljen društvenom krajobrazu koji je opisan detaljno, a ipak općenito. Ali tu je i nešto novo: junak koji uopće nije imenovan, nego se stalno naziva "našim mladim čovjekom". Upravo nespretnost i literarna naivnost teksta potvrđuju neosvijetlenu "iskrenost" ovog posvojnog pridjeva. Ni Marco ni njegovi čitaoci ne dvoume se oko njegove reference. Dok je u evropskoj humorističkoj, satiričkoj fikciji 18. i 19. stoljeća fraza "naš junak" samo naglašavala autorovo poglavlje s (bilo kojim) čitaocem, Marcov "naš mladi čovjek", uvelike upravo zbog toga što je novost, označava mladića koji pripada kolektivnom tijelu onih koji čitaju knjigu na indonezijskom, te, samim time, indonezijskoj "zamišljenoj zajednici" u zametku. Obratite pažnju na to da Marco ne osjeća potrebu da specificira ime zajednice: ono se podrazumijeva. (Čak i da se nizozemski cenzori poligloto mogu pridružiti njegovoj čitalačkoj publici, bili bi isključeni iz ove "našosti", što se može uočiti u činjenici da je gnjev mladića upućen "sistemu", a ne "našem" sistemu.)

Konačno, zamišljena je zajednica potvrđena i udvostručenjem: čitamo o mladiću koji čita. On ne nalazi tijelo siromašnog skitnice pokraj ljepiljive semaranske ceste, nego ga zamišlja na temelju tiskane novinske vijesti,⁵² niti ga zanima tko je taj mrtvi skitaica bio kao pojedinac. On razmišlja o predstavi a ne o osobi.

Vrlo je prikladno da se u priči *Semarang hitam* novine pojavljuju smještene unutar fikcije, jer okrenemo li se novinama kao proizvodu kulture, zapanjit će nas njihova duboka fiktivnost. Koja je osnovna književna konvencija novina? Ako pogledamo prvu stranu, na primjer, *New York Timesa*, naći ćemo izvještaje o sovjetskim disidentima, gladi u Maliju, okrutnom ubojstvu, vojnom udaru u Iraku, otkriću rijetkog fosila u Zimbabwetu, te Mitterrandov govor. Zašto su to događaji jukstaponirani na taj način? Što ih međusobno povezuje? Ne samo puti hira. Pa ipak, oni se očito događaju neovisno jedni o drugima, protagonisti jedni druge ne poznaju, niti znaju što oni drugi smjeraju. Proizvoljnost koja nalaze da li će biti uključeni i jukstaponirani (kasnije će izdanje zamijeniti Mitterranda trijumfalnom pobjedom u baseballu) pokazuje da je njihova veza zamišljena.

Ta zamišljena veza potječe iz dva posredno povezana izvora. Prvi je jednostavna kalendarska koincidencija. Datum pri vrhu stranice, apsolutno najvažniji simbol na njima, određuje osnovnu vezu – neprestani protok satom mjerjenoga homogenog praznog vremena.⁵³ Unutar tog se vremena "svijet" polako ali sigurno kreće naprijed. Na to upućuje i činjenica da, ako se Mali, nakon dva dana izvještavanja, mjesecima ne pojavljuje na stranicama "New York Timesa", čitaoci na tren ne pomišljaju da je Mali zbrisao s lica zemlje, ili da je glad istrijebila sve stanovništvo. Romanesko oblikovanje novina uvjerava ih da, negdje daleko, "protagonist" Mali tiho napreduje, čekajući da se ponovo pojavi u zapletu.

Drugi izvor zamišljene veze jest odnos između novina, kao oblika knjige, i tržišta. Procijenjeno je da se u četrdesetak godina, od publikacije Gutenbergove Biblije do kraja 15. stoljeća, u Evropi proizve-

lo više od 20 000 000 tiskanih knjiga.⁵⁴ Broj proizvedenih knjiga između 1500. i 1600. iznosio je od 150 000 000 do 200 000 000.⁵⁵ Otpočetak su tiskare više nalikovale na moderne radionice, nego na srednjovjekovne samostanske skriptorije. Fust i Schoeffer su 1455. vodili biznis usmjeren prema standardiziranoj proizvodnji, a dvadeset godina poslije veliki su koncerni djelovali po cijeloj [sic] Evropi.⁵⁶ Knjiga je u specifičnom smislu bila prva industrijska roba široke potrošnje, masovno proizvedena na moderan način.⁵⁷ A u kojem smislu, možemo vidjeti ako usporedimo knjigu s drugim ranim industrijskim proizvodima kao što su tkanine, cigle ili šećer. Ta je roba mjerena matematičkim količinama (na kilograme, tovare ili komade). Kilogram šećera jednostavno je količina, pogodna težina, a ne objekt po sebi. Knjiga je, pak (i u tome prethodi našim današnjim trajnim dobrima) zaseban, samosadržan predmet, točno reproduciran u velikim razmjerima.⁵⁸ Kilogram se šećera pretaca u drugi; svaka knjiga ima svoju vlastitu pustinjačku samodovoljnost. (Nije ni čudno da su knjižnice, osobne kolekcije masovno proizvedenih dobara, bile uobičajen prizor u urbanim centrima poput Pariza već u 16. st.)⁵⁹

U svjetlu toga, novine su samo "ekstremni" oblik knjige, knjiga koja se prodaje u velikim razmjerima, ali joj je popularnost efemer-

⁵⁴ Febvre i Martin, *The Coming of the Book*, str. 186. Konačni je zbir bio 35 000 izdanja proizvedenih u čak 236 gradova. Još su 1480. tiskare postojale u više od 110 gradova, od kojih je 50 bilo u Italiji, 30 u Njemačkoj, 9 u Francuskoj, po 8 u Nizozemskoj i Španjolskoj, po 5 u Belgiji i Švicarskoj, 4 u Engleskoj, 2 u Češkoj i 1 u Poljskoj. "Od tog se datuma može reći da je tiskana knjiga bila u općoj upotrebi" (str. 182).

⁵⁵ Ibid., str. 262. Autori primjećuju da je u 16. st. svatko tko je znao čitati lako mogao doći do knjiga.

⁵⁶ Velika je tiskarnica kuća Plantin u Antwerpenu kontrolirala početkom 16. stoljeća 24 tiskare s više od 100 radnika u svakoj radionici. Ibid., str. 125.

⁵⁷ To je jedan od malobrojnih čvrstih argumenata među proizvoljnostima McLuhanove *Gutenbergove galaktike*. Dodajmo da je tržište knjiga, unatoč tome što je bilo maleno u odnosu prema tržištu ostalih roba široke potrošnje, zbog svoje strateške uloge u širenju ideja imalo središnju ulogu u oblikovanju moderne Evrope.

⁵⁸ Princip je tu važniji od razmjera. Do 19. stoljeća izdanja su još uvijek bila relativno malena. Čak je i Lutherova Biblija, veliki bestseller, prvi put tiskana u samo 4 000 primjeraka. Neobično veliko prvo izdanje Diderotove *Encyclopédie* brojalo je samo 4 250 primjeraka. U prosjeku su izdanja u 18. st. brojala manje od 2 000 primjeraka. Febvre i Martin, *The Coming of the Book*, str. 218-20. Knjiga se ujedno razlikovala od drugih trajnih dobara po nužno ograničenom tržištu. Svatko tko ima čehoslovačku valutu može kupiti čehoslovački automobili; samo oni koji poznaju češki jezik mogu čitati knjige na češkom. Važnost ove razlike razmotrit ćemo kasnije.

⁵⁹ Nadalje, već je krajem 15. st. vенеčijanski izdavač Aldus uveo prvo "džepno izdanje".

⁵² Godine 1924. Marcov blizak prijatelj i politički saveznik izdao je roman pod naslovom *Raza Merdika* (Osjećaj slobode). O junaku romana (koji pogrešno pripisuje Marcu) Chambert-Loir piše da "on ne poznaje značajne riječi 'socijalizam': pa ipak ga obuzima snažan osjećaj nelagodnosti pred društvenom organizacijom koja ga okružuje, te osjeća potrebu da proširi svoje horizonte na dva načina: putovanjem i čitanjem". (*Mias Marco*, str. 208. Kurziv B. A.) Svrbljivi se papagaj doselio na Javu i u 20. stoljeće.

⁵³ Čitanje novina je poput čitanja romana čiji autor više ne namjerava stvoriti koherentan zaplet.

na. Ne bismo li novine mogli nazvati bestselerima za jedan dan?⁶⁰ Upravo zastarijevanje novina dan nakon izlaska iz tiska (a zanimljivo je kako jedna od prvih masovno proizvedenih roba široke potrošnje na taj način prefigurira moderna trajna dobra koja su unaprijed određena da zastare) uzrokuje taj nevjerojatni masovni obred: gotovo sasvim istovremenu potrošnju ("zamišljanje") novina kao fikcije. Znamo da će se određena jutarnja i večernja izdanja konzumirati u velikim količinama između toliko i toliko sati samo danas, ne sutra-dan. (Usporedite to sa šećerom, koji se koristi u kontinuiranom toku koji se ne mjeri satom – on se može pokvariti, ali ne može zastarjeti.) Značaj ovog masovnog obrada (Hegel je primijetio da novine modernom čovjeku služe kao zamjena za jutarnju molitvu) paradoksalan je. Vršiti se u tihoj intimi u osami vlastite glave.⁶¹ Pa ipak, svaki je pričesnik i te kako svjestan da obred koji on vrši, vrši istovremeno tisuće (i milijuni) drugih ljudi u čije postojanje on vjeruje, ali o čijem identitetu ne zna ništa. Štoviše, taj se obred ponavlja svakog dana ili svakih pola dana, u toku cijele godine. Možemo li zamisliti življu sliku svjetovne zamišljene zajednice mjerene satom kroz povijest.⁶² Istovremeno može čitalac novina, koji primijećuje da njegovi susjedi u podzemnoj željeznici, briačnici ili njegovoj četvrti konzumiraju točne kopije njegovih novina, biti potpuno siguran da taj zamišljeni svijet ima vidljive korijene u svakodnevnom životu. Kao i u *Noli me tangere*, fikcija se tiho i stalno pretae u realnost, stvarajući tako to jedinstveno povjerenje zajednice u anonimnost, koja je glavna odlika modernih nacija.

Prije nego što prijeđemo na raspravu o specifičnim korijenima nacionalizma, možda bi bilo korisno rekapitulirati glavne postavke

⁶⁰ Kao što nam pokazuje slučaj *Semarang hitama*, ove su dvije vrste bestslera nekad bile čvršće povezane nego što su to danas. I Dickensovi su popularni romani izlazili u nastavcima u popularnim novinama.

⁶¹ "Tiskani su materijali poticali tihu privrženost nacijama, čiji se zagovornici nisu mogli kćirati u nekoj od općina, i koji su se obraćali nevidljivoj javnosti." Elizabeth L. Eisenstein, *Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought*, "Journal of Modern History", 40; 1 (ožujak 1968), str. 42.

⁶² Pišući o odnosu između materijalne anarhije građanskog društva i apstraktnoga političkog državnog poretka, Nairn primjećuje da je "mehanizam zastupanja pretvorio stvarnu nejednakost klasa u apstraktni egalitarizam građana, individualni egoizam u impersonalnu kolektivnu volju, ono što bi inače bilo kaos u novi državni legitimitet". *The Break-up of Britain*, str. 24. Nema sumnje. Ali mehanizam zastupanja (izbori?) rijetka je i pomična svetkovina. Čini mi se da stvaranje impersonalne volje valja tražiti u svakodnevnoj pravilnosti zamišljajućeg života.

koje smo dosad izložili. U biti, nastojao sam pokazati da su u povijesti nacije uopće postale zavisive tek onda i ondje kada su tri temeljne kulturne koncepcije, sve vrlo stare, izgubile aksiomatsku vlast nad ljudskim duhom. Prva ideja je bila da određeni pisani jezik omogućava privilegirani pristup ontološkoj istini, upravo zato što je on sam neodvojivi dio te istine. Ta je ideja bila stvorila velike transkontinentalne vjerske zajednice kršćanstva, islama i drugih. Druga ideja je bila vjerovanje da je društvo prirodno organizirano oko i pod vlašću uzvišenih centara – monarha, koji su bili odvojeni od ostalih ljudskih bića i koji su vladali po nekoj vrsti kozmološke (božje) milosti. Odanost ljudi nužno je bila hijerarhična i centripetalna jer je vladar, kao i sveto pismo, bio ključ pristupa bitku i njegov neodvojivi dio. Treća je bila koncepcija vremena, prema kojoj su kozmologija i povijest bile nerazdvojive, porijeklo svijeta i ljudi u biti identično. Združene, te su ideje čvrsto ukorijenile ljudske živote u samu prirodu stvari, dajući izvjestan smisao svakodnevnim neumitnostima postojanja (prije svega smrti, gubitku i ropstvu) i na različite su načine nudile otkupljenje od njih.

Sporo i neravnomjerno odumiranje tih međusobno povezanih izvjesnosti, najprije u Zapadnoj Evropi, a zatim i drugdje, zbog utjecaja ekonomskih promjena, "otkrića" (društvenih i znanstvenih) i razvoja sve bržih i bržih sredstava komuniciranja, grubo je razdvojilo kozmologiju i povijest. Ne iznenađuje onda što se tragalo, da tako kažemo, za novim načinom da se smisljeno povežu bratstvo, moć i vrije-me. Ništa nije više ubrzalo tu potragu, niti je bilo plodonosnije od tiskarskog kapitalizma, koji je sve većem broju ljudi omogućio da sebe dovede u vezu s drugima i da o sebi misle na sasvim nove načine.

3. ZAČECI NACIONALNE SVIJESTI

Ako je razvoj tiska kao robe široke potrošnje ključ nastanka posve novog poimanja istovremenosti, tek se sada nalazimo u točki kada su zajednice "horizontalnog svjetovnog" tipa "poprečnog u odnosu na vrijeme" (*transverse-time*) postale moguće. Zašto je unutar tog tipa upravo nacija postala toliko popularna? Razlozi su, naravno, složeni i brojni, no prednost svakako možemo dati kapitalizmu.

Kao što smo već napomenuli, do 1500. godine bilo je tiskano najmanje 20 000 000 knjiga¹, što je najavilo dolazak Benjaminova doba "mehaničke reprodukcije". Dok je poznavanje rukopisa bio rijedak i tajnovit nauk, tisak je postojao kroz mogućnost umnožavanja i širenja.² Ako je, kao što vjeruju Febvre i Martin, do 1600. g. izrađeno gotovo 200 000 000 svezaka, nije čudno što je Francis Bacon smatrao da je tisak promijenio "izgled i stanje svijeta".³

Kao jedan od ranijih oblika kapitalističkog poduzetništva, nakladništvo je iskusilo svu nesmirenost potrage kapitalizma za tržištem. Rani su tiskari osnivali svoje podružnice po cijeloj Evropi: "tako je stvorena prava 'internacionalnost' izdavačkih kuća, koja nije poznavala nacionalne [sic] granice".⁴ A kako je razdoblje od 1500. do 1550. bilo u Evropi razdoblje blagostanja, nakladništvo je sudjelovalo u

općem procvatu. "Više nego u bilo koje drugo vrijeme" bilo je ono "velika industrija pod kontrolom imućnih kapitalista".⁵ Naravno, "knjižare su u prvom redu bile zainteresirane za stvaranje profita i za prodaju, pa su ponajprije tražile ona djela koja bi zanimala što veći broj njihovih suvremenika".⁶

Početno je tržište bila pismena Evropa – širok, ali tanak sloj poznavalaca latinskog. Do zasićenja tog tržišta došlo je za oko 150 godina. Odlučujuća činjenica u vezi s latinskim – osim njegova sakralnog karaktera – bila je ta da su se njime služili dvojezični govornici. Relativno ga je mali broj ljudi govorio od rođenja, a još ih je manje, pretpostavljamo, na njemu sanjalo. U 16. stoljeću broj dvojezičnih govornika u odnosu prema ukupnom broju stanovnika Evrope bio je razmjerno malen, najvjerojatnije ne veći postotak nego danas, ili – unatoč proleterskom internacionalizmu – u budućnosti. Onda, kao i danas, većina je stanovništva bila jednojezična. Prema logici kapitalizma, kada je bilo zasićeno elitno tržište poznavalaca latinskog, mamilo je ogromno potencijalno tržište jednojezičnih masa. Istina, protureformacija je potakla kratkotrajni preporod tiska na latinskome, ali sredinom 17. stoljeća taj pokret odumire i za sobom ostavlja prepunjene knjižice revnosnih katolika. Istovremeno, zbog nedostatka novca u cijeloj Evropi, nakladnici se sve više bave mislju o prodaji na sitno jeftinih izdanja na narodnim jezicima.⁷

Daljnji poticaj revolucionarnom proboju vernakulara pod utjecajem kapitalizma dala su još tri činioca, od kojih su dva neposredno pridonijela nacionalnom osvještanju. Prvi od tih činilaca, i u krajnjoj liniji najmanje važan, bila je promjena karaktera samog latinskog. Zahvaljujući naporima humanista u oživljavanju književnosti iz pretkršćanske antike i njezinu širenju putem tiska, revalorizirani su među evropskom inteligencijom sofisticirani stilski dosezi antičkih pisaca. Latinski kojim su sada nastojali pisati bio je sve više nalik Ciceronovu, a time sve udaljeniji od svakodnevene upotrebe. Tako je poprimio ezoteričnost posve različitu od one crkvenoga latinskog u

¹ Broj stanovnika u onim dijelovima Evrope u kojima je tisak tada bio poznat iznosio je 100 000 000. Febvre i Martin, *The Coming of the Book*, str. 248 i 249.

² Za to je tipičan primjer putopis Marka Pola, djelo koje je bilo uglavnom nepoznato do 1539. kada se prvi puta pojavljuje u tisku. Polo, *The Travels of Marco Polo*, str. 13.

³ Navedeno u Eisenstein, *Some Conjectures*, str. 56.

⁴ Febvre i Martin, *The Coming of the Book*, str. 122. (U izvorniku, međutim, stoji "par-dessus les frontieres". *L'Apparition du Livre*, str. 184)

⁵ Ibid., str. 187. U izvorniku je riječ o "moćnim" (*puissants*) a ne "imućnim" kapitalistima. *L'Apparition du Livre*, str. 281.

⁶ "Odatle uvođenje tiska predstavlja u tom smislu korak prema našem današnjem društvu masovne potrošnje i standardizacije." Ibid., str. 259-60. (U izvorniku piše "une civilisation de masse et de standardisation", što bi bilo bolje prevesti kao "standardizirana, masovna civilizacija" ("standardised, mass civilisation"). *L'Apparition du Livre*, str. 394).

⁷ Ibid., str. 195.

srednjem vijeku. Stariji latinski nije, naime, bio nepristupačan zbog izbora tema ili štilo, već jednostavno zato što je bio napisan, zbog svog statusa *teksta*. Sada je, pak, postao nedokučiv zbog onog što je bilo napisao, zbog sama jezika.

Drugi je činilac bio utjecaj reformacije, koja istovremeno velik dio uspjeha duguje upravo tiskarskom kapitalizmu. Prije pojave tiska, Rim je s lakoćom dobivao svaki rat protiv hereze u Zapadnoj Evropi, budući da je uvijek imao bolje unutrašnje kombinacijske veze nego napadači. Međutim, kada je 1517. Martin Luther prikucao na vrata crkve u Wittenbergu svoje teze, tiskane su one na njemačkom prijevodu i "u roku od petnaest dana obišle cijelu zemlju".⁸ U dva desetljeća, od 1520. izašlo je tri puta više knjiga na njemačkom nego u razdoblju od 1500. do 1520, a u toj zapanjujućoj promjeni ključnu ulogu imao je Luther. Njegova su djela sačinjavala čak trećinu *svih* knjiga na njemačkom koje su prodane u razdoblju između 1518. i 1525. Između 1522. i 1546. pojavilo se ukupno 430 (bilo cjelokupnih, bilo djelomičnih) izdanja njegovih prijevoda Biblije. "Radi se, po prvi puta, o prвом masovnom čitateljstvu i popularnoj književnosti na dohvāt svake." "Zapravo, Luther je postao prvi autor bestselera, koji je poznat kao *takav*, odnosno prvi pisac čije je ime "prodavalo" *novе* knjige."¹⁰

Kada je Luther utro put, drugi su ga spremno slijedili, započinjući tako vjerski propagandni rat kolosalnih razmjera koji je u toku idućeg stoljeća bjesnio Evropom. U toj je titanskoj "bici za ljudski duh" protestantizam uvijek bio u napadu, upravo zato što je znao iskoristiti sve šire tržište tiska na vernakularu, koje je stvorio kapitalizam, dok je protureformacija branila citadelu latinskog. O tome najbolje svjedoči Vatikaničev *Index librorum prohibitorum* – koji nije imao protestantskog pandana – posebni popis koji je postao neophodan zbog samog opsega subverzivne literature. Ništa rječitije ne govori o tome mentalitetu opasnog stanja od paničnog proglašavanja Francoisa I iz 1535, kojim se zabranjuje tiskanje *svih* knjiga u njegovom kraljevstvu, i to pod prijetnjom smrtnе kazne vješanjem! Uzrok donošenju te zabrane, kao i njezinoj neefikasnosti, jest činjenica da su u to vrijeme istočne granice njegova kraljevstva već bile obrubljene protestantskim

⁸ Ibid., str. 289-90.

⁹ Odatle nas samo korak dijeli od 17. st. u Francuskoj, gdje su Corneille, Molière i la Fontaine prodavali rukopise svojih tragedija odnosno komedija neposredno izdavačima, koji su ih pak kupovali kao odlične investicije zbog reputacije njihovih autora na tržištu. Ibid., str. 161.

¹⁰ Ibid., str. 310-315.

državama i gradovima, iz kojih je potjecala – i lako se krijumčarila – ogromna količina tiskarskog materijala. Uzmimo samo Calvinovu Ženevu: u razdoblju između 1533. i 1540. objavljena su tamo samo 42 izdanja, da bi se između 1550. i 1564. taj broj popeo na 527. Godine 1564. čak je 40 zasebnih tiskara radilo prekovremeno.¹¹

Savez između protestantizma i tiskarskog kapitalizma, koristeći jeftina popularna izdanja, brzo je stvorio novu, široku čitalačku publiku – i to ponajviše među trgovcima i ženama, koji su slabo ili nikako poznavali latinski – ujedno ih pridobivajući i za svoje političko-vjerske ciljeve. Neizbježno, nije samo crkva potresena do temelja. Isti je potres stvorio i prve evropske nedinstičke, negradske države, u obliku Nizozemske Republike i Commonwealtha puritanaca. (Panika Francois I bila je, dakle, političke, baš kao i vjerske prirode.)

Treći je činilac bilo sporo, geografski neujednačeno širenje pojedinih vernakulara u službi instrumenata administrativne centralizacije koju provode neki dobro učvršćeni nadobudni apsolutistički vladari. Korisno je podsjetiti se da, nasuprot jedinstvenosti latinskog, u srednjovjekovnoj Zapadnoj Evropi nije nikad postojao jedinstveni politički sistem. Značajna je usporedba sa situacijom u Kineskom Carstvu, gdje se doseg mandarinske birokracije i slikovnog pisma uglavnom poklapao. To u biti znači da, zbog političke rascjepkanosti Zapadne Evrope nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva, nijedan vladar nije mogao prisvojiti latinski kao vlastiti državni jezik i ničiji više, tako da vjerski autoritet latinskog nikada nije imao pravoga političkog ekvivalenta.

Rađanje administrativnih vernakulara prethodilo je pojavi tiska i vjerskim prevratima iz 16. stoljeća, pa se mora, barem u svom začetku, promatrati kao neovisan činilac u osipanju zamišljene svete zajednice. Istodobno, ništa nam ne daje naslutiti da su tu vernakularizaciju, gdje se ona pojavila, pratili bilo kakvi duboko usađeni ideološki, a kamoli proto-nacionalni porivi. Slučaj "Engleske" – na sjeverozapadnom obodu latinske Evrope – osobito je poučan. Prije normanskog osvajanja jezik književnosti i uprave na dvoru bio je staroengleski. Tokom idućeg stoljeća i pol gotovo svi kraljevski dokumenti sastavljeni su na latinskom. U razdoblju između 1200. i 1350. državni je latinski istisnuo normanski francuski. U međuvremenu, polaganom je fuzijom između jezika strane vladajuće klase i staroengleskog, kojim su se služili podanici, stvoren srednjoengleski. To je slapanje omogu-

¹¹ Ibid., str. 310-315.

dilo da novostvoreni jezik nakon 1362. postane jezikom dvora, a i osnivanje parlamenta. Wycliffov je *nakopis* prijevoda Biblije na vernakular uslijedio 1382.¹² Bitno je imati na umu da je riječ o nizu "državnih", a ne "nacionalnih" jezika; kao i da je ta država u različitim vremenskim razdobljima obuhvaćala ne samo današnju Englesku i Wales, nego i dijelove Irske, Škotske i Francuske. Jasno, najveći dio potlačenih stanovništava znao je latinski, normanski i staroengleski slabo ili nikako.¹³ Tek stotinjak godina nakon političkog ustoličenja srednjoeengleskog jezika izgnana je vlast Londona iz "Francuske".

Na Seini se, premda sporije, odvijao sličan pokret. Kao što Bloch zajedljivo kaže, "francuski, to jest jezik kojem je, budući da su ga smatrali tek korumpiranim oblikom latinskog, bilo potrebno nekoliko stoljeća da zadobije književni dignitet"¹⁴, postaje službenim jezikom sudova tek 1539. godine, kada Francois I donosi Villiers-Cotteretski edikt.¹⁵ U drugim se kraljevstvima latinski jezik održao mnogo dulje – pod Habsburgovcima do duboko u 19. st. U nekima su, pak, prevladali "strani" vernakulari. U 18. st. jezici dvora Romanovih bili su francuski i njemački.¹⁶

U svakom slučaju, do "izbora" jezika, čini se, dolazi postepenim, neosvještenim, pragmatičnim, da ne kažemo slučajnim razvojem. Takav se razvoj bitno razlikuje od osviještene jezične politike vladara u 19. st. koji su bili suočeni s rastom neprijateljski raspoloženih pučkih jezičnih nacionalizama (vidi 6. poglavlje). Jasan pokazatelj te razlike jest činjenica da su stari upravni jezici bili upravo to: jezici kojima se služila administracija za vlastite unutrašnje potrebe. Nije postojala zamisao o sistematičnom nametanju jezika vladarevim podređenim narodima.¹⁷ Bilo kako bilo, uspon vernakulara na položaj jezika vlasti, gdje su u stanovitom smislu konkurirali latinskom (francuski u Parizu, (srednjo) engleski u Londonu) na svojstven je način potpomogao propadanju zamišljene kršćanske zajednice.

¹² Seton-Watson, *Nations and States*, str. 28-29. Bloch, *Feudal Society*, I, str. 75.

¹³ Ne treba misliti da je upravna unifikacija vernakulara postignuta odmah i u cijelosti. Nije vjerojatno da se guynenneom upravljalo iz Londona na srednjoeengleskom.

¹⁴ Bloch, *Feudal Society*, I, str. 98.

¹⁵ Seton-Watson, *Nations and States*, str. 48.

¹⁶ *Ibid.*, str. 83.

¹⁷ Ugodna je potvrda tom argumentu slučaj Francois I koji je, kao što smo već vidjeli, zabranio tiskanje svih knjiga 1535, a proglasio francuski jezikom dvora tek četiri godine kasnije!

Ipak, vjerojatno su ezoterizacija latinskog, reformacija i slučajni razvoj upravnih vernakulara značajni, u sadašnjem kontekstu, ponajprije u negativnom smislu: pridonijeli su svrgavanju latinskog i osipanju svete kršćanske zajednice. Pojavu novih zamišljenih nacionalnih zajednica posve je moguće objasniti, bez bilo kojeg, možda čak bez ijednog od tih činilaca. Ono što je u pozitivnom smislu omogućilo zamišljanje novih zajednica bila je dijelom nehotična, ali burna interakcija između sistema proizvodnje i proizvodnih odnosa (kapitalizma), tehnologije komunikacija (tiska), te neumitne raznovrsnosti ljudskih jezika.¹⁸

Element neumitnosti od presudnog je značaja. Naime, iako je kapitalizam bio sposoban za svakojake nadljudske pothvate, smrt i jezik bili su mu žilavi protivnici.¹⁹ Pojedini jezici mogu odumrijeti ili biti izbrisani, ali nikada nije postojala, niti postoji, mogućnost unifikacije ljudskog jezika. Međusobno je nerazumijevanje, međutim, bilo od neznatne povijesne važnosti dok kapitalizam i tisak nisu stvorili masovnu jednojezičnu čitalačku publiku.

Iako je bitno imati na umu pojam neumitnosti u smislu *općeg* stanja nepopravljive jezične raznolikosti, bilo bi ga pogrešno poistovjetiti s onim zajedničkim elementom u nacionalističkim ideologijama, koji ističe iskonsku neumitnost pojedinih jezika i njihovu vezu s pojediniim područjima. Najvažnije je, dakle, uzajamno djelovanje neumitnosti, tehnologije i kapitalizma. Prije pojave tiska, u Evropi – i, naravno, ostatku svijeta – raznovrsnost govornih jezika, onih jezika koji su za govornike bili (i još uvijek to jesu) potka i osnova života, bila je ogromna; štoviše, tako ogromna da bi se kapitalizam bio slabo razvio da je kojim slučajem pokušao iskoristiti potencijalno tržište svakoga pojedinog govornog jezika. Međutim, ti su se različiti govori u određenim granicama mogli okupiti u mnogo manji broj tiskanih jezika. Upravo je činjenica što se za pojedine glasove upotrebljavaju proizvoljno odabrani znakovi olakšala te procese okupljanja.²⁰ (Istovre-

¹⁸ Nije to jedina "slučajnost" te vrste. Febrve i Martin opažaju da, dok je opipljiva buržoazija u Evropi postojala već krajem 13. st., papir nije ušao u opću upotrebu sve do kraja 14. st. Tek je glatka površina papira omogućila masovnu reprodukciju teksta i slika – a to se dogodilo tek 75 godina kasnije. Ali papir nije evropski izum. On je došao iz Kine – putem islamskog svijeta. *The Coming of the Book*, str. 22, 30 i 45.

¹⁹ U izdavačkom svijetu još ne postoje gigantske multinacionalne kompanije.

²⁰ Korisna rasprava u vezi s tim jest S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, 5. poglavlje. Činjenica da se sklop znakova *ough* izgovara različito u riječima *although, bough, lough, rough, cough* i *hiccough*, pokazuje raznolikost iz koje je potekao pravopis današnjega standardnog engleskog jezika, a tako i ideografičnost gotovog proizvoda.

meno, što su znakovi više ideografski, šira je potencijalna zona okupljanja. Opažamo neku vrstu silazne hijerarhije od algebre, preko kineskog i engleskog, do pravilnih sistema slogova u francuskom i indoneškom). "Okupljanju" srodnih vernakulara najviše je pridonio kapitalizam, koji je u sklopu granica koje nameće gramatika i sintaksa stvorio "mehanički reproducirane" tiskane jezike koji su se zatim mogli širiti tržištem.²¹

Ti su tiskani jezici postavili temelje nacionalne svijesti na tri različita načina. Ponajprije, stvorili su unificirana polja razmjena i komunikacija ispod latinskog, a iznad vernakulara. Govornici velikog broja različitih francuskih, engleskih ili španjolskih vernakulara, kojima je bilo teško ili možda čak nemoguće sporazumijeti se u razgovoru, mogli su sada razumijeti jedni druge putem tiska i papira. U tom su procesu postupno postajali svjesni stotina tisuća, ili čak milijuna ljudi svog jezičnog područja, a i toga da to područje pripada *samo* tih stotinu, ili tisuću, ili milijun ljudi. Ti sučitatelji, povezani jedni s drugima putem tiska, sačinjavali su u svojoj sekularnoj, pojedinačnoj, vidljivoj nevidljivosti zametak nacionalno zamišljene zajednice.

Nadalje, tiskarski je kapitalizam učvrstio jezik, što je tijekom vremena pridonijelo stvaranju predodžbe drevnosti, koja je toliko bitna u subjektivnom poimanju nacije. Kao što nas podsjećaju Febvre i Martin, tiskana je knjiga imala stalan oblik koji se mogao umnožavati u praktički bezbroj primjeraka, vremenski i prostorno. Nije više podložna individualiziranju i "nesvjesnom osuvremenjivanju", koje su dotad provodili samostanski pisari. Tako, dok se francuski iz 12. st. uvelike razlikuje od jezika kojim je u 15. st. pisao Villon, tokom 16. st. brzina kojom se jezik mijenjao naglo se smanjuje. "Do 17. st. evropski su jezici uglavnom dobili svoj suvremeni oblik."²² Drugim riječima, već tri stoljeća ti ustajeni tiskani jezici navlače patinu; riječi naših prethodnika iz 17. st. dostupne su nam na način na koji Villonu njegovi preci iz 12. st. to nisu bili.

Naposljetku, tiskarski je kapitalizam stvorio jezike vlasti drugačije od starih upravnih vernakulara. Neki su dijalekti neizbježno bili

²¹ Kažem "Ništa nije toliko pogodovalo... kao kapitalizam" s razlogom: I Steinberg i Eisenstein gotovo definiraju "tisk" *qua* tisk, kao dobar duh moderne povijesti. Febvre i Martin nikad ne zaboravljaju da iza tiska stoje tiskari i izdavači. Vrijedno je podsjetiti se u vezi s time da, iako je tisk izumljen u Kini, možda čak 500 godina prije njegove pojave u Evropi, ondje nije imao većeg – a kamoli revolucionarnog – utjecaja, upravo zbog nepostojanja kapitalizma.

²² *The Coming of the Book*, str. 319. Usp. *L'Apparition du Livre*, str. 471: "Au XVIIIe siècle, les langues nationales apparaissent un peu partout cristallisées."

"bliži" pojedinom tiskanom jeziku, pa su dominirali njegovim završnim oblikom. Njihovi hendikepirani rođaci, iako su se još mogli asimilirati s novostvorenim tiskanom jezikom, izgubili su svoj položaj, prije svega zato što nisu (ili jesu, ali s manjim uspjehom) ustrajali u stvaranju vlastitog tiskanog oblika. "Sjeverozapadni njemački" postao je Platt Deutsch, rasprostranjeni, supstandardni njemački jer se mogao asimilirati s tiskanom njemačkom na način na koji to govorni češki nije mogao. Visokonjemački, "King's English" i kasnije centralni tajlandski, na isti su se način uspjeli na novi političko-kulturni položaj. (Odati krajem 20. st. u Evropi nastojanja nekih *sub*-nacija da promijene svoj podređeni položaj prodiranjem u tisk i radio.)

Valja još samo istaknuti da su, u začetku, fiksiranje tiskanih jezika i razlike u njihovom položaju bili uglavnom neosvješteni procesi, koji su proistekli iz burne interakcije kapitalizma, tehnologije i raznovrsnosti ljudskog jezika. Ali, kao i mnoge druge pojave u povijesti nacionalizma, jednom kad se "do njih došlo", postali su formalni uzori koje se oponašalo, i ondje gdje je to bilo moguće, svjesno iskoristivši valovi makijavelističkog duha. Danas tajlanska vlada aktivno odvraća pokušaje stranih misionara da opskrbe plemenske manjine vlastitim transkripcijskim sustavima i da razviju publikacije na njihovim jezicima; istu vladu uglavnom ne zanima kojom jezicima te manjine govore. Kao izuzetno dobar primjer može poslužiti sudbina naroda koji govore turskim jezikom, na područjima koji danas pripadaju Turskoj, Iranu, Iraku i SSSR-u. Porodica govornih jezika kojoj je zajednička arapska ortografija omogućavala okupljanje i međusobno razmijevanje izgubila je to jedinstvo uslijed svjesnih manipulacija. Da bi osnažio tursku nacionalnu svijest nauštrb širg islamskog osjećaja zajedništva, Atatürk je nametnuo latinicu.²³ Sovjetske su vlasti prihvatile igru, najprije protuislamskim, protuperzijskim nametanjem latinice, a zatim, tridesetih godina ovog stoljeća, pod Staljinom, rasi-zirajućom ćirilicom.²⁴

Mogli bismo ovako sažeti zaključke koji proizlaze iz onoga što je dosad rečeno: stjecaj kapitalizma, tiskarske tehnologije i neumitne raznovrsnosti ljudskog jezika omogućilo je stvaranje novog oblika zamišljene zajednice, koja je svojom osnovnom morfologijom postala vidljiva scenu za suvremenu naciju. Mogući opseg tih zajednica bio je

²³ Hans Kohn, *The Age of Nationalism*, str. 108. Potrebno je vjerojatno ipak dodati da je time Kemal želio povezati turski nacionalizam sa suvremenom latiničkom civilizacijom Zapadne Evrope.

²⁴ Seton-Watson, *Nations and States*, str. 317.

inherentno ograničen, a ujedno i u posve slučajnoj vezi s postojećim političkim granicama (koje su u cjelini bile odraz dinastičkih ekspanzionizama).

Međutim, očito je da, iako danas gotovo sve samoodređene nacije – i nacionalne države – imaju "nacionalni tiskani jezik", mnogima je od njih taj nacionalni jezik zajednički, dok ga u drugima tek mali dio stanovništva "koristi" u razgovoru ili na papiru. Nacionalne države Južne Amerike ili one iz "anglosaksonske obitelji" očit su primjer prvog slučaja, a mnoge bivše kolonijalne države, osobito u Africi, ovog drugog. Drugim riječima, konkretno oblikovanje suvremenih nacionalnih država nipošto se ne poklapa s određenim dosegom pojedinog tiskanog jezika. Da bismo objasnili prekide-u-povezanosti između tiskanog jezika, nacionalne svijesti i nacionalnih država, moramo razmotriti veliku grupaciju novih političkih entiteta, koji nastaju na zapadnoj hemisferi u razdoblju između 1776. i 1838. godine, a koji se svi osvijesteno nazivaju nacijama i, sa zanimljivom iznimkom Brazila, (nedinastičkim) republikama. One, naime, nisu same prve takve države koje su se pojavile na svjetskoj povijesnoj sceni – i time neizbježno postale prvim pravim uzorima kako bi takve države trebale "izgledati" – već i njihov broj i istovremeni nastanak predstavljaju plodno tle za komparativno propitivanje.

4. STARE IMPERIJE, NOVE NACIJE

Nove američke države s kraja 18. i početka 19. st. od posebnog su interesa jer ih je gotovo nemoguće objasniti pomoću dvaju činilaca koji su, vjerojatno zato što ih se lako izvodi iz evropskih nacionalizama od sredine stoljeća, prevladali u evropskim razmišljanjima o pojavi nacionalizma.

Ponajprije, govorimo li o Brazilu, SAD ili o bivšim španjolskim kolonijama, jezik nije element po kojemu bi se one razlikovale od svojih imperijalnih metropola. Sve su to bile, uključujući i SAD, kroleške države: stvorili su ih i vodili ljudi koji su govorili istim jezikom i koji su bili istog porijekla, kao i oni protiv kojih su se borili.¹ Štoviše, može se reći da jezik u tim ranim danima borbe za nacionalno oslobođenje nije ni bio prijeporno pitanje.

Nadalje, postoje ozbiljni razlozi zbog kojih se na veći dio zapadne hemisfere ne može primijeniti inače uvjerljiva Nairnova tvrdnja²:

"Pojava nacionalizma u posve modernom smislu povezana je s političkim krštenjem nižih klasa... Premda su se u nekim slučajevima protivili demokraciji, nacionalistički su se pokreti redovito odlikovali populističkim gledištem i težili su da u politički život uvuku niže klase. U najtipičnijim slučajevima vodstvo, sastavljeno od nesmirenih pripadnika srednje klase i intelektualaca, pokušavalo je prodrtati niže klase i usmjeriti njihovu energiju prema podršci novim državama."

Barem što se tiče Južne i Srednje Amerike, "srednja klasa" evropskog tipa bila je krajem 18. st. još uvijek posve beznačajna, a ne bi se moglo govoriti ni o postojanju neke inteligencije. Naime, "u tim mir-

¹ Kreol (*criollo*) – osoba (barem teoretski) čistog evropskog porijekla, rođena u Americi (i, po kasnijoj definiciji, bilo gdje izvan Evrope).

² *The Break-up of Britain*, str. 41.

nim kolonijalnim danima čitanje je malokad prekidalo ustaljeni, snobovski ritam života".³ Kao što smo vidjeli, prvi je hispanoamerički roman objavljen tek 1816. godine, dakle godinama nakon izbijanja rata za nezavisnost. Podaci nam jasno govore da je vodstvo bilo u rukama dobrostojećih zemljoposjednika, udruženih s mnogo manjim brojem trgovaca, pravnika, vojnih lica te mjesnih i pokrajinskih službenika.⁴ Oni ne samo da nisu zahtijevali "uključivanje nižih klasa u politički život", već naprotiv, jedan od ključnih činilaca koji je potakao želju za nezavisnošću od Madrida, u slučaju Venezuele, Meksika i Perua, bio je upravo *strah* od političke mobilizacije "nižih klasa", tj. od ustanka Indijanaca i crnih robova.⁵ (Taj se strah samo povećao 1808, kada je Hegelov "ministar svjetskog duha" osvojio Španjolsku, lišavajući time kreole vojne podrške s poluotoka u slučaju nužde.) U Peru su sjećanja na veliku *žakeriju* pod vodstvom Tupaca Amara (1740-1781) bila još svježija.⁶ Godine 1791. Toussaint L'Ouverture poveo je ustanak crnih robova, kojim je 1804. stvorena druga nezavisna republika na zapadnoj hemisferi, i tako prestravio velike robovlasnike-plantažere u Venezueli.⁷ Kada je 1789. Madrid donio novi, humaniji zakon o ropstvu koji je u tancine određivao prava i dužnosti robovlasnika i robova, "kreoli odbijaju državno uplitanje, navodeći da su robovi skloni opačini i želji za slobodom [!] te da su neophodni za privredu zemlje. U Venezueli – a i posvuda po španjolskim Karibima – plantažeri su se opirali tom zakonu, pa su 1794. godine isposlovali njegovu obustavu".⁸ "Libertador" Bolívar i sam je jednom prilikom izjavio da je crnačka pobuna "tisuću puta gora od španjolske invazije".⁹ Ne bismo smjeli zaboraviti da su mnogi vođe pokreta za nezavisnost u Trinaest kolonija bili agrarni robovlasnički magnati. Sam Thomas Jefferson bio je jedan od plantažera iz Virginije

³ Gerhard Masur, *Simón Bolívar*, str. 17.

⁴ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 14-17 i dalje. Ti su odnosi, uglavnom, pristežki iz činjenice da su važnije trgovačke i upravne službe uglavnom monopolizirali španjolski rođeni u Španjolskoj, dok je zemljoposjedništvo bilo potpuno otvoreno kreolima.

⁵ U tom smislu postoje jasnije analogije s buraskim nacionalizmom, stotinu godina kasnije.

⁶ Možda je značajno da Tupac Amaru nije potpuno odbio služiti španjolskog kralja. On i njegovi sljedbenici (uglavnom Indijanci, ali i neki bijelci i mestici) ustali su protiv režima u Limi. Masur, *Simón Bolívar*, str. 24.

⁷ Seton-Watson, *Nations and States*, str. 201.

⁸ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 192.

⁹ *Ibid.*, str. 224.

koje je razbjesnila proklamacija lojalističkog guvernera iz 1770, a kojom se oslobađaju oni robovi koji su pobjegli od svojih buntovnih gospodara.¹⁰ Značajno je da je jedan od razloga zbog kojih je Madrid uspio povratiti vlast u Venezueli između 1814. i 1816. i održati je u zabačenom Quito bila podrška robova u prvom, a Indijanaca u drugom slučaju u borbi protiv pobunjenih kreola.¹¹ Osim toga, dugotrajnost kontinentalne borbe protiv Španjolske – koja je tada bila drugorazredna evropska sila i sama netom pokorena – govori o određenoj "socijalnoj tankoći" tih latinoameričkih pokreta.

Ipak, to su bili pokreti za nacionalno oslobođenje. Bolívar je kasnije promijenio mišljenje o robovima¹², a njegov kolega, osloboditelj San Martín, odredio je 1821. da "starijedioci ubuduće nećemo nazivati Indijancima ili domorcima; oni su djeca i građani Perua, pa ćemo ih nazivati Peruancima".¹³ (Mogli bismo dodati: unatoč činjenici što tiskarski kapitalizam do tih nepismenih ljudi još nije bio stigao.)

Evo, dakle, u čemu je zagonetka: zašto su upravo te *kreolske zajednice* tako rano razvile predodžbu o svom bivanju nacijom (*nationalness*), mnogo ranije od većeg dijela Evrope? Zašto su takve kolonijalne provincije – koje su najčešće imale brojno potlačeno, ne-hispanofono stanovništvo – stvorile kreole koji svjesno proglašavaju to stanovništvo svojim sunarodnjacima, a Španjolsku¹⁴ s kojom su bili toliko povezani, neprijateljem i tuđincem? Zašto se hispanoamerička imperija, koja je dotada mirno postojala tri stoljeća, najednom raspala u osamnaest posebnih država? Dva činioca koji se najčešće navode

¹⁰ Edward S. Morgan, *The Heart of Jefferson*, "The New York Review of Books", 17. kolovoza, 1978, str. 2.

¹¹ Masur, *Simón Bolívar*, str. 207; Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 237.

¹² Ne bez daljih premissa. Oslobodio je vlastite robove nedugo nakon proglašenja nezavisnosti u Venezueli, 1810. Kada je pobjegao u Haiti, 1816. u zamjenu za vojnu pomoć koju je dobio od predsjednika Alexandra Petiona, morao je obećati da će ukinuti ropstvo na svim oslobođenim područjima. Obećanje je ispunio u Caracasu 1818, ali ne smijemo zaboraviti da je za uspjeh Madrida u Venezueli između 1814. i 1816. dijelom zaslužio i nastojanje Madrida oko emancipacije lojalnih robova. Kada je 1821. Bolívar postao predsjednik Velike Kolumbije (Venezuela, Nova Granada i Ekvador), zatražio je od Kongresa, i dobio, zakon kojim se oslobađaju sinovi robova. "Nije zadržao od Kongresa da ukine ropstvo jer na sebe nije želio navući gnjev velikih zemljoposjednika". Masur, *Simón Bolívar*, str. 125, 206-207, 329 i 388.

¹³ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 276. (kurziv B. A.)

¹⁴ U 18. st. uobičajen je termin još uvijek bio *Las Españas* ("Španjolske"), a ne *La España* ("Španjolska"). Seton-Watson, *Nations and States*, str. 53. (što vrijedi i za *Las Americas*, op. prev.)

pri objašnjenju jesu jačanje vlasti Madrida i širenje slobodarskih ideja prosvjetiteljstva u drugoj polovici 18. st. Nema dvojbe da je politika sposobnog "prosvijećenog despota", Karla III (koji je vladao od 1759. do 1788), sve više osuđivala, ljutila i uznemiravala više kreolske klase. U toku drugog osvajanja Amerike, kako ga ponekad ironički nazivaju, Madrid je nametnuo nove poreze, njihovo ubiranje učinio efikasnijim, osnažio trgovinske monopole metropole, ograničio trgovinu zapadne hemisfere u svoju korist, centralizirao upravnu hijerarhiju te poticao masovno useljavanje *poluotočana*.¹⁵ Meksiko je, naprimjer, početkom 18. st. donosio Kruni godišnji prihod od oko 3 milijuna pesosa. Do kraja stoljeća, međutim, taj se iznos gotovo pet puta povećao – na 14 milijuna – od čega je samo 4 milijuna otpadalo na podmirenje troškova lokalne uprave.¹⁶ Usporedo s time broj doseljenika s poluotoka bio je od 1780. do 1790. pet puta veći nego između 1710. i 1730.¹⁷

Nesumnjivo je i poboljšanje prekoatlantskih veza, kao i činjenica da su američke zemlje imale isti jezik i kulturu kao njihove metropole, omogućilo razmjerno brzo i lako širenje novih ekonomskih i političkih doktrina koje su se javljale u Zapadnoj Evropi. Uspjeh pobune Trinaest kolonija potkraj 70-ih godina 18. stoljeća te izbjeganje francuske revolucije krajem 80-ih godina tog stoljeća, nisu prošli bez snažnog odjeka. Tu kulturnu revoluciju najbolje potvrđuje sveprisutni *republikanizam* netom osamostaljenih jedinica.¹⁸ Nigdje osim u Brazilu nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se u Americi obnovi dinastički princip, a i ondje to vjerojatno ne bi bilo moguće da, bježeći pred Napoleonom, nije 1808. godine doselio sam portugalski vladar (ostao je tamo 13 godina, a na povratku okrunio je sina Pedrom I od Brazila).

— Ipak, ni agresivnost Madrida, ni slobodarski duh – iako ključni za razumijevanje otpora u Hispanoamerici – sami po sebi ne objašnjavaju kako su entiteti poput Čilea, Venezuele i Meksika postali emocionalno prihvatljivi i politički održivi,¹⁹ niti zašto je San Martin pro-

glasio da se neki domoroci poistovjete s novostvorenim "Peruancima", a niti, u krajnjoj liniji, objašnjavaju stvarne žrtve. Naime, iako je sigurno da se viša kreolska klasa, kao društveno-povijesna formacija, na koncu okoristila nezavisnošću, mnogi pojedinci iz te klase, koji su živjeli između 1808. i 1828, financijski su propali. (Uzmimo samo jedan primjer: za vrijeme protunapada Madrida iz 1814-16, "više od dvije trećine zemljoposjedničkih obitelji u Venezueli pretrpjelo je velike konfiskacije".²⁰ A toliki su i dobrovoljno dali živote za zajedničku stvar. Ta nam spremnost dobrostojećih klasa da se žrtvuju daje povoda za razmišljanje.

O čemu je, dakle, riječ? Začeci su odgovora u zanimljivoj činjenici da je "svaka od novih južnoameričkih država bila zasebna administrativna jedinica od 16. do 18. st."²¹ U tom su ih smislu slijedile nove države Afrike i dijela Azije nastale sredinom 20. st., za razliku od novih evropskih država s kraja 19. i početka 20. st. Prvobitni oblik američkih administrativnih jedinica bio je donekle proizvoljan i slučajan, a označavao je prostorne granice pojedinog vojnog osvajanja. Međutim, one postaju s godinama stvarnije pod utjecajem geografskih, političkih i ekonomskih činilaca. Prostranstvo hispanoameričke imperije, velika raznolikost tla i podneblja, a ponajviše izuzetno slabe prometne veze u predindustrijsko doba, pridonosili su njihovoj zasebnosti. (U kolonijalno doba plovidba od Buenos Airesa do Acapulca trajala je 4 mjeseca, a u suprotnom smjeru još i dulje; kopneni put od Buenos Airesa do Santiaga najčešće je trajao 2 mjeseca, a od Cartagene 9 mjeseci.²²) Osim toga, trgovinska politika Madrida uzrokovala je pretvaranje administrativnih jedinica u zasebne ekonomske zone. "Svaka je konkurencija s maticom zemljom bila Amerikancima zabranjena, pa čak ni pojedini dijelovi kontinenta nisu mogli međusobno trgovati. Američka roba na putu iz jednog dijela Amerike u drugi morala je putovati zaobilazno, kroz španjolske luke, a španjolska je trgovačka mornarica imala monopol nad trgovinom s kolonijama".²³ Poznavanje tih okolnosti pomaže nam razjasniti zašto je "jedno od osnovnih načela američke revolucije" bilo "uti posside-

¹⁵ Ta nova agresivnost metropole bila je dijelom posljedica doktrina prosvjetiteljstva, dijelom kroničnih fiskalnih problema, a dijelom (nakon 1779) rata s Engleskom. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 4-17.

¹⁶ *Ibid.*, str. 301. Još je četiri milijuna otpadalo na troškove uprave ostalih dijelova Hispanoamerike, dok je preostalih šest milijuna bilo čisti profit.

¹⁷ *Ibid.*, str. 17.

¹⁸ Ustav Prve republike Venezuele (1811) velikim je dijelom bio doslovno preuzet iz Ustava SAD. Masur, *Simón Bolívar*, str. 131.

¹⁹ sto bi se moglo reći o stavu Londona prema Trinaest kolonija i ideologiji američke revolucije.

²⁰ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 208; usp. Masur, *Simón Bolívar*, str. 98-99 i 231.

²¹ Masur, *Simón Bolívar*, str. 678.

²² Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 25-26.

²³ Masur, *Simón Bolívar*, str. 19. Dakako, te mjere nisu bile posve djelotvorne, pa je uvijek bilo mnogo krijumčarenja.

ris, prema kojemu svaka nacija mora očuvati teritorijalni status quo iz 1810. godine, kada je pokret za nezavisnost otpočeo".²⁴ Njihov je utjecaj nesumnjivo pridonio raspadu Bolívarove kratkovječne Velike Kolumbije, kao i Ujedinjenih pokrajina La Plate, na sastavne dijelove (danas su to Venezuela, Kolumbija i Ekvador, odnosno Argentina, Urugvaj, Paragvaj i Bolivija). Usprkos tome, tržišne zone, "prirодно"-geografske ili administrativno-političke, ne pobuđuju *same po sebi* privrženost. Ta tko bi bio spreman umrijeti za Comecon ili EEZ?

Da bismo shvatili kako je došlo do toga da su se vremenom administrativne jedinice počele doživljavati kao domovine, ne samo u Americi već i u drugim dijelovima svijeta, moramo razmotriti načine na koje administrativne organizacije generiraju smisao. Antropolog Victor Turner pisao je nadahnuto o "putovanju" kroz vrijeme, stature i prostor kao o iskustvu koje generira smisao.²⁵ Sva takva putovanja iziskuju tumačenje (naprimjer, putovanje od rođenja do smrti dalo je povoda različitim vjerskim koncepcijama). Za nas relevantno modalno putovanje jest hodočašće. Nije samo stvar u tome da su u svijesti kršćana, muslimana ili hindusa gradovi Rim, Meka ili Benares središta svete zemljopisne karte, nego da je njihova središnjost doživljena i "ostvarena" neprekidnim protokom hodočasnika koji se prema njima kreću iz udaljenih i *inače nepovezanih* krajeva. Štoviše, u stanovitom su se smislu granice starih zamišljenih vjerskih zajednica mogle odrediti ovisno o tome koja su hodočašća ljudi vršili.²⁶ Kao što smo već istakli, neobična jukstapozicija Malajaca, Perzijanaca, Indijaca, Berbera i Turaka u Meki neshvatljiva je bez pojma o njihovom zajedništvu u ovom ili onom obliku. Berber koji susretne Malajca pred Čabom mora se zapitati: "Kako to da ovaj čovjek čini isto što i ja, izgovara iste riječi kao i ja iako se međusobno ne razumijemo?" Samo je jedan odgovor, kad ga se nauči: "Zato jer smo mi... muslimani". Istina, koreografija velikih vjerskih hodočašća uvijek je imala dvostruki aspekt: velike horde nepismenih govornika vernakulara sačinjavale su gustu fizičku stvarnost ceremonijalnog kretanja, dok

²⁴ Ibid., str. 546.

²⁵ Vidjeti njegovo djelo *The Forest of Symbols, Aspects of Ndembu Ritual*, osobito poglavlje "Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage". Kao složeniju razradu vidjeti njegovo kasnije djelo *Dramas, Fields, and Metaphors, Symbolic Action in Human Society*, poglavlje 5 ("Pilgrimages and Social Processes") i 6 ("Passages, Margins, and Poverty: Religious Symbols of Communitas").

²⁶ Vidjeti Bloch, *Feudal Society*, I, str. 64.

je tanak sloj pismenih dvojezičnih stručnjaka iz svake vernakularne zajednice izvodio unificirajuće obrede i tumačio svojim sljedbenicima značenje zajedničkih kretanja.²⁷ Prije pojave tiska stvarnost je zamišljena zajednice ponajprije ovisila o nebrojenim, neprekidnim putovanjima. Kada pomislimo na zapadno kršćanstvo na njegovu vrhuncu, nema ničeg impresivnijeg od dobrovoljnog dotoka vjerenika iz svih krajeva Evrope kroz proslavljena "regionalna središta" samostanske učestnosti u Rim. Te su velike institucije u kojima se upotrebljavao latinski okupljale ljude koje bismo danas možda nazvali Ircima, Dancima, Portugalcima, Nijemcima i sl., u zajednice čiji se sveti smisao svakodnevno otkrivao iz inače neobjašnjive jukstapozicije njezinih članova u refektoriju.

Iako su vjerska hodočašća vjerojatno najganutljivija i najveličanstvenija zamišljena putovanja, postojali su – a postoje i danas – njihovi skromniji i ograničeniji svjetovni pandani.²⁸ Za ono što ovdje želimo izložiti najvažnija od njih bila su drugovrsna putovanja, nastala usponom apsolutističkih monarhija i svjetskih imperijalnih država sa središtem u Evropi. Osnovni pokretač apsolutizma bilo je stvaranje unificiranog aparata vlasti koji bi bio neposredno odgovoran i lojalan vladaru *nad* decentralističkim, partikularističkim plemstvom, i *protiv* tog plemstva. Unificiranost je značila mogućnost unutrašnje razmjene ljudi i dokumenata. Mogućnost razmjene ljudi poticana je regrutacijom *homines novi* koji, upravo zbog tog razoga, nisu imali osobne moći, pa su mogli služiti kao emanacija volje svojih gospodara.²⁹ Apsolutistički su službenici tako polazili na putovanja bitno različita od putovanja feudalnih plemića.³⁰ Tu razliku shematski možemo prikazati ovako: u modalnom feudalnom putovanju, nasljednik

²⁷ Tu postoje očite analogije s odgovarajućim ulogama dvojezičnih inteligencija i uglavnom nepismenih radnika i seljaka pri stvaranju nekih nacionalističkih pokreta, prije pojave radija. Radio, izumljen 1895, omogućilo je da se zaobide tisak i ostvari auditivna slika zamišljene zajednice ondje gdje pisana riječ nije mogla prodirjeti. Uloga radija u vijetnamskoj i indonezanskoj revoluciji, te upravo u pojavi nacionalizma od sredine 20. st., potjecanjivana je i nedovoljno proučavana.

²⁸ "Svjetovno hodočašće" ne treba shvatiti samo kao slikovit izraz. Conrad je bio ironičan, ali i blizu istini, kada je sablasne agente Leopolda II u srcu tame prikazao kao "hodočasnike".

²⁹ Osobito ondje gdje je: a) monogamiju određivala religija i zakon, b) vladalo načelo primogeniture, c) gdje su ne-dinastički naslovi bili nasljedni te pojmovno i pravno različiti od službenih titula, tj. ondje gdje je provincijsko plemstvo imalo znatnu nezavisnu moć – u Engleskoj, za razliku od Siama.

³⁰ Vidjeti Bloch, *Feudal Society*, II, str. 422. i dalje.

plemića A, po očevoj smrti, uspinje se za jednu stepenicu da bi zauzeo očevo mjesto. Taj uspon zahtijeva kružni put: do centra na investituru, a zatim natrag na očinski posjed. Za novog su službenika stvari složenije. Sposobnost, a ne smrt, određuju njegov put. Pred sobom vidi vrhunac, a ne centar. Penje se njegovim serpentinama, u nizu vijugavih lukova za koje se nada da će postati sve uži kako se bliži vrhu. Poslan u područje A s titulom V može se u prjestonici vratiti s titulom W, nastaviti put u pokrajinu B s titulom X, zatim u potkraljevstvo C s titulom Y, te završiti svoje hodočašće s titulom Z. Na tom putovanju nema zamjenjenih odmorista, a svaka je stanica samo privremena. Posljednja stvar koju službenik želi jest da se vrati domu jer i *nema* doma u pravom smislu te riječi. Isto tako, na svom spiralnom uzlaznom putu susreće druge jednako revnosne službenike – hodočasnike, svoje kolege iz mjesta i obitelji za koje jedva da je i čuo, a koje se svakako nada da neće morati vidjeti. No, budući da ih doživljava kao suputnike, stvara se svijest o povezanosti ("Zašto smo mi ... ovdje ... zajedno?"), osobito zato što im je zajednički jezik države. Zatim, ako službenik A iz pokrajine B upravlja pokrajinom C, a službenik D iz pokrajine C pokrajinom D – situacija koju apsolutizam čini vrlo vjerojatnom – to iskustvo mogućnosti međusobne razmjene iziskuje objašnjenje: ideologiju apsolutizma koju ti novi ljudi, baš kao i vladar, razrađuju.

Mogućnost razmjene dokumenata, koja je povećala mogućnost razmjene ljudi, poticana je razvojem standardiziranog jezika države. Kao što pokazuje stalna izmjena jezika u Londonu od 11. do 14. st. (staroengleskog, latinskog, normanskog i srednjengleskog) *bilo koji* je pisani jezik, u načelu, mogao obavljati tu funkciju, uz uvjet da je dobio pravo na monopol. (Moglo bi se reći, međutim, da je veća centralizacija postizana ondje gdje su vernakulari, a ne latinski, obavljali tu službu, zbog ograničene mogućnosti odljeva vladarevih službenika u državne mašinerije njegovih konkurenata – odnosno, onemogućena je razmjena službenika-hodočasnika iz Madrida s onima iz Pariza.)

U načelu, izvanevropska ekspanzija velikih kraljevstava rane moderne Evrope trebala je samo proširiti prethodno objašnjeni model razvojem velikih transkontinentalnih birokracija. To se, međutim, nije dogodilo. Korisna racionalnost apsolutističkog aparata, *nađasve* tečajne da se odabir i unapređenje vrši na osnovi sposobnosti a ne porijekla, usješito je funkcionirala samo s istočne strane Atlanskog oceana.³¹

³¹ Jasno, ne treba precejnjavati tu racionalnost. Slučaj Velike Britanije, gdje su katolici bili isključeni iz državne službe sve do 1829. nije usamljen. Možemo li sumnjati da je to dugotrajno izopćavanje imalo veliku ulogu u potpirivanju irskog nacionalizma?

Obrazac je čit u Americi. Naprimjer, od 170 potkraljeva u Hispanoamerici prije 1813, samo su četvorica bili kreoli. Te su brojke još zanimljivije ako znamo da je 1800, od ukupno 3 200 000 "bijelih" kreola u zapadnoj imperiji (nad 13 700 000 domorodaca), manje od 5 posto otpadalo na Španjolce rođene u Španjolskoj. Uoči revolucije u Meksiku samo je jedan biskup bio kreol, iako je odnos kreola i *poluotočana* u potkraljevstvu bio 70 prema 1.³²

Nije potrebno napominjati da je bilo gotovo nečuvano da se neki kreol uspe na položaj od službene važnosti u Španjolskoj.³³ Osim toga, hodočašća kreola nisu bila onemogućena samo u vertikalnom smjeru. Dok su službenici s poluotoka mogli putovati iz Zaragoze u Cartagenu, Madrid, Limu, i ponovo u Madrid, "meksički" ili "čileanski" kreol najčešće je službovao samo na području kolonijalnog Meksika ili Čilea: njegovo je lateralno gibanje bilo jednako stiješnjeno kao i vertikalni uspon. Tako je vrhunac njegova vijugavog uspona, najviši administrativni centar u kojem je mogao dobiti službu, bio glavni grad imperijalne administrativne jedinice u kojoj se nalazio.³⁴ Međutim, na tom svom stiješnjenom hodočašću nailazio je na suputnike koji su sve više očekivali da se njihovo zajedništvo ne zasniva samo

³² Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, str. 18-19, 298. Od otprilike 15 tisuća *poluotočana*, polovica su bili vojnici.

³³ Čini se da je u toku cijelog prvog desetljeća 19. st. u Španjolskoj živjelo oko 400 Južnoamerikanaca. Među njima bio je i "Argentinac" San Martín, kojeg su kao dijete doveli u Španjolsku, gdje je proveo sljedećih 27 godina. Ondje je pohađao Kraljevsku akademiju za plemićku mladež i imao istaknutu ulogu u oružanoj borbi protiv Napoleona, da bi se vratio u domovinu čuvši da je tamo proglašena nezavisnost. Među njima bio je i Bolívar, koji je neko vrijeme stanovao s Manuelom Mellom, "američkim" ljubavnikom kraljice Marie Louise. Masur ga opisuje kao pripadnika (oko 1805) "grupe mladih Južnoamerikanaca" koji su, poput njega, "bili bogati, dokoni i u nemilosti na dvoru. Mržnja i osjećaj manje vrijednosti mnogih kreola prema matici zemlji u njima su prerastali u revolucionarne porive". Masur, *Simón Bolívar*, str. 41-47 i 469-70. (San Martín).

³⁴ Vremenom su vojna hodočašća postala jednako važna kao i civilna. "Španjolska nije imala ni vremena ni ljudstva da bi mogla održavati velike garnizone stalnih trupa u Americi, pa se uglavnom oslanjala na kolonijalne milicije, koje su od sredine 18. st. bile proširene i reorganizirane". (Ibid., str. 10). Te su milicije bile lokalnog karaktera, a ne pokretljivi dijelovi kontinentalnog aparata državne uprave. Njihova je uloga bila sve presudnija od 60-ih godina 18. stoljeća, kada upadi Britanaca postaju učestaliji. Bolívarov je otac bio istaknuti komandant milicije, koji je branio venezuelanske luke od napadača. Sam je Bolívar kao mladić služio u očevoj bivšoj jedinici (Masur, *Simón Bolívar*, str. 30 i 38). U tom je smislu bio tipičan predstavnik prve generacije nacionalističkih vođa Argentine, Venezuele i Čilea. Vidjeti Robert L. Glimore, *Caudillos and Militarism in Venezuela, 1810-1910*, poglavlje 6 ("The Militia") i 7 ("The Military").

na doseg tog hodočašća, već i na zajedničkoj sudbini rođenja s one strane Atlantika. Ako se i rodio samo nekoliko dana pošto mu se otac doselio, nesretna ga je slučajnost rođenja u Americi činila podređenim – iako se jezikom, vjerom, porijeklom ili vladanjem najčešće nije razlikovao od Španjolca rođenog u Španjolskoj. Ništa se tu nije moglo učiniti: on je neopozivo bio kreol. Kako iracionalnom mora da se doimala njegova izopćenost! Pa ipak, u toj se iracionalnosti skrivala ova logika: onaj tko je bio rođen u Americi nije mogao biti pravi Španjolcem; ergo *poluotočanin*, rođen u Španjolskoj, nije mogao biti pravim Amerikancem.³⁵

Što je činilo to izopćavanje tako racionalnim u metropoli? Nedvojbena, riječ je o stjecaju odavno prihvaćenog makijavelizma i razvoja pojma o biološkom i ekološkom zagađivanju koji je pratio planetarno rasprostranjenje Evropejaca i evropske vlasti od 16. st. nadalje. S vladareva stajališta, američki su kreoli sve većim brojem i lokalnom ukorijenjenošću, koja je rasla sa svakom novom generacijom, predstavljali politički problem jedinstven u povijesti. Prvi put su metropole imale posla sa, za ono doba, ogromnim brojem svojih zemljaka Evropljana (više od 3 milijuna u Hispanoamerici, 1800), daleko izvan Evrope. Dok su se starosjedioci mogli pokoriti oružjem i boštinama, te držati pod kontrolom misterijama kršćanstva i posve stranom kulturom (i, za ona doba, naprednim političkim uređenjem), to se nije moglo s kreolima koji su imali gotovo isti odnos prema oružju, bolestima, kršćanstvu i evropskoj kulturi kao i metropolitanci. Drugim riječima, njima su načelno stajala na raspolaganju politička, kulturna i vojna sredstva za uspješnu afirmaciju. Tvorili su istodobno i kolonijalnu zajednicu i višu klasu. Valjalo ih je ekonomski pokoriti i iskoristiti, ali bili su ujedno i ključ stabilnosti imperije. U tom smislu možemo opaziti određeni paralelizam između položaja kreolskih magnata i feudalnih velikaša, koji su bili od presudne važnosti za vladarevu moć, ali su je mogli i ugroziti. Tako su *poluotočani* odaslani kao potkraljevi ili biskupi imali istu ulogu kao i *homines novi*

³⁵ Obratite pažnju na promjene koje nezavisnost donosi Amerikancima: prva je generacija doseljenika sada postala "najniža", a ne "najviša", tj. najzagađenija kobnim mjestom rođenja. Slične inverzije javljaju se i u stavu prema rasizmu. "Crna krv" počela se pod imperijalizmom smatrati nepopravljivom laganom za bilo kojeg "bijelca". Danas je, barem u SAD, riječ "mulato" izišla iz upotrebe. I najmanja kap "crne krvi" pretvara prezrenog mulata u ponosnog crnca. Usporedite to s Ferminovim optimističkim programom za mješovite brakove i njegovu nezainteresiranost za koju buduće potomstva.

protoapsolutističkih birokracija.³⁶ Neki je potkralj mogao biti velmoža u svom domu u Andaluziji, ali ovdje, 5 000 milja dalje, u odnosu na kreole nije bio drugo doli *homo novus*, potpuno ovisan o svom gospodaru u metropoli. Tako je napeta ravnoteža između službenika s poluotoka i kreolskog magnata bila odraz politike *divide et impera* na novoj pozornici.

Osim toga, rast kreolskih zajednica, uglavnom u Americi ali i u dijelu Azije i Afrike, neizbježno je doveo do pojave Evroazijata, Evroafrikanaca, kao i Evroamerikanaca, i to ne u obliku slučajnih kuriozita, već u obliku opipljivih socijalnih grupa. Njihova je pojava omogućila procvat novog načina razmišljanja koji je najvjestio moderni rasizam. Portugal, prvi evropski osvajač svijeta, prikladna je ilustracija te pojave. U posljednjem desetljeću 15. st., Don Manuel i uspio je "riješiti" "židovsko pitanje" nasilnim obraćenjem; on je bio možda posljednji evropski vladar koji je to rješenje smatrao zadovoljavajućim i "prirodnim".³⁷ Međutim, niti stoljeće kasnije Alexandre Valignano, veliki reorganizator isusovačkih misija u Aziji (od 1574. do 1606), žestoko se protivio primanju Indijaca i Evroindijaca u svećeničke redove, ovim argumentima:³⁸

"Sve su te tamne rase veoma glupave i opake, te priprosta duha... A što se tiče *mestiços* i *castiços*, trebali bismo ih primati u malom broju ili, pak, uopće ne primati; osobito mestiçose jer, što više domorođačke krvi imaju, to više nalikuju Indijcima i to ih manje cijene Portugalci."

(Unatoč tome, Valignano je poticao primanje Japanaca, Korejaca, Kineza i "Indokineza" u svećeničke redove – možda zato što se u tim zonama još nisu u nekom većem broju pojavili mješanci.) Na sličan su se način portugalski franjevci u Goi žestoko opirali primanju kreola u svoj red, navodeći da "iako su rođeni kao čistokrvni bijelci, dojle su ih indijske dadilje i tako im doživotno zagadile krv".³⁹ Boxer pokazuje da su se "rasne" ograde i izopćenja znatno povećali tokom 17. i 18. st. u usporedbi s prijašnjom praksom. Toj je zloćudnoj tendenciji uvelike potpomoglo obnavljanje ropstva velikih raz-

³⁶ Ako znamo za brigu Madrida da uprava kolonijama bude u povjerljivim rukama, jasno je da su više položaje "redovito zauzimali isključivo Španjolci rođeni u Španjolskoj". Masur, *Simón Bolívar*, str. 10.

³⁷ Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, str. 266.

³⁸ Ibid., str. 252.

³⁹ Ibid., str. 253.

mjera (prvi put u Evropi još od antičkog doba), a kojemu je nakon 1510. Portugal prokrcio put. Već 50-ih godina 16. stoljeća, 10 posto stanovnika Lisabona bili su robovi, a do 1800. bilo je gotovo milijun robova od ukupno dva i pol milijuna stanovnika portugalskog Brazila.⁴⁰

Indirektno, prosvjetiteljstvo je utjecalo na kristaliziranje neumitne distinkcije između metropolitancija i kreola. Tokom 22 godine koliko je bio na vlasti (1755-77) prosvijećeni je autokrat Pombal ne samo prognao isusovce s portugalskih posjeda već je nazivanje "obojenih" podanika pogrdnim imenima kao što su "nigger" ili "mestico" (sic) proglasio krivičnim djelom. No taj je proglas opravdao navodeći ne doktrine filozofa, već načela prema kojima se dobivalo građanstvo u starome Rimu.⁴¹ Mnogo je tipičniji primjer Rousseaua i Herdera, koji su smatrali da podneblje i "ekologija" određuju kulturu i karakter, a njihova su djela bila izuzetno utjecajna.⁴² Odatle je bilo veoma lako izvuci pogodan, vulgaran zaključak da se kreoli, rođeni u divljem podneblju, po prirodi razlikuju od metropolitancija, da su im inferiorni i time neprikladni za više položaje.⁴³

Naša je pažnja dosada bila usmjerena prema svijetu službenika u Americi – strateški važnom, ali ipak malenom svijetu. Osim toga, bio je to svijet koji je sukobom između *poluotočana* i kreola prethodno buđenju američke nacionalne svijesti krajem 18. st. Ograničena hodočašća po potkraljevstvu imala su bitnije posljedice tek onda kada je njihov teritorijalni opseg mogao biti zamišljen kao nacija, dakle nakon pojave tiskarskog kapitalizma.

Sam tisak rano se proširio po Novoj Španjolskoj, ali je dva stoljeća ostao pod strogom kontrolom krunice i crkve. Krajem 17. st. tiskare su postojale samo u Ciudad de México i Limi, a njihova su izdanja bila gotovo isključivo crkvena. U protestantskoj Sjevernoj Americi tisak je u tom stoljeću jedva i postojao. U toku 18. st. došlo je, međutim, do prave revolucije. Od 1691. do 1820. izlazilo je ni manje ni više nego 2 120 različitih "novina", od kojih su 461 izlazile dulje od deset godina.⁴⁴

⁴⁰ Rona Fields, *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, str. 15.

⁴¹ Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, str. 257-258.

⁴² Kemiläinen, *Nationalism*, str. 72-73.

⁴³ Nagiašavan rasističke distinkcije između poluotočana i kreola zato što je glavna tema izlaganja rast kreolskog nacionalizma. To ne treba shvatiti kao potcjenjivanje usporednog rasta rasizma kreola prema mještancima, crncima i Indijancima; niti spremnost metropole da (od određene mjere) zaštiti te nesretnike.

⁴⁴ Febvre i Martin, *The Coming of the Book*, str. 208-11.

Lik Benjamina Franklina neizbrisivo je povezan s kreolskim nacionalizmom u Sjevernoj Americi, dok je važnost njegova zanata možda manje očita. Febvre i Martin nam i ovdje rasvjetljavaju stvari, podsjećajući nas da se "tisak u toku 18. st. nije u [Sjevernoj] Americi stvarno razvio sve dok tiskari nisu otkrili novi izvor prihoda – novine".⁴⁵ Tiskari koji su otvarali nove tiskare, u svojim su izdanjima uvijek imali novine u kojima su sami bili autori većine ako ne i svih članaka. Tako je novinsko-izdavačko poduzeće u svom začetku bilo izrazito sjevernoamerička pojava. Budući da je glavna teškoća novinskih izdavača bila u tome kako doprijeti do čitalaca, oni uskoro s poštarima sklapaju tako blizak savez da izdavači često postaju i pošteri, ili obrnuto. Tako je tiskarski ured postao ključ sjevernoameričkih komunikacijskih veza i intelektualnog života zajednice. Slični su procesi, iako sporije i s prekidima, stvorili u Hispanoamerici u drugoj polovici 18. st. prve lokalne tiskare.⁴⁶

Koje su bile odlike tih prvih američkih novina – bilo u Sjeveroj, bilo u Južnoj Americi? Počele su uglavnom kao dodaci tržištu. Rane gazete sadržavale su, osim novosti iz metropole, trgovačke obavijesti (kada će koji brod isploviti ili uploviti, koje su trenutne cijene nekoj robe u kojoj luci i sl.), kao i vjestice o kolonijalnim političkim sastancima, vjenčanjima bogatih itd. Drugim riječima, ono što je povezivalo na istoj stranici ovaj brak s *onim* brodom, *ovu* cijenu s *onim* biskupom, bila je upravo struktura kolonijalne uprave i sam tržišni sistem. Tako su novine Caracasa posve prirodno, čak apolitično, stvorile zamišljenu zajednicu među određenim skupom čitalaca kojima su *ovi* brodovi, mladenci, biskupi i cijene pripadali. Naravno, moglo se očekivati da će s vremenom u novine ući i politički elementi.

Bitna je značajka tih novina provincijalnost. Kreol bi u koloniji možda još i pročitao madridske novine ako bi mu se za to ukazala prilika (iako mu one ne bi rekle ništa o njegovu svijetu), ali mnogi bi njegov sugrađanin, rođen na poluotoku, nastojao izbjeći karakaške novine. Ta se asimetrija mogla unedogled ponavljati u drugim kolonijama. Još jedna takva značajka jest pluralitet. Hispanoameričke novine koje su se razvile krajem 18. st. bile su pisane s punom sviješću o postojanju provincijalnih listova u svjetovima usporednim s njihovim. Čitatelji novina iz Ciudad de México, Buenos Airesa ili Bogote, iako nisu čitali novine tih drugih gradova, bili su posve svjesni njihove

⁴⁵ *Ibid.*, str. 211.

⁴⁶ Franco, *An Introduction to Spanish-American Literature*, str. 28.

va postojanja. Odatle poznata dvojnost u ranom hispanoameričkom nacionalizmu i njegov naizmjenični panamerikanizam i lokalni partikularizam. Činjenica da su rani meksički nacionalisti pisali o sebi kao o *nosotros los americanos* (mi Amerikanci, op. prev.), a o svojoj zemlji *nuestra América* (naša Amerika), interpretirana je kao pokazatelj taštine lokalnih kreola koji su sebe – s obzirom na to da je Meksiko bio najvredniji posjed Španjolaca u Americi – smatrali središtem Novog svijeta.⁴⁷ Zapravo su ljudi po cijeloj Hispanoamerici sebe smatrali "Amerikancima" jer je taj pojam označavao upravo zajedničku sudbinu rođenja izvan Španjolske.⁴⁸

Međutim, vidjeli smo da i sama koncepcija novina podrazumijeva prelamanje čak i "svjetskih događaja" u poseban, zamišljeni svijet čitatelja na vernakularu; vidjeli smo i koliko je važan za tu zamišljenu zajednicu pojam stalne, čvrste istovremenosti. Tu su istovremenost nesaglediva veličina hispanoameričke imperije i izdvojenost njezinih sastavnih dijelova činili teško zamislivom.⁴⁹ Meksički su kreoli čitali o nekim događajima u Buenos Airesu možda i mjesecima kasnije, ali ipak u meksičkim novinama, a ne u onim iz La Plate, a same su događaje doživljavali kao "slične" zbivanjima u Meksiku, ali ne kao "dio" njih. U tom smislu "neuspjeh" hispanoameričkog iskustva pri stvaranju nekog trajnijeg panameričkog nacionalizma odražava opći stupanj razvoja kapitalizma i tehnologije potkraj 18. st., kao i "lokalnu" zaostalog španjolskog kapitalizma i tehnologije u odnosu prema administrativnom opsegu imperije. (Razdoblje svjetske povijesti u kojoj je pojedini nacionalizam rođen imalo je vjerojatno značajnu ulogu pri oblikovanju njegova opsega. Nije li indijski nacionalizam neodvojiv od kolonijalne uniformacije uprave i težišta koju je nakon pobune iz 1857-1859. provela najmoćnija i najnaprednija imperijalna sila?)

Protestantski anglofoni kleoli sa sjevera bili su u mnogo boljem položaju za ostvarenje ideje "Amerike", pa su naposljetku i uspjeli prisvojiti svakodnevni naziv "Amerikana". Prvobitnih Trinaest kolonija zauzimalo je područje manje od Venezuele, a tripud manje

⁴⁷ Lynch, *The Spanish-American Revolution*, str. 33.

⁴⁸ "Neki se poen požalio da ga je nadglednik estancije, Španjolak, pretukao. San Martín se razgnjevi, ali gnjevom nacionalista, a ne socijalista. "Kako? Zar da, nakon tri godine revolucije, jedan *maturango* (vulg. Španjolak rođen u Španjolskoj) digne ruku na Amerikancima?" *Ibid.*, str. 89.

⁴⁹ Magična evokacija izoliranosti i izdvojenosti nekih dijelova hispanoameričkog stanovništva jest Márquezova slika mitskog Maconda u *Stotinu godina samoće*.

od Argentine.⁵⁰ One su geografski bile zbijene, njihovi tržišni centri u Bostonu, New Yorku i Philadelphiji dobro povezani, a žitelji razmjerno čvrsto združeni tiskom i trgovinom. "Sjedinjenim državama" mogao se u toku sljedeće 183 godine postupno povećati broj, kako se novo stanovništvo pomicalo na zapad iz stare jezgre na istočnoj obali. No, čak i u slučaju SAD postoje primjeri razmjernog "neuspjeha" (neuspjeh da se u SAD uključi anglofona Kanada), ili smanjenja opsega (desetljeće nezavisnosti Teksasa od 1835. do 1846). Da je u 18. stoljeću postojala veća anglofona zajednica u Kaliforniji, zar ne bi i tamo nastala nezavisna država koja bi u odnosu prema Trinaest kolonija odigrala ulogu koju je u odnosu prema Peruu odigrala Argentina? Čak i u SAD afektivne su spone nacionalizma bile dovoljno rastezljive da, uz brzo pomicanje zapadne granice i suprotnosti među privrednim sistemima Sjevera i Juga, gurnu Ameriku u građanski rat *gotovo stotinu godina nakon Deklaracije nezavisnosti*, a taj nas rat danas živo podsjeća na onaj koji je otcijepio Venezuelu i Ekvador od Velike Kolumbije, a Urugvaj i Paragvaj od Ujedinjenih pokrajina La Plate.⁵¹

Bilo bi dobro nekim privremenim zaključkom ovdje ponovo istaknuti ograničenu i specifičnu bit dosadašnjeg izlaganja. Namjera nam je bila ne samo da objasnimo društveno-ekonomske osnove otpora protiv metropole na zapadnoj hemisferi u razdoblju od, recimo, 1760. do 1830. nego i da pokažemo zašto je taj otpor zamišljen u pluralnim, "nacionalnim" oblicima – a ne drugačijim. Ekonomski interesi koji su bili u igri dobro su poznati i, svakako, izuzetno značajni. Sasvim je sigurno da su liberalizam i prosvjetiteljstvo odigrali značajnu ulogu, osobito pri stvaranju cijelog arsenala ideoloških kritika imperijalnih i *anciens régimea*. Ni ekonomski interesi, ni liberalizam, ni prosvjetiteljstvo nisu mogli i nisu *sami po sebi* stvorili *vrstu* ili oblik zamišljene zajednice koju je valjalo braniti od napada tih režima, odnosno, nijedan od tih činilaca nije definirao okvire nove svijesti – jedva vidljive na margini njezina vidnog polja – za razliku od objekata njezina

⁵⁰ Ukupna površina Trinaest kolonija iznosila je 322 497 kvadratnih milja, Venezuele 352 143, Argentine 1 072 067, a španjolske Južne Amerike 3 417 625 kvadratnih milja.

⁵¹ Slučaj Paragavaja izuzetno je interesantan. Zahvaljujući relativno benevolentnoj diktaturi koju su ondje uspostavili isusovci početkom 17. st., prema starosjediocima se bolje postupalo nego u drugim dijelovima Hispanoamerike, a garant je dobio status tiskanog jezika. Pošto je kralj 1767. protjerao isusovce iz Hispanoamerike, to područje pripojeno je potkraljevstvu La Plate, ali mnogo kasnije i ne zadugo (tek nešto dulje od jedne generacije). Vidjeti Seton-Watson, *Nations and States*, str. 200-201.

divljenja ili mržnje, koji su bili u prvom planu.⁵² Pri obavljanju tog zadatka, kreolski službenici-hodočasnici i kreolski provincijski tiskari imali su odlučujuću povijesnu ulogu.

⁵² Značajno je da Deklaracija nezavisnosti iz 1776. spominje samo "narod" (*the people*), dok se riječ "nacija" prvi put pojavljuje tek u Ustavu 1789. Kemiläinen, *Nationalism*, str. 105.

5. STARI JEZICI, NOVI MODELI

Kraj ere uspješnih pokreta za nacionalno oslobođenje u Americi poklapa se s početkom doba nacionalizma u Evropi. Razmotrimo li karakter tih novijih nacionalizama, koji su između 1820. i 1920. promijenili izgled Starog svijeta, opazit ćemo da se oni dvjema glavnim odlikama bitno razlikuju od svojih prethodnika. Ponajprije, u većini slučajeva "nacionalni tiskani jezici" bili su od ključne ideološke i političke važnosti, dočim španjolski i engleski nisu nikada bili odlučujuće pitanje u revolucionarnim Americama. Nadalje, svi su oni mogli slijediti opipljive modele koje su im pružali njihovi daleki – a nakon potresa francuske revolucije i ne tako daleki – prethodnici. "Nacija" je tako postala nešto prema čemu se od zarana moglo svjesno težiti, a ne tek postupno izoštravan okvir vidnog polja. Štoviše, kao što ćemo vidjeti, pokazalo se da je nacija izum koji je nemoguće patentirati. Stajala je na raspolaganju veoma različitim, a ponekad i neočekivanim kradljivcima ideja. Zato će analiza u ovom poglavlju biti posvećena tiskanim jezicima i krađi ideja.

S vedrim nemarom za neke očite izvanevropske činjenice, veliki Johann Gottfried von Herder (1744-1803) izjavio je krajem 18. st.: "Denn jedes Volk ist Volk; es hat seine Nationalbildung wie seine Sprache."¹ To veličanstveno usko-evropsko poimanje bivanja nacijom (*nation-ness*) kao nečeg povezanog s jezikom u privatnom vlasništvu, uvelike je utjecalo na Evropu 19. st. i, u užem smislu, na teoretiziranje o prirodi nacionalizma koje je zatim uslijedilo. Gdje su zateci tog sna? Najvjerojatnije u sveobuhvatnom sužavanju evropskog svijeta u vremenu i prostoru koje je otpočelo još u 14. st., a koje

¹ Kemiläinen, *Nationalism*, str. 42. Kurziv B. A.

je najprije prouzročeno iskapanjima koja su obavljali humanisti, a potom, paradoksalno, planetarnom ekspanzijom Evrope.

Kao što to sjajno izražava Auerbach:²

"S prvim osvitom humanizma počeo se razvijati osjećaj da događaji iz klasične povijesti i legendi, kao i oni iz Biblije, nisu odvojeni od sadašnjosti samo vremenom već i *posve različitim životnim uvjetima*. Humanizam svojim programom za obnavljanje antičkih oblika života i izražavanja stvara povijesnu perspektivu kakvu nije poznavala niti jedna poznata epoha prije njega: humanisti vide antiku u povijesnoj dubini i nasuprot tek pozadini mračnu epohu nadolazećeg srednjeg vijeka... [To je onemogućilo] ponovno uspostavljanje autarkičnog života koji je bio svojstven antičkoj kulturi, ili, pak povijesne naivnosti 12. i 13. st.

Razvoj onog što bismo mogli nazvati "komparativnom poviješću" s vremenom je doveo do dotada nečuvanog poimanja "modernosti" u eksplicitnoj jukstapoziciji prema "antici" i to nipošto nužno u korist potonje. Sporu se vatreno pridružila "Bitka pobornika antike i modernista" koja je dominirala francuskim intelektualnim životom u posljednjoj četvrtini 17. st.³ Da ponovo citiramo Auerbacha: "Za vladavine Luja XIV, Francuzi su imali hrabrosti da smatraju svoju vlastitu kulturu vrijednim modelom koji može stajati rame uz rame s antičkim, pa su i ostatku Evrope nametnuli taj stav."⁴

U toku 16. st. evropska "otkrića" veličanstvenih civilizacija o kojima se dotada samo govorkalo – u Kini, Japanu, jugoistočnoj Aziji i indijskom potkontinentu – te posve nepoznatih – astečke, meksičke i civilizacije Inka u Peruu – ukazala su na nepopravljiv ljudski pluralizam. Većina se tih civilizacija razvila posve odvojeno od poznate povijesti Evrope, kršćanstva i Antike, štoviše i samog čovjeka: njihove su se genealogije nalazile izvan Zemaljskog raja i nisu se u njega mogle uklopiti. (Tek će im homogeno, prazno vrijeme ponuditi smještaj.) Utjecaj "otkrića" može se izmjeriti specifičnim geografijama imaginarnih političkih poredaka toga doba. Moreova *Utopia*, koja se pojavila 1516, bila je tobože priča jednog mornara što ga pisac susreće u Antwerpenu, a koji je sudjelovao u američkoj ekspediciji Ame-

² *Mimesis*, str. 282. Kurziv B. A.

³ Bitka je otpočela 1689, kada je 59-godišnji Charles Perrault objavio svoju pjesmu *Siècle de Louis le Grand*, u kojoj tvrdi da su za znanost i umjetnost doživjeli pun procvat u njegovo doba i u njegovoj zemlji.

⁴ *Mimesis*, str. 343. Uočite da Auerbach kaže "kultura", a ne "jezik". Također, ne bismo smjeli brzoplosto zaključiti da izraz "svoju vlastitu" podrazumijeva "bivanje nacijom".

riga Vespuccija iz 1497-98. Novina *Nove Atlantide* (1626) Francisa Bacona bila je možda ponajviše u tome što je bila smještena na Pacifiku. Swift je svoj veličanstveni otok Houyhnhnms (1726) popratio izmišljenom kartom njegova položaja na južnom Atlantiku. (Značenje tih lokacija bit će vam možda jasnije uzmemo li u obzir kako bi nezamislivo bilo smjestiti Platonovu *Državu* na kartu, bilo pravu, bilo lažnu.) Sve te ironične utopije, "oblikovane po uzoru na" prava otkrića, prikazane su ne kao izgubljeni zemaljski rajevi, već kao *suvremena* društva. Netko će reći da su to morale biti jer su bile napisane kao *kritike* suvremenih društava, a otkrića su dokinula potrebu da se uzori nalaze u nestaloj antici.⁵ Utopiste su slijedili lučonoše prosvjeteljstva – Vico, Montesquieu, Voltaire i Rousseau, koji su sve više koristili "stvarnu" ne-Evropu u svrhu bazuirane vatre subverzivne literature protiv društvenih i političkih institucija u Evropi toga vremena. U biti, sada se moglo razmišljati o Evropi kao samo jednoj od mnogih civilizacija, i to ne nužno izabranom ili najboljom.⁶

Tokom vremena otkrića i osvajanja su prouzročila i revoluciju u evropskom poimanju jezika. Od najranijih dana, portugalski, nizozemski i španjolski mornari, misionari, trgovci i vojnici iz praktičnih su razloga – navigacije, pokrštavanja, trgovine i rata – skupljali glossare neevropskih jezika, koji su zatim sabrani u jednostavne leksikone. No tek je u drugoj polovici 18. st. otpočelo znanstveno komparativno proučavanje jezika. Iz engleskog osvajanja Bengala potekla su pionirska istraživanja sanskrtu Williama Jonesa (1786), što je dovele do sve razvijenijeg shvaćanja da je indijska civilizacija mnogo starija od grčke ili judejske. Iz Napoleonove ekspedicije u Egipat poteklo je Champollionovo dešifriranje hijeroglifa (1835), što je, pak, dovelo do pluralizacije izvanevropske antike.⁷ Razvoj semitologije potkopao je shvaćanje da je hebrejski jezik besprimjerno drevan ili božanskog porijekla. I u tom slučaju stvorene su genealogije koje su mogle biti smještene samo unutar homogenog, praznog vremena.

⁵ Slično tome, postoji zanimljiv kontrast između dva znamenita Mongola iz engleske drame, Marlowljev *Tamburaine the Great* (1587-1588) govori o mitskom vladaru koji je umro 1407, dočim Drydenov *Aurangzeb* (1676) opisuje cara suvremenika koji je vladao od 1658. do 1707.

⁶ Tako, dok se evropski imperijalizam nehajno probijao po cijelom svijetu, ostale su se civilizacije traumatično suočile s pluralizacijom koji su poništavali njihove svete genealogije. Potiskivanje Carstva Sredine na marginu Dalekog Istoka tipičan je primjer tog procesa.

⁷ Hobsbawm, *The Age of Revolution*, str. 337.

"Jezik prestaje biti kontinuitet između neke vanjske sile i čovjeka koji njime govori i postaje interno polje koje stvaraju i ostvaruju sami govornici tog jezika."⁸ Iz tih se otkrića rađa filologija sa proučavanjem komparativne gramatike, klasifikacijom jezika u porodice i rekonstruiranjem "proto-jezika" iz zaborava, znanstvenim proučavanjem. Kao što to ispravno opaža Hobsbawm, bila je to "prva znanost koja evoluciju smatra svojom srži".⁹

Otada su se stari sveti jezici – latinski, grčki i hebrejski – našli u ontološkom smislu na ravnoj nozi sa šarolikim plebejskim društvanjem svojih rivala vernakulara, čime je upotpunjen pokret koji je tiskarici kapitalizam bio otpočeo skinuvši im cijenu na tržištu. Ako sada svi jezici imaju isti (intra-)svjetovni status, to znači da su načelno svi vrijedni proučavanja i divljenja. Tko će ih proučavati i diviti im se? Logično, budući da niti jedan više ne pripada Bogu, to će biti njihovi novi vlasnici: izvorni govornici – i čitaoci – svakog pojedinog jezika.

Kao što to veoma korisno pokazuje Seton-Watson, 19. st. u Evropi i u njezinu neposrednom susjedstvu bilo je zlatno doba leksikografije, gramatičara, filologa i literata na vernakularu.¹⁰ Energične aktivnosti tih intelektualaca bile su ključan element pri oblikovanju evropskih nacionalizama u 19. st., što je u oštroj suprotnosti sa situacijom u Americi između 1770. i 1830. Jednojezični su rječnici bili golemi kompendiji iz riznice tiskane riječi svakog jezika, priručnici koji su se mogli (ponekad, doduše, s naporom) nositi iz dućana u školu, iz urenda kući. Dvojezični su rječnici najavili pojavu jednakopravnosti među jezicima bez obzira na vanjsku političku stvarnost, među koricama češko-njemačkog/njemačko-češkog rječnika ta su dva jezika uživala jednaki status. Zanesenjake koji su godine napornog rada posvetili njihovom sastavljanju nužda je navela da se okupe oko velikih evropskih knjižnica – osobito sveučilišnih, ili da se napajaju njihovim znanjima. Osim toga, veći je dio njihove neposredne klijentele bio jednako neizbježno sastavljen od sveučilišnih studenata ili predsvučilišnih učenika. Hobsbawmova izreka da je "napredak škola i sveučilišta poka-

⁸ Edward Said, *Orientalism*, str. 136.

⁹ Hobsbawm, *The Age of Revolution*, str. 337.

¹⁰ "Upravo zato što je povijest jezika u naše vrijeme uvijek tako strogo odijeljena od konvencionalne političke, ekonomske i društvene povijesti, učinilo mi se poželjnim da je dovedem u vezu s njima, pa čak i po cijenu manje stručnosti." *Nations and States*, str. 11. U bit, jedan od najvrednijih aspekata Seton-Watsonova teksta jest upravo pažnja koju pridaje povijesti jezika – iako se ne moramo složiti s načinom na koji je primjenjuje.

zatelj napretka nacionalizma, baš kao što su škole, a posebno sveučilište, postale najosvješteniji stjegonoše nacionalizma" sasvim sigurno vrijedi za Evropu 19. st., ako već ne za druga mjesta i vremena.¹¹

Tako možemo pratiti leksikografsku revoluciju kao što bismo mogli pratiti i sve zahtušniju buku u skladištu oružja zahvaćenog plamenom, gdje svaka mala eksplozija uzrokuje druge, dok naposljetku konačna sveopća eksplozija svojim plamenom ne pretvori noć u dan.

Do sredine 18. st. opsežni napori njemačkih, francuskih i engleskih učenjaka ne samo da su učinili dostupnim u obliku spretnih tiskanih izdanja cjelokupni postojeći korpus grčkih klasika s neophodnim filološkim i leksikografskim dodacima, već su, u desecima knjiga, ponovo stvorili blistavu i postojeću pagansku helensku civilizaciju. U posljednjoj četvrtini 18. st. ta je "prošlost" postala sve dostupnija malom broju mladih kršćanskih intelektualaca koji su poznavali grčki jezik, a većina je studirala ili putovala izvan granica Turskog Carstva.¹² Poneseni filhelenizmom u središtima zapadnoevropske civilizacije, latili su se "debarbariziranja" suvremenih Grka, tj. njihove preinake u bića dostojna Perikla i Sokrata.¹³ O ovoj nam promjeni svijesti jasno govore sljedeće reči jednog od tih mladića, Adamantia Koraea (koji je kasnije postao vatrenim leksikografom!), kojima se obratio francuskoj publici u Parizu, 1803:¹⁴

"Prvi put ta nacija sagledava strahotan prizor svoje neukosti i drhti mjereći udaljenost što je odjava od sjaja njezinih predaka. Međutim, to bolno otkriće ne tjera Grke u očaj: Mi smo potomci Grka, implicitno su rekli sami sebi, moramo ili pokušati da ponovo postanemo dostojni tog imena, ili ga ne smijemo nositi."

¹¹ *The Age of Revolution*, str. 166. Akademске su ustanove bile nebitne za američki nacionalizam. I sam Hobsbawm navodi da, iako je u to doba u Parizu bilo 6 000 studenata, oni nisu imali gotovo nikakvu ulogu u francuskoj revoluciji (str. 167). On nas također podsjeća da, iako se u prvoj polovici 19. st. školstvo brzo razvijalo, broj je adolescenata u školama bio za moderne pojmove još uvijek veoma malen: u Francuskoj je 1842. samo 19 000 učenika pohađalo lycée; u Carskoj je Rusiji 1850. bilo 20 000 učenika srednjih škola od 68 000 000 stanovnika; u cijeloj je Evropi 1848. najvjerovatnije bilo ukupno 48 000 sveučilišnih studenata. No u revoluciji te godine (1848.) ta je malena, ali strateški važna grupa, odigrala ključnu ulogu (str. 166-67).

¹² Prve su se grčke novine pojavile 1784. u Beču. Prilike Hetairia, tajno društvo svelelike odgovorno za ustanak protiv Otomanskog Carstva iz 1821, osnovano je u Odesi, "velikoj novoj ruskoj luci za transport žita", 1814.

¹³ Vidjeti predgovor djelu *Nationalism in Asia and Africa*, str. 40, Elie Kedourie.

¹⁴ *Ibid.*, str. 43-44. Kurziv B. A. Cijeli tekst Koraeosova djela *The Present State of Civilization in Greece* nalazi se na str. 157-82, a sadrži začudujuće modernu analizu socioloških osnova grčkog nacionalizma.

Slično tome, krajem 18. st. pojavljuju se gramatike, rječnici i povijesni prikazi rumunjskog, praćeni težnjom – na početku uspješnom u sklopu habsburškog kraljevstva, a potom Otomanskog Carstva – da se ćirilica zamijeni latinicom (po čemu se rumunjski jezik bitno razlikuje od svojih slavenskih, pravoslavnih susjeda).¹⁵ Između 1789. i 1794. Ruska Akademija, stvorena po uzoru na Academie Française, sastavila je ruski rječnik u šest tomova, a službena je gramatika uslijedila 1802. Rječnik i gramatika predstavljali su pobjedu vernakulara nad starocrkvenoslavenskim. Iako je čak u 18. st. češki bio jezik kojim se služilo samo seljaštvo u Češkoj (plemstvo i srednja klasa u usponu govorili su njemački), katolički je svećenik Josef Dobrovsky (1753-1829) 1792. sastavio *Geschichte der böhmische Sprache und altern Literatur*, prvi sistematski povijesni prikaz češkog jezika i književnosti. Od 1835. do 1839. pojavio se Jungmannov pionirski pothvat, češko-njemački rječnik u pet tomova.¹⁶

O rođenju mađarskog nacionalizma Ignatus piše da je to događaj "koji se zbio dovoljno nedavno da bi mu se mogla odrediti točna godina: 1722, kada su objavljena nečitljiva djela svestranog mađarskog pisca Györgyja Bessenyeia, koji je tada živio u Beču i bio pripadnik tjelesne garde Marije Terezije... Bessenyeieva *magna opera* trebala su dokazati da je mađarski jezik prikladan za pisanje najvažnijih književnih vrsta".¹⁷ Dalji su poticaj pružila opsežna izdanja Ferencza Kasinczyja (1759-1831), "oca mađarske književnosti", te premještanje sveučilišta iz provincijskog gradića Trnave u Budimpeštu. Prvi je politički izraz mađarskog nacionalizma bila neprijateljska reakcija mađarskog plemstva, koje je govorilo latinski, na odluku cara Josipa II iz 80-ih godina 18. stoljeća da zamijeni latinski njemačkim u službi prvog jezika imperijalne administracije.¹⁸

¹⁵ Budući da se ne smatram velikim stručnjakom za Srednju i Istočnu Evropu, analiza koja slijedi uvelike se oslanja na Seton-Watsona. U vezi s rumunjskim vidjeti *Nations and States*, str. 177.

¹⁶ *Ibid.*, str. 150-153.

¹⁷ Paul Ignatus, *Hungary*, str. 44. "To je i dokazao, ali njegova je polemika bila ubjedljivija od estetske vrijednosti primjera koje navodi". Možda treba napomenuti da se taj odlomak pojavljuje u poglavlju naslovljenom "The Inventing of the Hungarian Nation", koja počinje slijedećom bremenitom rečenicom: "Nacija je rođena kada nekoliko ljudi odluči da to bude."

¹⁸ Seton-Watson, *Nations and States*, str. 158-161. Reakcija je bila dovoljno burna da ubijedi njegova nasljednika Leopolda II (vladao 1790-1792) da ponovo uvede latinski. Vidjeti također u daljem tekstu, 6. poglavlje. Značajno je da je Kasinczy politički stao na stranu Josipa II po tom pitanju. (Ignatus, *Hungary*, str. 48.)

Između 1800. i 1850, kao rezultat pionirskog rada lokalnih učenjaka, oblikovana su na sjeveru Balkana tri različita književna jezika: slovenski, hrvatski ili srpski i bugarski. Iako se 30-ih godina 19. stoljeća uglavnom smatralo da su "Bugari" iste nacionalnosti kao Srbi i Hrvati, a i sudjelovali su u ilirskom preporodu, stvorena je 1878. posebna bugarska nacionalna država. U 18. st. ukrajinski (rusinski) s prezimom je smatran jezikom seljaka. Ali 1798. Ivan Kotlarevsky napisao je *Aeneidu*, veoma popularnu satiričnu poemu o ukrajinskom životu. Godine 1804. osnovano je Sveučilište u Harkovu, koje uskoro postaje središte procvata ukrajinske književnosti. Godine 1819. pojavljuje se prva gramatika ukrajinskog jezika – samo 17 godina nakon službene ruske gramatike. Godine 1830. uslijedila su djela Tarasa Ševčenka, za kojeg Seton-Watson primjećuje da mu "formiranje priznato ukrajinskog književnog jezika duguje više nego bilo kojem drugom pojedincu. Upotreba tog jezika bila je oduševljujući korak pri formiranju ukrajinske nacionalne svijesti".¹⁹ Uskoro zatim, 1846, prva ukrajinska nacionalistička organizacija osnovana je u Kievu, a osnovao ju je – povjesničar!

U 18. st. jezik države u današnjoj Finskoj bio je švedski. Nakon ujedinjenja toga područja s Carskom Rusijom (1809), službeni jezik postaje ruski. No "buđenje" interesa za finski jezik i finsku umjetnost, koji je prvi put izražen krajem 18. st. u tekstovima napisanim na latinskom i švedskom, potkraj 1820-ih sve se više očituje u djelima na vernakularu.²⁰ Vođe razbuktalog finskog nacionalnog pokreta bili su "osobe čije je zanimanje bilo u tijesnoj vezi s jezikom: pisci, nastavnici, pastori i pravnici. Proučavanje folkloru i ponovno otkrivanje i sakupljanje narodne epske poezije odvijalo se usporedo s objavljivanjem gramatika i rječnika, što je dovelo do pojave novina koje su poslužile standardizaciji finskoga književnog (tj. tiskanog) jezika, u čije su se ime mogli postavljati jači politički zahtjevi".²¹ U Norveškoj, koja je unatoč posve različitom izgovoru dugo vremena imala isti pisani jezik kao i Danska, nacionalizam se pojavio s novonorveškom gramatikom (1848) i rječnikom (1850) Ivana Aasena. Ta su djela poticala, a i odgovarala na zahtjeve za posebni norveški tiskani jezik.

¹⁹ *Nations and States*, str. 187. Nepotrebno je i napominjati da je carizam tim ljudima dao kratki rok. Ševčenko je stlojen u Sibiru. Habsburzi su, međutim, ohrabrivši ukrajinske nacionaliste u Galiciji – kao protutežu Poljacima.

²⁰ Kemiläinen, *Nationalism*, str. 208-215.

²¹ Seton-Watson, *Nations and States*, str. 72.

Drugdje, potkraj 19. st., nailazimo na afrikanerski nacionalizam predvođen burskim pastorima i literatima, koji 70-ih godina 19. stoljeća uspijevaju pretvoriti lokalni nizozemski *patois* u književni jezik i nazvati ga nečim što više nije evropsko. Maroniti i Kopti, mnogi od njih proizvod Američkog koledža u Beirutu (ustanovljen 1866) i Jezuitskog koledža Sv. Josipa (ustanovljen 1875), najviše su pridonijeli preporodu klasičnog arapskog i širenju arapskog nacionalizma.²² Začeci turskog nacionalizma očituju se u pojavi živahne tiskare u vernakularu u Istanbulu 70-ih godina 19. stoljeća.²³

Ne smijemo zaboraviti ni to da se u istom razdoblju pojavio još jedan oblik tiskanog teksta: notni zapis. Nakon Dobrovskog dolazi Smetana, Dvorák i Janáček, nakon Aasena Grieg, nakon Kazinczya Béla Bártok i tako sve do ovoga stoljeća.²⁴

Istovremeno, očito je da svi ti leksikografi, filozofi, gramatičari, folkloristi, publicisti i kompozitori nisu svoje revolucionarne djelatnosti obavljali u vakuumu. Naposljetku, oni su bili proizvođači za tiskarsko tržište i tim tihim bazarom bili su povezani s potrošačkom publikom. Tko su bili ti potrošači? U najširem smislu obitelji čitalačkih klasa i to ne samo "zaposleni otac", već i slugama okružena supruga i školska djeca. Ako se podsjetimo da je 1840. čak i u Britaniji i Francuskoj, najnaprednijim evropskim državama, gotovo polovica stanovništva bila nepismena (a u zaostaloj Rusiji gotovo 98 posto) pojam "čitalačke klase" označava ljude od moći. Konkretnije, osim stare vladajuće klase plemića i zemljoposjednika te dvorjanika i klera, obuhvaćala je ona rastući srednji sloj sastavljen od plebejskih nižih činovnika, ljudi sa strukom te trgovačke i industrijske buržoazije.

Unatoč odsutnosti većih lokalnih ratova, Evropa je sredinom 19. st. bila svjedok brzog rasta državnih troškova i opsega državne birokracije (civilne i vojne). "Između 1830. i 1850. javni troškovi po stanovniku porasli su za 25 posto u Španjolskoj, za 40 posto u Francuskoj, za 44 posto u Rusiji, za 50 posto u Belgiji, za 70 posto u Austriji, za 75 posto u SAD i za više od 90 posto u Nizozemskoj."²⁴ Birokrat-

²² Ibid., str. 232 i 261.

²³ Kohn, *The Age of Nationalism*, str. 105-107. To je značilo odbacivanje "otomanskog", dinastičkog jezika službenih dokumenata, koji je kombinirao elemente turskoga, perzijskog i arapskog. Karakteristično je što se Ibrahim Sinasi, osnivač prvih takvih novina, upravo bio vratio s petogodišnjeg studija u Francuskoj. Kad je utvrdio drugi su ga spremno slijedili. Već 1876. u Istanbulu je izašlo sedam dnevnih listova na turskom jeziku.

²⁴ Hobsbawm, *The Age of Revolution*, str. 229.

ska ekspanzija, koja je ujedno značila i birokratsku specijalizaciju, otvorila je vrata službenog unapređenja mnogo većem broju ljudi, raznolikijega društvenog porijekla nego dotada. Čak i u truloj, plemstvom nagrizanoj državnoj mašineriji Austro-Ugarske, punoj sinekura, poštotak muškaraca koji potječu iz srednje klase na samom vrhu njezine civilne polovice povećao se sa 0 posto, koliko ih je bilo 1804, preko 27 posto 1829. i 35 posto 1859. na 55 posto 1878. godine. Tako kasnije i sporijim korakom, u vojnoj se službi pojavljuje sličan trend: broj pripadnika srednje klase u oficirskom korpusu popeo se između 1859. i 1918. sa 10 posto na 75 posto.²⁵

Dok je ekspanzija birokratske srednje klase bila relativno ujednačena pojava, koja se sličnom brzinom odvijala i naprednim i u zaostalim zemljama Evrope, razvoj je trgovačke i industrijske buržoazije bio, naravno, veoma neujednačen – u nekim krajevima golem i brz, a u nekima spor i sputan. No, bez obzira na mjesto, taj se "uspon" mora promatrati u odnosu prema vernakularnom tiskarskom kapitalizmu.

U stanovitom smislu kohezija se predburžoarskih vladajućih klasa generirala izvan jezika, ili barem izvan tiskanog jezika. Ako je vladar Siama za konkubinu uzeo malajsku plemkinju ili ako je engleski kralj oženio španjolsku princezu – jesu li oni ikada ozbiljno razgovarali? Solidarnosti su bile proizvod rodbinskih i štićeničkih veza i osobnih lojalnosti. "Francuski" su plemići tako potpomagali "engleske" kraljeve protiv "francuskih" monarha ne na osnovi zajedničkog jezika ili kulture već, makijavelijanske kalkulacije nastranu, na osnovi zajedničkih rodbinskih i prijateljskih veza. Zbog relativno malog broja pripadnika tradicionalne aristokracije, njihovih učvršćenih političkih baza i personalizacije političkih odnosa impliciranih seksualnim odnosima i nasljeđivanjem, njihova je klasna kohezija bila jednako toliko konkretna koliko i zamišljena. Nepismeno plemstvo moglo je opstojati kao plemstvo. A buržoazija? To je bila klasa koja, slikovito govoreći, nastaje kao klasa sama u određenom broju kopija. Tvorničar iz Lilla bio je povezan s tvorničarem iz Lyona samo reverberacijom. Nije morao nužno znati za postojanje onog drugog; nije bilo uobičajeno da se oženi njegovom kćerkom niti da naslijedi njegov posjed. No, oni su počeli bivati svjesni postojanja tisuća i tisuća sebi sličnih i to putem tiskanog jezika. Teško je, naime, zamisliti nepismenu buržoaziju. Tako je buržoazija u svjetsko-povijesnim terminima

²⁵ Peter J. Katzenstein, *Disjoined Partners, Austria and Germany since 1815*, str. 74, 112.

prva klasa koja postizbe solidarnost na u biti zamišljenoj osnovi. No, u Evropi 19. st., gdje je kapitalizam tiska na vernakularu porazio latinski oko dvije stotine godina ranije, te su solidarnosti bile ograničene vernakularnom razumljivošću. Drugim riječima, spavati se može s bilo kime, ali čitati svačiju pisanu riječ se ne može.

Plemstvo, zemljoposjednici, ljudi sa strukturama, službenici i trgovci – to su, dakle, bili *potencijalni* potrošači filološke revolucije. No, takav sastav klijentele nije gotovo nigdje ostvaren u potpunosti, pa su se konkretne kombinacije potrošača prilično razlikovale od zone do zone. Da bismo shvatili zašto, moramo se vratiti osnovnoj razlici između Amerike i Evrope koju smo prije istakli. U Americi, Sjevernoj i Južnoj, postojao je gotovo potpun izomorfizam između opsega pojedine imperije i njezina vernakulara. U Evropi, međutim, takve su podudarnosti bile malobrojne – dinastičke imperije unutar Evrope bile su uglavnom polivernakularne. Drugim riječima, vlast i tiskarski kapitalizam imali su na geografskoj karti različite granice.

Opći razvoj pismenosti, trgovine, industrije, komunikacijskih veza i državnih mašinerija, koji obilježava 19. st. stvorio je snažne nove porive za lingvističku unifikaciju jedinog dinastičkog kraljevstva, na vernakularu. Latinski se u Austro-Ugarskoj održao u službi jezika države sve do početka 40-ih godina 19. stoljeća, ali je gotovo odmah zatim nestao. Jezikom države još je i mogao biti, ali u 19. st. nije mogao biti jezikom poslovanja, znanosti, tiska ili književnosti, osobito u svijetu u kojemu su se ti jezici neprestano ispreplitali.

Za to vrijeme, vernakulari u službi jezika države zadobili su još veću moć i viši položaj procesom koji je, barem u početku, bio uglavnom neplanski. Tako je engleski istisnuo irski iz većeg dijela Irske, francuski pritisnuo bretonski uz zid, a kastiljski sveo katalonski na marginalnost. U kraljevstvima poput Britanije i Francuske, gdje je polovicom stoljeća zbog vanjskih razloga slučajno postojala relativno velika podudarnost između jezika države i jezika stanovništva,²⁶ opće ispreplitanje, spomenuto ranije, nije imalo dramatičnih političkih posljedica. (Ti su slučajevi ujedno i najslabiji situaciji u Americi.) U mnogim drugim kraljevstvima, a Austro-Ugarska je vjerojatno ekstremni primjer, posljedice su neizbježno bile burne. Na njezino ogromnom, trošnom, višejezičnom, ali sve pismenijem teritoriju,

²⁶ Kao što smo vidjeli, u ta je dva kraljevstva vernakularizacija jezika države počela veoma rano. U slučaju Velike Britanije, vojno osvajanje *Goeltacha* (područja na kojima se govori irski, op. prev.) početkom 18. st. i velika glad iz 40-ih godina 19. stoljeća bili su moćni faktori u prilog tome.

zamjena latinskog *bilo kojim* vernakularom sredinom 19. st. obećavala je velike prednosti onima koji su se već služili tim tiskanim jezikom, a jednako je tako predstavljala prijetnju svima ostalima. Ističem da je posrijedi mogao biti *bilo koji* vernakular jer, kao što ćemo kasnije detaljnije razmotriti, izbor njemačkog od strane habsburškog dvora nije imao, kao što bi netko mogao pomisliti, nikakve veze s njemačkim nacionalizmom. (U tim bismo uvjetima očekivali da se osvišteni nacionalizam pojavi *posljednji* među izvornim čitateljima službenog vernakulara u pojedinom dinastičkom kraljevstvu. A takva očekivanja potvrđuju i povijesni zapisi.)

Kad je riječ o klijenteli leksikografa, nije zato neobično što nalazimo veoma različite grupe mušterija ovisno o različitim političkim prilikama. U Ugarskoj, naprimjer, gdje gotovo da i nije postojala mađarska buržoazija, a svaki je osmi Mađar bio nosilac neke plemićke titule, *beđeme* tiskanog mađarskog jezika branili su od navale njemačkog slojevi sitnog plemstva i osiromašenih zemljoposjednika.²⁷ Slično bi se moglo reći i za čitatelje poljskog. Uobičajeniji je, međutim, bio savez sastavljen od nižeg plemstva, akademičara, ljudi sa strukom i poslovnih ljudi, od kojih su prvi obično bili zaduženi za "renomiranje" vođe, drugi i treći za mitove, poeziju, novine i ideološke formulacije, dok su posljednji osiguravali novac i tržište. Ljubazni nam Koraeas nudi lijepu vinjetu rane klijentele grčkog nacionalizma, u kojoj su prevladavali intelektualci i poduzetnici:²⁸

"U manje siromašnim gradovima, u kojima je bilo dobro stojećih stanovnika i nekoliko škola, dakle nekoliko pojedinaca koji su znali barem čitati i mogli razumjeti antičke pisce, revolucija je počela ranije, pa je mogla brže i življe napredovati. U nekim od tih gradova škole se već proširuju i uvodi se učenje *stranih* jezika, pa čak i znanosti koje se podučavaju u Evropi [sic]. Imućni financiraju tiskanje knjiga prevedenih s talijanskoga, francuskog, njemačkog i engleskog, plaćaju mladim ljudima željnima znanja put u Evropu, svojoj djeci – uključujući i djevojčice – omogućuju bolje obrazovanje..."

U toku stoljeća, ti su se čitateljski savezi, u sastavu koji je varirao od ugarskog do grčkog primjera, razvili na sličan način u cijeloj Sred-

²⁷ Hobsbawm, *The Age of Revolution*, str. 165. Odlično detaljno razmatranje u vezi s tim nalazi se u Ignatsovom djelu *Hungary*, str. 44-56; isto tako Jaszi, *The Dissolution*, str. 224-25.

²⁸ Kedourie (ur.), *Nationalism in Asia and Africa*, str. 170. Kurziv B. A. Sve je u tom tekstu tipično. Kada Koraeas gleda na "Evropu", čini to preko ramena, okrenut je prema Istanbulu. Otomanski još nije strani jezik. Nezapolene buduće supruge ulaze na tiskarsko tržište.

njoj i Istočnoj Evropi te na Bliskom Istoku.²⁹ Koliko su gradske i seoske mase sudjelovale u novim vernakularno zamišljenim zajednicama također je, naravno, prilično variralo. Mnogo je toga ovisilo o odnosu između tih masa i misionara nacionalizma. Kao jedan ekstremni primjer možda bismo mogli navesti Irsku, gdje je katoličko svećenstvo, koje je poticalo iz seljaštva i bilo mu blisko, imalo važnu ulogu posrednika. Još je jedna krajnost navedena u Hobsbawmovoju ironičnoj primjedbi da su se "galicijski seljaci 1846, suprotstavili poljskim revolucionarima iako su oni čak proglasili ukidanje kmetstva jer im je bilo draže poklati gospodu i predati se na milost službenicima carstva".³⁰ Zapravo, svugdje je bilo sve lakše pridobiti podršku narodnih masa, koje su s porastom pismenosti otkrivala novi sjaj u jezicima, sada uzdignutima putem tiska, koje su ionako dotada skrušeno govorili.

Donekle je, dakle, točna Nairnova izuzetno zgodna formulacija: "Nova je buržoaska inteligencija nacionalizma morala pozvati narodne mase da uđu u povijest, a pozivnica je morala biti napisana na njima razumljivom jeziku."³¹ No bit će nam teško razumjeti zašto je ta pozivnica postala tako privlačna i zašto su je tako različite alijanse mogle poslati (Nairnova buržoaska inteligencija nije nipošto bila jedini domaćin), ako se konačno ne osvrnemo na krađu ideje.

Hobsbawm primjećuje da "francusku revoluciju nije pvela ni vodila organizirana stranka ili pokret u modernom smislu, niti pak ljudi koji su pokušavali provesti sistematski program. Nije čak ni izbacila "lidere" – sve do postrevolucionarne pojave Napoleona – na kakve su nas navikle revolucije 20. st."³² No jednom kada je do nje došlo, pohranjena je u rastuću memoriju tiska. Silan i zbunjujući lanac događaja koje su doživjeli njezini stvaraoci i njezine žrtve postao je "stvar" koja je dobila ime: francuska revolucija. Poput ogromne bezoblične kamenčine koju su bezbrojne kapi vode preobličile u oblatak, iskustvo je milijunima tiskanih riječi oblikovano u "pojam" na stranici tiskanog teksta i, kasnije, u model. Zašto je "to nešto" izbilo, čemu je "to nešto" stremilo, zašto je "to" uspjelo ili propalo, postala su pita-

²⁹ Za primjere vidjeti Seton-Watson, *Nations and States*, str. 72. (Finska), 145. (Bugarska), 153. (Češka), i 432. (Slovačka); Kohn, *The Age of Nationalism*, str. 83. (Egipat) i str. 103. (Perzija).

³⁰ *The Age of Revolution*, str. 169.

³¹ *The Break-up of Britain*, str. 340.

³² *The Age of Revolution*, str. 80.

nja o kojima su i prijatelji i neprijatelji vodili beskrajan polemike; no "bit tog nečega" nitko nije nikada potom doveo u sumnju.³³

Na vrlo sličan način su pokreti za nezavisnost u Sjevernoj i Južnoj Americi, čim se u njima počelo služiti tiskom, postali "pojmovi", "modeli", štoviše, "kalupi". U "stvarnosti" su se Bolívarov strah od crnačkih pobuna i San Martinovo pretvaranje starosjedilaca u Peruanca kaotično sudarali. No pisana je riječ izbrisala Bolívarov strah gotovo odmah pa, ako ga se itko uopće i sjeđao, on se činio tek nedosljednom anomalijom. Iz američkog su meteža nastale sljedeće zamišljene stvarnosti: nacionalne države, institucije republika, opće pravo građanstva, narodna suverenost, nacionalne zastave i himne, te dokidanje njihovih konceptualnih suprotnosti: dinastičkih imperija, institucija monarhije, apsolutizma, podaništva, nasljednog plemstva, kmetstva, geta itd. (U ovom kontekstu najzanimljivija je opća "elizija" masovnog ropstva iz "modalnih" SAD 19. st. i zajedničkog jezika južnih republika.) Nadalje, valjanost i mogućnost široke primjene kalupa nesumnjivo su potvrđeni upravo brojnošću nezavisnih država.

Dakle, već u drugom desetljeću 19. st., ako ne i ranije, "model" "jedine moguće" nezavisne nacionalne države bio je na raspolaganju kradljivcima ideja.³⁴ (Prve takve grupe bile su marginalizirani savezi obrazovanih temeljeni na vernakularu, kojima se bavilo ovo poglavlje.) No upravo zato što je sada postala poznat model, nametala je određene "standarde" od kojih nisu bila dopuštena isušive velika odstupanja. Čak je i zaostalo i reakcionarno ugarsko i poljsko plemstvo moralo po svaku cijenu "pozvati" (pa makar samo u smočnicu) svoje potplaćene sunarodnjake. Ili, ako hoćete, tu je na djelu logika San Martinove peruancizacije. Ako su "Ugri" zaslužili nacionalnu državu, onda je to i značilo Ugri i to svi³⁵; to je značilo državu u kojoj

³³ Usporedi: "Samo ime Industrijske revolucije odražava njezin relativno zakasnjeli utjecaj na Evropu. Stvar [sic] je postojala u Britaniji prije riječi. Tek su je 20-ih godina 19. stoljeća engleski i francuski socijalisti – koji su i sami bili pojava bez presedana – izmislili, najvjerojatnije prema analogiji latličku revoluciju u Francuskoj." Ibid., str. 45.

³⁴ Bilo bi vjerojatno preciznije reći da je taj model bio kompleksni sklop francuskih i američkih elemenata. Ali "opaziva stvarnost" Francuske bila je sve do 1870. restaurirana moharhija i *ersatz*-dinstizam Napoleonova nećaka.

³⁵ Nije to baš bila jasna i jednostavna stvar. Polovica podanika Ugarske kraljevine bili su ne-Mađari. Samo je jedna trećina kmetova govorila mađarski. Početkom 19. st. visoko je mađarsko plemstvo govorilo francuski ili njemački, srednje i niže plemstvo "razgovaralo je na rdavom latinskom, izmiješanom s mađarskim, ali i slovačkim, srpskim i rumunjskim izrazima, kao i njemačkim vernakularom..." Ignatus, *Hungary*, str. 45-46 i 81.

je krajnji locus suvereniteta morala biti sveukupnost govornika i čitatelja mađarskog, a kasnije i ukidanje kmetstva, podsticanje obrazovanja širokih narodnih masa, davanje prava glasa sve većem broju ljudi, itd. Tako je "populistički" karakter ranih evropskih nacionalizama, čak i onda kada su ih demagoški predvodile najnazadnije društvene grupe, bio dublji nego u Americi: kmetstvo je *moralo* nestati, institucija ropstva bila je nezamisliva – upravo zato što je konceptualni model postavljen na mjesto s kojega ga je bilo nemoguće iskorijeniti.

6. SLUŽBENI NACIONALIZAM I IMPERIJALIZAM

U toku 19. st., osobito u drugoj polovici, filološko-leksikografska revolucija i razvoj nacionalnih pokreta unutar Evrope – koji su i sami bili proizvod ne samo kapitalizma već i elefantijaze dinastičkih država – doveli su mnoge vladare u sve veće kulturne, a satim tim i u političke teškoće. Naime, kao što smo vidjeli, temeljni legitimitet većine tih dinastija nije imao nikakve veze s pripadnošću naciji. Romanovi su vladali Tatarima, Letoncima, Nijemcima, Armencima, Rusima i Rincima; Habsburgovci su stolovali nad Mađarima, Hrvatima, Slovacima, Talijanima i austrijskim Nijemcima. Hannoveranska dinastija vladala je Bengalcima i Quebečanima, kao i Škotima, Ircima, Englezima i Velšanima.¹ Štoviše, na kontinentu su članovi istih dinastičkih obitelji često vladali u različnim, često suparničkim državama. Koju da nacionalnost pripišemo Burbonima koji su vladali u Francuskoj i Španjolskoj, Hohenzollernima u Pruskoj i Rumunjskoj, Wittelschcima u Bavarskoj i Grčkoj?

Vidjeli smo također i da su te dinastije, uglavnom u administrativne svrhe i različitom brzinom, ustalile određene tiskane vernakulare u službi jezika države – a "izbor" je jezika bio u osnovi pitanje neosviještenog baštinjenja ili praktičnosti.

¹ Zanimljivo je da onime što je naposljetku postalo Britanskim Imperijem nije vladala "engleska" dinastija sve od početka 11. st.: šarolika parada Normana (Plantageneti), Velšana (Tudori), Škota (Stuarti), Nizozemaca (Oranska dinastija) i Nijemaca (Hanoverska dinastija) zaposjedala je imperijalno prijestolje. Nitko nije previše mario do filološke revolucije i paroksizma engleskog nacionalizma u prvo svjetskom ratu. Windsorska dinastija zvuči kao schönbrunnška ili versajska dinastija.

Međutim, leksikografska je revolucija u Evropi stvorila i postupno širila uvjerenje da su jezici (barem u Evropi), da se tako izrazimo, privatno vlasništvo konkretnih grupa – njihovih svakodnevnih govornika i čitatelja – kao i da te grupe, zamišljene kao zajednice, imaju pravo na autonomno mjesto u bratstvu ravnopravnih. Buntovni su filozofi tako vladare postavili pred neugodnu dilemu koja se vremenom još više zaoštrila. Nigdje ta dilema nije tako jasno izražena kao u slučaju Austro-Ugarske. Kada je, početkom 80-ih godina 18. stoljeća, prosvijećeni apsolutist Josip II odlučio da na položaj jezika države postavi njemački umjesto latinskog, "nije se on borio protiv, naprimjer, mađarskog jezika, već protiv latinskog... Smatrao je da na temelju plemićke srednjovjekovne uprave na latinskom ne može biti provedena nikakva uspješna djelatnost u interesu masa. Potreba za unificirajućim jezikom koji bi povezivao sve dijelove njegove imperije činila mu se krajnje neophodnom. Zbog te potrebe nije mogao izabrati nijedan drugi jezik osim njemačkog, jedinog jezika koji je pod svojim okriljem imao ogromnu kulturu i književnost i koji je u svim provincijama imao brojnu manjinu."² Štoviše, "Habsburgovci nisu bili sila koja je svjesno i naveliko provodila germanizaciju... Bili su oni Habsburgovci koji nisu čak ni govorili njemački. Čak i oni habsburški carevi koji su ponekad poticali politiku germanizacije nisu u tim svojim nastojanjima bili vođeni nikakvim nacionalističkim stavovima već su njihovim mjerama upravljale želje za unifikacijom i univerzalizmom njihove imperije."³ Njihov je osnovni cilj bio *Hausmacht*. Međutim, u drugoj polovici 19. st. njemački je sve više dobivao dvostruki status: "univerzalno-imperijalni" i "partikularno-nacionalni". Što je dinastija više poticala njemački u njegovu prvom svojstvu, to se više činilo da staje na stranu podanika koji su govorili njemački i to je više izazivala netrpeljivost ostalih. No, kada nije tako nastojala, se je, štoviše, činila ustupke ostalim jezicima, prije svega mađarskom, ne samo da je to narušavalo unifikaciju, već su se time i podanici koji su govorili njemački osjećali uvrijeđenima. Tako joj je prijetilo da bude istodobno omražena i kao stjegonoša Nijemaca i kao njihov izdajnik. (Slično tome, oni koji su govorili turski zamrzili su Otomane kao otpadnike, a oni koji nisu – kao turcizatore.)

² Jaszi, *The Dissolution of Habsburg Monarchy*, str. 71. Zanimljivo je da se Josip odbio krunisati kraljem Ugarske jer bi ga to obvezivalo na poštivanje "ustavnih" privilegija mađarskog plemstva. Ignatus, *Hungary*, str. 47.

³ Ibid., str. 137. Kurziv B. A.

Budući da su oko sredine stoljeća svi vladari upotrebljavali neki vernakular kao jezik države⁴, a i zbog sve većeg prestiža ideje nacije u cijeloj Evropi, među evromediteranskim monarhijama pojavila se zamjetljiva sklonost kretanja prema nacionalnoj identifikaciji koja ih je mamila. Romanovi otkrivaju da su Rusi, Hanoverani da su Englezi, Hohenzolerni da su Nijemci, a s nešto više teškoća njihovi rodaci postaju Rumunjima, Grcima itd. S druge strane, te su nove identifikacije učvrstile legitimitete koji su, u doba kapitalizma, skepticizma i znanosti, sve nesigurnije počivali na navodnoj sakralnosti i pukoj drevnosti. No one su predstavljale i nove opasnosti. Ako je car Wilhelm II sam sebi dodijelio ulogu "Nijemca", implicitno je priznao da je jedan od mnogih iste vrste, da ima reprezentacijsku funkciju, i da bi zato, načelno, mogao izdati svoje nasprodnjake Nijemce. (Bilo je to nezamislivo u doba vrhunca dinastije. Koga ili što izdati?) Nakon katastrofe koja je 1918. zadesila Nemačku, uhvatili su se za njegovu impliciranu riječ. Nastupajući u ime njemačke nacije, civili su ga političari (javno) i generalštab (svojom uobičajenom hrabrošću, tajno) poslali iz Otadžbine u neko mračno nizozemsko predgrađe. Tako je i Reza Pahlavi, dodijelivši sebi ulogu ne šaha već iranskog šaha, na kraju žigosan izdajnikom. To što je i on sam prihvatio, ne presudu već, da tako kažemo, jurisdikciju nacionalnog suda, pokazuje mala komedija izvedena u trenutku njegova odlaska u izbjeglištvo. Prije nego što je ušao u avion, pred reporterima je poljubio zemlju i izjavio da sa sobom nosi malo svetoga iranskog tla. Taj je kadar preuzet iz filma o Garibaldi, a ne o Kralju Suncu.

"Naturalizacije" evropskih dinastija – manevari koji su u mnogim slučajevima iziskivali zabavne akrobacije – dovele su naposljetku do onoga što Seton-Watson zajedljivo naziva "službenim nacionalizmom"⁵, a kojeg je caristička rusizacija samo najpoznatiji primjer. Te je "službene nacionalizme" najbolje shvatiti kao sredstvo da se zdrži naturalizacija i zadržavanje dinastičke vlasti, osobito nad ogromnim višezjezičnim područjem skupljenim još od srednjeg vijeka, ili,

⁴ Netko bi mogao tvrditi da je duga era završila 1844, kada je mađarski jezik konačno zamijenio latinski na položaju jezika države u Ugarskom kraljevstvu. Ali, kao što smo vidjeli, korumpirani je oblik latinskog u biti bio vernakular mađarskoga srednjeg i nižeg plemstva sve do 19. st.

⁵ Seton-Watson, *Nations and States*, str. 148. Nažalost, njegova se zajedljivost proteže samo na Istočnu Evropu. Seton-Watson s pravom je ironičan na račun režima Romanovih i sovjetskog režima, ali previda analogne politike provedene u Londonu, Parizu, Berlinu, Madridu i Washingtonu.

drugim riječima, da se rastegne uska, tijesna koža nacije oko orijaškog tijela imperije. "Rusizacija" heterogenog stanovništva carevih podanika bila je tako nasilno, svjesno "zavarijanje" dvaju suprotnih političkih poredaka, jednog drevnog i jednog posve novog. (Iako postoji stanovita analogija s, recimo, hispanizacijom Amerike i Filipina, postoji i jedna ključna razlika. Kulturni konkvistadori Carske Rusije 19. st. polazili su od osviještenog makijavelizma, dok su njihovi španjolski preci iz 16. st. postupali prema neosviještenom svakodnevnom pragmatizmu. A niti su oni to zaista smatrali "hispanizacijom" – bilo je to jednostavno *pokštavanje* pagana i divljaka.)

Ključ za razumijevanje "službenog nacionalizma" – voljnog sjeđinjenja nacije i dinastičke imperije – jest u tome da se upamti da se od razvio nakon pučkih nacionalnih pokreta koji su bujali u Evropi od 20-ih godina 19. stoljeća – i kao reakcija na njih. Ako su tim nacionalizma modeli bili američka i francuska povijest, postali su sada oni sami modelima za oponašanje.⁶ Bilo je potrebno samo određeno lukavstvo da bi se imperija u nacionalnom ruhu doimala privlačnom.

Da bismo mogli bolje sagledati taj proces reacionarnoga, sekundarnog modeliranja, bilo bi korisno razmotriti neke paralelne ali različite slučajeve.

Kako se nelagodno autokracija Romanovih osjećala na početku svog "izlaska na ulicu" sjajno nam pokazuje Seton-Watson? Kao što je ranije istaknuto, jezik dvora u Petrogradu bio je u 18. st. francuski, dočim je jezik velikog dijela plemstva iz provincije bio njemački. Nakon Napoleonove invazije, grof Sergej Uvarov iznio je u svom službenom izvještaju iz 1832. stav da bi se carstvo moralo temeljiti na trima načelima: autokraciji, pravoslavlju i nacionalnosti. Dok su prva dva načela bila stara, treće je bilo posve svremeno – i prilično preuranjeno u doba dok su još polovicu "nacije" sačinjavali kmetovi, a više od polovice govorilo je materinskim jezicima koji nisu bili ruski. Uvarova je izvještaj doveo na položaj ministra prosvjete, ali to je bilo sve. Još pola stoljeća opirao se carizam uvarovskom mamljenju. Tek za vladavine Aleksandra III (1881-1894) rusizacija postaje službenom dinastičkom politikom: mnogo godina nakon što su se ukrajinski, finski i letonski nacionalizmi pojavili u granicama Carstva. Iro-

⁶ Počnu paralelu nalazimo u vojnopolitičkim reformama Scharnhorsta, Clausewitz i Gneissnau, koji u svjesno konzervativnom duhu prihvaćaju mnoge spontane inovacije francuske revolucije u vezi s izgradnjom velike modularne stajće vojske 19. st., s profesionalnim oficirskim kadrom, sastavljene od vojnih obveznika.

⁷ Ibid., str. 83-87.

nična je činjenica da su prve mjere rusizacije bile poduzete upravo protiv onih "nacionalnosti" koje su bile naj*Kaisertrou* – baltičkih Nijemaca, naprimjer. Godine 1887. ruski je proglašen obaveznim jezikom na kojemu se podučavalo u svim državnim školama, u višim razredima. Ta je mjera kasnije proširena i na privatne škole. Godine 1893. Sveučilište u Dorpatu (njemački naziv za Tartu, op. prev.), jedna od najuglednijih školskih ustanova na području carstva, zatvorena je zbog upotrebe njemačkog u predavaonicama. (Podsjetimo se da je dotada njemački bio u provinciji jezik države, a ne glas pučkih nacionalističkih pokreta. I tako dalje.) Seton-Watson otišao je tako daleko da se odvažio ustvrditi da je revolucije iz 1905. bila "jednako tako revolucija ne-Rusa protiv rusizacije, kao što je bila revolucija radnika, seljaka i radikalnih intelektualaca protiv autokracije. Dvije su pobune, naravno, bile povezane: socijalna revolucija bila je u biti najžešća u ne-ruskim regijama, a protagonisti su joj bili poljski radnici te letonski i gruzijski seljaci."⁸

Istodobno, pogriješili bismo ako bismo pretpostavili da rusizacija, zbog toga što je bila *dinastička* politika, nije ostvarila jedan od svojih glavnih ciljeva – da rastući "velikoruski" nacionalizam svrsta u službu prijestolja. I to ne samo na temelju osjećaja. Ta naposljetku, ogromne su se mogućnosti otvarale ruskim službenicima i poduzetnicima u ogromnoj birokraciji i sve širem tržištu koje im je Carstvo pružalo.

Jednako zanimljiva kao Aleksandar III, "car rusizacije svih Rusija", jest njegova suvremenica, Victoria von Saxe-Coburg-Gotha, kraljica Engleske i, pod stare dane, carica Indije. Njezina je titula u biti zanimljivija od nje same jer amblemski predstavlja zadebljali metal na mjestu na kojemu su "zavarene" nacija i imperija.⁹ I njezina vladavina obilježava nastanak "službenog nacionalizma" londonskog tipa, koji je veoma blizak rusizaciji što se provodila u Petrogradu. Dobar uvid u tu bliskost moguće je postići longitudinalnom uspored-bom.

U djelu *The Break-up of Britain*, Tom Nairn postavlja pitanje zašto krajem 19. st. nije postojao škotski nacionalistički pokret, unatoč razvoju škotske buržoazije i vrlo uglednoj škotskoj inteligenciji.¹⁰ Hob-

⁸ Ibid., str. 87.

⁹ Raspadanje tog "zavarka" obilježio je prelaskom Britanske Imperije u Britanski Commonwealth, pa u Commonwealth, pa u ...?

¹⁰ *The Break-up of Britain*, str. 106 nadalje.

sbawm odlučno odbija Nairnovu promišljenu analizu primjedbom: "Puki je anakronizam očekivati [da su Škoti] u to doba mogli zahtijevati nezavisnu državu".¹¹ No prisjetimo li se da je Benjamin Franklin, jedan od potpisnika američke Deklaracije nezavisnosti, rođen pet godina prije Davida Humea, možda ćemo biti skloni smatrati da je taj sud i sam pomalo anakronističan.¹² Čini mi se da su i teškoće i njihova razrješenja drugađe.

Nasuprot tome, Nairnova je dobra stara nacionalistička sklonost da tretira "Škotsku" kao neproblematičnu, primordijalnu datost. Bloch nas, pak, podsjeća na šareno porijeklo tog "entiteta" i primjećuje da je haranje danskih vikinga i Vilima Osvajača zauvijek uništilo kulturnu hegemoniju sjeverne anglosaksonske Northumbrije, koju su simbolizirale učene glave poput Alkuina i Bede:¹³

"Dio sjeverne regije zavijek je odvojen od Engleske u pravom smislu. Nizinski predjeli oko nortambrijske citadele Edinburgha, odsječeni od ostalog dijela stanovništva koje je govorilo anglosaksonski (staroengleski, op. prev.) naseljima vikinga u Jorkširu, topali su pod vlast keltskih poglavara koji su živjeli u brdima. Tako je dvojezično škotsko kraljevstvo posrednim putem nastalo kao posljedica skandinavskih invazija."

Seton-Watson, ipak, piše da se škotski jezik:¹⁴

"razvio iz stjecaja saksonskog i francuskog, iako manje francuskog, a više pod keltskim utjecajem nego što je to bio slučaj na jugu. Tim se jezikom govorilo ne samo na istoku Škotske već i u sjevernoj Engleskoj. Škotski, ili "sjevernoengleski", govorio se na škotskom dvoru, a njime se služila i društvena elita (koja je usto mogla govoriti i gaelski), te cijelo stanovništvo nizozemlja. Bio je to jezik pjesnika Roberta Henrysona i Williama Dunbara. Možda bi se iz njega u novo doba bio razvio poseban književni jezik, da nije 1603, ujedinjenjem kruna, došlo do prevlasti južnog engleskog uslijed njegova proširenja na dvor, upravu i škotske više klase."

Ovdje je od ključne važnosti činjenica da se već početkom 17. st. u velikom dijelu onoga što će jednog dana biti zamišljeno Škotskom

¹¹ Hobsbawm, *Some Reflections*, str. 5.

¹² U knjizi značajna naslova *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence*, Gary Wills u biti tvrdi da su Jeffersonove nacionalističke stavove temeljno oblikovali, ne Locke, nego Hume, Hutchinson, Adam Smith i ostale eminencije škotskog prosvjetiteljstva.

¹³ *Feudal Society*, I, str. 42.

¹⁴ *Nations and States*, str. 30-31.

govorio engleski, a onima koji su bili bar malo pismeni na neposrednom je raspolaganju bio tiskani engleski. Zatim, početkom 18. st. anglofono je stanovništvo škotskog nizozemlja surađivalo s Londonom u zatiranju područja na kojima se govorilo gaelski. Ni u jednom od ta dva "prodora na sjever" nije provođena osvježena politika anglicizacije – u oba je slučaja angliciranje u osnovi bilo nusproizvod. Međutim, združeni, uspješno su isključili "prije" doba nacionalizma, svaku mogućnost vernakularno-specifičnoga nacionalističkog pokreta evropskog tipa. Zašto nije došlo do pokreta američkog tipa? Dio odgovora dao je Nairm u prolazu, govoreći o "masovnoj migraciji intelektualaca" prema jugu, od sredine 18. st. nadalje.¹⁵ No, nije to bila samo migracija intelektualaca. Škotski su političari dolazili na jug u svojstvu zakonodavaca, a škotskim su poslovnim ljudima bila otvorena vrata londonskog tržišta. U biti, za razliku od Trinaest kolonija (i, u manjoj mjeri, od Irske), *nije bilo zapreke* na stazama svih tih hodočasnika prema centru. (Usporedite to sa širokom autocestom za Beč koja se prostirala pred Mađarima koji su čitali latinski i njemački). Engleski je jezik tek trebao da postane "engleskim".

Do istog se zaključka može doći i iz drugog smjera. Točno je da je u 17. st. London ponovo preuzeo stjecanje prekomorskih teritorija koje je bilo zaustavljeno nakon katastrofalnog završetka stogodišnjeg rata s Francuskom. Ali "duh" tih osvajanja još je uvijek u osnovi pripadao prednacionalnom dobu. To najbolje potvrđuje činjenica da je "Indija" postala "britanskom" tek dvadeset godina nakon Viktorijinog dolaska na prijestolje. Drugim riječima, prije pobune iz 1857. "Indijom" je vladalo trgovinsko poduzeće, dakle ne država, a svakako ne nacionalna država.

No, promjene su bile na pomolu. Kada je 1813. istekla ovlast Istočnoindijskoj kompaniji, Parlament je odobrio svotu od 100 000 rupija godišnje za razvoj "zapadnjačkog" i "istočnjačkog" obrazovanja. Godine 1823. u Bengalu je osnovan Komitet za javno školstvo, a 1834. Thomas Babington Macaulay postao je predsjednikom tog komiteta. Izjavljujući da je "jedna jedina policia neke dobre evropske knjižnice vrijedna koliko cjelokupna književnost Indije i arapskog svijeta"¹⁶, napisao je sljedeće godine zloglasno djelo *Minute on Education*. Bio je bolje sreće nego Uvarov: njegovi su prijedlozi odmah prove-

¹⁵ *The Break-up of Britain*, str. 123.

¹⁶ Možemo biti sigurni da taj mladi buržoaski napuhani engleski Uvarov nije znao ama baš ništa ni o jednoj od tih književnosti.

deni u djelo. Trebalo je uvesti potpuno engleski sistem obrazovanja koji će, prema Macaulayevim neopisivim riječima, stvoriti "vrstu ljudi indijske krvi i boje, ali engleskog ukusa, stavova, morala i intelekta".¹⁷ Godine 1836. napisao je:¹⁸

"Nijedan Hindus koji stekne englesko obrazovanje ne ostaje posve vjeran svojoj religiji. Moje je čvrsto uvjerenje [takva su mu sva bila], da, ako se bude slijedilo naše planove o obrazovanju, za trideset godina više neće biti niti jednog jedinog idolopoklonika među bengalskim uglednim klasama.

Ima tu, istina, stanovitoga naivnog optimizma koji nas podsjeća na Fermína u Bogoti, pola stoljeća ranije. No, ovdje je značajno to da vidimo dugogodišnju (30 godina!) politiku koja je svjesno formulirana i provedena sa svrhom da pretvori "idolopoklonike" ne toliko u kršćane, koliko u ljude s engleskom kulturom, unatoč njihovoj boji i krvi. Namjera mu je bila neka vrsta mentalnog križanja koje, kada se usporedi s Fermínovim fizičkim križanjem, pokazuje da je imperijalizam, kao i mnoge druge stvari u viktorsko doba, postao sve tanakotniji. U svakom slučaju, možemo se sigurnošću utvrditi da se u cijeloj rastućoj imperiji, iako različitim brzinom, od toga vremena nadalje provodi "makolizam".¹⁹

Poput rusizacije, i anglicizacija je, prirodno, nudila ružičaste mogućnosti armijama metropolitanskih srednjih klasa (pa tako i Škotima) – službenicima, učiteljima, trgovcima, zemljoradnicima – koji su se hitro razmislili po ogromnom, uvijek suncem obasjanom kraljevstvu. Ipak, postojala je ključna razlika imperije kojom se vladalo iz Petrograda i one kojom se vladalo iz Londona. Carska je Rusija bila i ostala "kontinuirani" "kontinentalni teritorij, ograničen na umjerenu i polarnu zonu Evroazije. Čovjek je mogao, da tako kažemo, prehodati s jednog kraja na drugi. Lingvističko srodstvo sa slavenskim stanovništvom Istočne Evrope i – da to kažemo na lijep način – povijesne, političke, vjerske i ekonomske veze s mnogim neslavenskim narodima, činili su zapreke na putu od Petrograda relativno premo-

¹⁷ Vidi Donald Eugene Smith, *India as a Secular State*, str. 337-38, i Percival Spear, *India, Pakistan and the West*, str. 163.

¹⁸ Smith, *India as a Secular State*, str. 339.

¹⁹ Vidi, naprimjer, Roffov bezizražajni prikaz o osnivanju Malajskog koledža u Kuala Kangsaru 1905, koji je ubrzo zatim postao poznat, posve bez ironije, pod nazivom "malajski Etor". Posve u skladu s Macaulayevim receptima, njegovi su učenički potjecali iz "uglednih klasa" – tj. popustiljevalje malajske aristokracije. Polovica je ranih učenika bila izravno potomstvo raznih malajskih sultana. William R. Roff, *The Origins of Malay Nationalism*, str. 100-105.

stvima.²⁰ Britanska je, pak, imperija bila hrpa uglavnom tropskih posjeda, rastrkanih po svim kontinentima. Samo je malen broj podređenih stanovništava imao dugogodišnje vjerske, jezične, kulturne, pa čak i političke i ekonomske veze s metropolom. Postavljeni jedni uz druge u godini kraljevskog jubileja, podsjećali su na nasumce odabrane kolekcije starih majstora koje su nabrzaka skupili engleski i američki milijuneri, a koje su naposljetku pretvorene u svečano ozbiljne imperijalne državne muzeje.

O posljedicama toga rječito govore gorka sjećanja Bipina Chandra Pala, koji je, četvrt stoljeća nakon što je Indija dobila nezavisnost, još bio dovoljno bijesan da napiše kako indijski suci:²¹

"ne samo da su prošli veoma strog test u jednakim uvjetima kao i britanski članovi službe, već su i proveli najbolje godine formativnog razdoblja svoje mladosti u Engleskoj. Po povratku u domovinu živjeli su gotovo jednako kao i njihova braća državni službenici, i *gotovo religiozno* se držali njihovih društvenih konvencija i etičkih normi. U to doba državni službenik rođen u Indiji [sic. – usporedi naše hispanoameričke kreole] gotovo je bio odsječen od svoga matičnog društva i kretao se i živio u atmosferi toliko omiljenoj njegovim britanskim kolegama. *Svojim je duhom i ponašanjem bio on Englezom koliko i bilo koji Englez.* Bila je to za njega nemala žrtva jer se tako potpuno otudio od društva svoga vlastitog naroda, pa je za njih socijalno i moralno postao parija... Bio je on u jednakoj mjeri *stranac u vlastitoj domovini kao i Evropljani tamo nastanjeni.*"

Odično je, od Macaulaya je. Mnogo je ozbiljnije; međutim, bilo to što su ti stranci u vlastitoj domovini bili još uvijek osuđeni – ništa manje neumitno nego američki kreoli – na trajnu "iracionalnu" podređenost engleskim *maturanzima*. Nije posrijedi samo to što su jednom Palu, bez obzira na stupanj njegove angliciranosti, najviši vrhovi britanske uprave u Indiji uvijek ostajali nedostupni. Bilo mu je onemogućeno i kretanje izvan perimetara te uprave – lateralno u, naprimjer, Zlatnu obalu ili Hong Kong, i vertikalno, u metropolu. Možda je i bio "potpuno otuđen od društva svoga vlastitog naroda", ali bio je osuđen da doživotno služi živci među njima. (Istina, tko su sve bili "oni", variralo je s obzirom na doseg britanskih osvajanja na potkontinentu.²²)

²⁰ Stanovništva s onu stranu Urala druga su priča.

²¹ Vidi njegovo djelo *Memories of My Life and Times*, str. 331-332. Kurziv B. A.

²² Točno je da su indijski službenici mogli dobiti posao u Burmi, ali Burma je do 1937. bila administrativni dio Indije. Indijci su služili na podređenim položajima – osobi-

Kasnije ćemo razmotriti posljedice službenih nacionalizama na razvoj azijskog i afričkog nacionalizma u 20. st. Ono što ovdje moramo istaknuti jest to da je anglicizacija stvorila tisuće Palova po cijelom svijetu. To je činjenica što najjače ističe temeljnu proturječnost engleskoga službenog nacionalizma, tj. unutrašnju nezdrživost imperije i nacije. S razlogom kažem "nacije" jer uvijek dolazimo u napast da objasnimo te Palove rasizmom. Nitko normalan neće poreći duboko rasistički karakter engleskog imperijalizma iz 19. st., ali Palovi su postojali i u *bijelačkim* kolonijama – Australiji, Novom Zelandu, Kanadi i Južnoj Africi. I tamo je sve vrvjelo od engleskih i škotskih učitelja, a anglicizacija je bila i tamo kulturna politika. A što se tiče Palova, vijugava staza uspona koja je u 18. st. još bila otvorena Škotima, za njih je bila zatvorena. Anglicirani Australci nisu mogli dobiti službu u Dublinu ili Manchesteru, pa čak ni u Ottawi ili Capetownu, niti su, još mnogo godina, mogli postati generalni guvernieri u Canberri.²³ Mogli su to samo "engleski Englezi", tj. pripadnici još napola skrivene engleske nacije.

Tri godine prije nego što je Istočnoindijska kompanija izgubila svoje indijsko lovište, komodor Perry sa svojim crnim brodovima odlučno je srušio zidove koji su tako dugo držali Japan u izolaciji koju je sam sebi nametnuo. Nakon 1854. samouvjerenost i unutrašnji legitimitet Bakufa (režim šogunata Tokugawe) ubrzo je potkopana izuzetnom slabošću koja je izišla na vidjelo u susretu s prodirućim Zapadom. Pod parolom Sonnō Jōi (Štujte cara, istjerajte barbare), grupiče samuraja srednjega ranga, uglavnom iz *hana* Satsuma i Chōshū, konačno ga je oborila 1868. Među razlozima njihova uspjeha bila je i izuzetno kreativna apsorpcija, osobito nakon 1860. nove zapadnjačke vojne znanosti koju su od 1815. sistematizirali pruski i francuski štabni profesionalci. Na taj su način mogli iskoristiti 7 300 supermodernih pušaka (većina kojih je bila ostatak iz američkog građanskog rata), koje su kupili od engleskog trgovca oružjem.²⁴ U upotrebi

to u policiji – i u Britanskoj Malaji i u Singapuru. No, služili su kao "Jokalci" i "imi-granti", tj. nisu mogli biti prebačeni "natrag" u indijsku policiju. Obratite pažnju da je naglasak na službenicima: indijski su radnici, trgovci, pa i ljudi sa strukom, odlazili u velikom broju u Južnu i Istočnu Afriku, pa čak i na Karibe.

²³ Svakako, krajem vladavine Edwarda, neki su "bijeli kolonijalci" preselili u London i postali članovi Parlamenta ili istaknuti tisikari.

²⁴ Ključna ličnost bio je Ōmura Masujiro (1824–1869), takozvani "Otac japanske armije". Taj je samuraj nižeg ranga otpočeo svoju karijeru proučavajući zapadnjačku medicinu putem priručnika na nizozemskom jeziku. (Prijetili ćemo se da su do 1854. Nizozemci bili jedini zapadnjaci kojima je bio dopušten ulazak u Japan, a i taj je ulazak bio oceraničen nevladnom na kotku Deshimu u blizini luke Napaški koja je bila

oružja... samuraji iz Chōshūa bili su tako vješti da su stare krvave metode vitlanja sabljom bile potpuno beskorisne u borbi protiv njih."²⁵

Međutim, kada su se našli na vlasti, pobuđenici koje danas znamo kao oligarhe iz ere Meiji, otkrili su da im njihova vojna odvažnost ne jamči samim time i politički legitimitet. Dok je Tennō (Car) mogao biti vraćen na vlast čim je ukinut Bakufu, barbare nije bilo lako istjerati.²⁶ Geopolitička sigurnost Japana ostala je jednako krhka kao i prije 1868. Jedno od osnovnih sredstava koja su prihvaćena radi učvršćenja položaja oligarhije u zemlji bila je varijanta "službenog nacionalizma" sa sredine stoljeća, prilično svjesno oblikovana prema modelu Prusko-Njemačke Hohenzollernovih. Između 1868. i 1871. raspuštene su sve preostale lokalne "feudalne" vojne jedinice, čime je Tokio dobio centralizirani monopol nad sredstvima nasilja. Godine 1872. Carskim je proglasom određeno opće opismenjavanje odraslih muškaraca. Mnogo godina prije Velike Britanije, 1873, Japan uvodi opću vojnu obavezu. Istodobno, režim ukida samuraje kao zakonski određenu i povlaštenu klasu, što je bio ključan korak ne samo u (sporom) otvaranju oficirskog korpusa svim sposobnim ljudima već i uklapanju u sada "raspoloživ" model nacije građana. Japansko je seljaštvo oslobođeno podložnosti feudalnom sistemu hanova,

pod kontrolom Bakufua.) Pošto je diplomirao na Tekijyuku u Osaki, u ono vrijeme najboljem centru za obuku na nizozemskom jeziku u cijeloj zemlji, vratio se domu da bi se bavio medicinom – ali bez većeg uspjeha. Godine 1853. dobio je u Uwajimi namjerenje predavača zapadnjačkih nauka, povremeno odlazivši u Nagasaki na studij brodogradnje. (Planirao je i sagledao gradnju japanskog parobroda na temelju pisanog priručnika.) Njegova se prilika ukazala nakon Perryjevog dolaska; preselio je u Edo 1856. da bi radio kao predavač na ustanovi koja će kasnije postati Nacionalnom vojnom akademijom i na najboljem institutu za proučavanje zapadnjačkih tekstova koji je postojao za Bakufua. Njegovi prijevođi evropskih vojnih djela, osobito u vezi s Napoleonom i inovacijama na polju strategije i taktike, donijeli su mu slavu i poziv u Chōshū, 1860, na položaj vojnog savjetnika. Od 1864. do 1865. dokazao je važnost svojih pisanih djela kao uspješni komandant u građanskom ratu. Potom postaje prvi Ministar rata ere Meiji, te donosi revolucionarne planove režima o općoj vojnoj obaveznoj i ukidanju samuraja kao zakonske kaste. Kao nagradu za sav njegov trud, ubio ga je jedan razjereni samuraj. Vidi Albert M. Craig, *Chōshū in the Meiji Restoration*, osobito str. 202–204, 267–280.

²⁵ Suvremeni japanski promatrač; navedeno u E. Herbert Norman, *Soldier and Peasant in Japan*, str. 31.

²⁶ Znali su to iz gorkoga osobnog iskustva. Godine 1862. engleska je eskadra srušila sa zemljom polovinu luke Kagoshima u Satsumi; 1864. jedinica sastavljena od američkih, nizozemskih i engleskih brodova uništila je obalnu utvrdu kod Shimonoekija, u Chōshūu. John M. Maki, *Japanese Militarism*, str. 146–47.

pa ga od tada izrabljuje neposredno država i trgovačko-poljoprivredni zemljoposjednici.²⁷ Godine 1889. uslijedio je ustav pruskog tipa i naposljetku opće pravo glasa za muškarce.

U toj metodičkoj kampanji, vodećim ljudima ere Meiji pomogla su tri djelomično slučajna činioća. Prvi od njih bio je relativno visok stupanj kulturnoetničke homogenosti, što je bilo posljedica dva i pol stoljeća izolacije i unutrašnje pacifikacije koju je provodio Bakufu. Dok je japanski kakav se govorio u Kyushu, bio uglavnom nerazumljiv u Honshūu, a čak su se i ljudi iz Tokija teško usmeno sporazumijevali s onima iz Osake, djelomično pokineženo ideografsko pismo bilo je dugo u upotrebi, pa je opće opismenijavanje putem škola provedeno lako i bez nesuglasica. Nadalje, besprimjerna drevnost carske loze (Japan je jedina zemlja čiju je monarhiju monopolizirala jedna dinastija tokom cijele poznate povijesti), kao i njezina nesumnjiva pripadnost japanskoj naciji (za razliku od Burbona ili Habsburga) učinili su iskoristavanje Cara za potrebe službenog nacionalizma prilično jednostavnim. Treće, prodor barbara bio je dovoljno nagao, masovan i opasan da bi se najveći dio politički osviještenog stanovništva okupio oko programa za samoobranu koncipiranog u novim, nacionalnim okvirima. Potrebno je istaknuti da je od ključne važnosti bio trenutak prodora Zapada, tj. 60-te godine 19. stoljeća za razliku od 60-ih godina 18. stoljeća. Naime, tada je u dominantnoj Evropi "nacionalna zajednica" već pola stoljeća dolazila na svoje i u pučkom i u službenom obliku. To je značilo da se samoobrana mogla oblikovati i prilagođavati onome što je kasnije postalo "internacionalnim normama".

Unatoč strahotnim mukama kroz koje je prolazilo seljaštvo zbog bezobzirnih fiskalnih utjerivanja potrebnih za financiranje programa za industrijalizaciju koji se zasnivao na vojnim zalihama, rizik se isplatio, i to uglavnom zbog jednodušne odlučnosti samih oligarha. Budući da su imali sreće da dođu na vlast u eri u kojoj se o bankovnim računima u Zürichu još nije ni sanjalo, nisu došli u napast da utjerani višak iznesu iz Japana. Budući da su imali sreće da vladaju u doba kada se vojna tehnologija relativno sporo razvijala, uspjeli su uhvatiti korak sa suvremenim naoružanjem i pretvoriti Japan u nezavisnu vojnu silu već do kraja stoljeća. Spektakularni uspjeh japanske vojske protiv

²⁷ Sve to podsjeća na reforme provedene u Pruskoj nakon 1810, kao odgovor na Blitcherovu gorljivu molbu Berninu: "Dajte nam nacionalnu vojsku!" Vagts, *A History of Militarism*, str. 130; usp. Gordon A. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, poglavlje 2.

Kine od 1894. do 1895. i mornarice protiv Carske Rusije 1905. te aneksacija Taiwana (1895) i Koreje (1910), svjesno su propagirani u školama i tisku, pa su imali velikog udjela u stvaranju općeg dojma da je konzervativna oligarhija autentičan predstavnik nacije čijim su se pripadnicima Japanci počeli zamišljati.

Cinjenica da je taj nacionalizam zadobio agresivan imperijalistički karakter, čak i izvan vladajućih krugova, može se najbolje objasniti dvama činioćima: baštinom duge izolacije Japana i snagom službeno-nacionalnog modela. Maruyama oštroumno ističe da su se svi evropski nacionalizmi pojavili u okružju tradicionalnog pluralizma dinastičkih država – kao što sam prije rekao, jedinstvenost latinskog u Evropi nikada nije imala političkog pandana:²⁸

"Zato je nacionalnu svijest u Evropi od samog začetka obilježavala svijest o internacionalnom društvu. Bila je očita premisa da su svadje među suverenim državama sukobi među nezavisnim pripadnicima toga internacionalnog društva. Upravo zbog toga rat, od Grotiusa naovam, zauzima važno i sistematično mjesto u međunarodnom pravu."

Međutim, zbog stoljeća izolacije, u Japanu:²⁹

"nije postojala svijest o jednakosti u međunarodnim poslovima. Zagovornici protjerivanja [barbara] sagledavali su međunarodne odnose s položaja unutar nacionalne hijerarhije koja se zasnivala na prevlasti nadređenih nad podređenima. Kada su, dakle, premise nacionalne hijerarhije horizontalno premeštene u internacionalnu sferu, međunarodni su problemi svedeni na jednu jedinu alternativu: osvojiti ili biti osvojeni. U nedostatku nekih viših normativnih standarda prema kojima bi se mogli mjeriti međunarodni odnosi, politika sile mora postati pravilo, pa jučerašnja plaha odbrambenost postaje neobuzdana ekspanzionizam."

Nadalje, glavni modeli oligarhije bile su samonaturalizirajuće evropske dinastije. Budući da te dinastije sve više određuju same sebe u nacionalnom smislu a istodobno proširuju svoju vlast izvan Evrope, nije neobično da je model shvaćen u imperijalističkom smislu.³⁰ Kao što je pokazala razdioba Afrike na Berlinskom kongresu (1885), velike nacije bile su svjetski osvajači. Dakle, ništa nije bilo logičnije,

²⁸ Maruyama Masao, *Thought and Behavior in Modern Japanese Politics*, str. 138.

²⁹ Ibid., str. 139-40.

³⁰ Nažalost, jedina alternativa dinastičkih država koje provode službeni nacionalizam u to vrijeme – Austro-Ugarska – nije bila znatno prisutna na Dalekom istoku.

nego tvrditi da i Japan, ako želi biti prihvaćen kao "velika" nacija, mora pretvoriti Tennōa u Cara i krenuti u prekomorske pustolovine, iako je zakasnio i mora mnogo toga nadoknaditi. Veoma dobar uvid u način na koji su takvi stavovi djelovali na svijest čitalačkog stanovništva daje nam sljedeća formulacija radikalnog nacionalističkog ideologa i revolucionara, Kita Ikkija (1884-1937), u veoma utjecajnom djelu *Nihon Kaizō Hōan Taikō* (Nacrt za obnovu Japana), objavljenom 1924:³¹

"Kao što se klasna borba unutar nacije vodi za preuređenje nejednakosti, tako će i rat među nacijama što se vodi za časnu stvar promijeniti sadašnje nepravde. Britanska Imperija milijuner je koji ima posjede po cijelom svijetu; Rusija je veliki zemljoposjednik koji pod svojom vlašću ima sjevernu polovicu zemaljske kugle. Japan sa svojom raštrkanom trakom [sic.] otoka jest pripadnik proletarijata i ima pravo objaviti rat velikim monopolističkim silama. Socijalisti Zapada proturječe sami sebi kada priznaju pravo klasne odluke proletarijatu u domovini, a istodobno osuđuju rat koji proletarijat vodi među nacijama i nazivlju ga militarizmom i agresijom... Ako je dopustivo da se radnička klasa ujedini kako bi krvoprolićem svrgnula nepravdu vladavinu, tada bi trebalo bezuvjetno odobriti Japanu da usavrši svoju kopnenu vojsku i mornaricu te da povede rat za rektifikaciju nepravde među nacionalnim granica. U ime racionalne socijalne demokracije, Japan polaže pravo na Australiju i Istočni Sibir."

Potrebno je još samo napomenuti da se sa širenjem carstva nakon 1900. svjesno provodila državna politika japanizacije à la Macaulay. U međuratnim godinama Koreanci, Tajvanci, Mandžuri i, nakon izbijanja rata na Pacifiku, Burmani, Indonežani i Filipinci, podvrgnuti su mjerama kojima je evropski model bio utvrđena radna praksa. I baš kao u Britanskoj imperiji, japaniziranim Koreancima, Tajvancima ili Burmancima put do metropole bio je posve neophodan. Mogli su savršeno govoriti i čitati japanski, ali nisu nikada mogli upravljati prefekturama u Honshūu, pa čak ni dobiti namještenje izvan zone svog porijekla.

Pošto smo razmotrili tri različita slučaja "službenog nacionalizma", važno je istaknuti da su model mogle svjesno slijediti i države bez nekih ozbiljnijih težnji za vlašću, dokle su god to bile države u kojima su se vladajuće klase ili vodeći elementi osjećali ugroženima svjetskim širenjem nacionalno zamišljene zajednice. Usporedba dvo-

³¹ Kao što je navedeno u Richard Storry, *The Double Patriots*, str. 38.

ju takvih država, Siam i Ugarske unutar Austro-Ugarske mogla bi se pokazati korisnom.

Suvremenik Meijija, dugogodišnji vladar Chulalongkorn (vladao od 1868. do 1910), branio je svoje kraljevstvo od ekspanzionizma Zapada na način koji se znatno razlikovao od njegova japanskog pandana.³² Zbijen između Britanske Burme i Malaje te Francuske Indokine, posvetio se lukavoj diplomaciji manipulacija, a ne pokušajima da izgradi ozbiljnu ratnu mašineriju. (Ministarstvo rata nije osnovano sve do 1894.) Na način koji podsjeća na Evropu 18. st., njegove su oružane snage bile ponajprije šarolik niz vijetnamskih, khmerskih, laoskih, malajskih i kineskih plaćenika i dužnika. Gotovo ništa nije učinjeno da se službeni nacionalizam potakne moderniziranim školskim sistemom. Štoviše, osnovnoškolsko obrazovanje postalo je obavezno tek više od deset godina nakon njegove smrti, a prvo sveučilište u zemlji otvoreno je tek 1917, četrdeset godina nakon osnivanja Carskog sveučilišta u Tokiju. Usprkos tome, Chulalongkorn se smatrao modernizatorom. No njegovi glavni modeli nisu bili Velika Britanija ili Njemačka, već kolonijalni *beamtenstaaten* nizozemskih posjeda u Jugoistočnoj Aziji, Britanska Malaja i britanska uprava u Indiji.³³ Oponašanje tih modela značilo je racionaliziranje i centraliziranje kraljevske vlade, ukidanje tradicionalnih poluautonomnih državnica koje su plaćale danak te poticanje ekonomskog razvoja na donekle kolonijalistički način. Najzanimljiviji primjer – koji podsjeća na suvremenu Saudijsku Arabiju – bilo je njegovo poticanje masovne imigracije mladih, neoženjenih stranaca koji bi sačinjavali dezorijentiranu, politički nemoćnu radnu snagu koja je bila potrebna za izgradnju luka, željezničkih pruga i kanala te širenje trgovinske poljoprivrede. Taj je uvoz "gastarbajtera" sličan politici koju su provodile vlasti u Bataviji i Singapuru, po čijem je uzoru i modeliran. Kao i u slučaju nizozemske Jugoistočne Azije i Britanske Malaje, najveći dio radnika uvezanih u toku 19. st. bili su iz jugoistočne Kine. Značajno je da mu ta politika nije donijela ni osobnih muka ni političkih teškoća – ne u većoj mjeri nego kolonijalnim vladarima po uzoru na koje se modelirao. Štoviše, ta je politika u kratkoročnom smislu bila dobra za *dinasti-*

³² Analiza koja slijedi sažeta je verzija mog djela *Studies of the Thai State: the State of Thai Studies*, u Eliezer B. Ayal (urednik), "The State of Thai Studies".

³³ Battye lijepo pokazuje da je svrha monarhove posjete Bataviji i Singapuru 1870. i Indiji 1872. bila, da se poslužimo Chulalongkornovim vlastitim slatkim riječima, "odabir sigurnoga modela". Vidi *The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910*, str. 118.

čku državu, budući da je stvorila nemoćnu radničku klasu "izvan" sijamskog društva, pa uglavnom nije "uznemirila" to društvo.

Wachirawat, njegov sin i nasljednik (vladao od 1910. do 1925), morao je sakupiti dijelice, modelirajući se ovaj put prema uzoru na samonaturalizirajuće evropske vladare. Iako – ili baš zbog toga što – je stekao obrazovanje u kasnoj viktorskoj Engleskoj, dodijelio je sebi ulogu "prvog nacionalista" svoje zemlje.³⁴ Meta tog nacionalizma, međutim, nije bila ni Velika Britanija, koja je imala vlast nad 90 posto trgovine Sijama, ni Francuska, koja mu je nedugo prije otela istočne dijelove starog kraljevstva: bili su to Kinezi koje je donedavno njegov otac tako bezbrižno uvozio. O tome kakav je bio njegov anti-kineski stav, govore naslovi njegovih najpoznatijih pamfleta: *The Jews of the Orient* (1914) i *Clogs on Our Wheels* (1915).

Odakle takva promjena? Nema sumnje da su dramatični događaji koji su neposredno prethodili njegovoj krunidbi u studenome 1910, kao i oni koji su slijedili neposredno poslije nje, ostavili traga. Pret hodnog lipnja policija je pozvana da suzbije generalni štrajk kineskih trgovaca (perspektivna djeca rane generacije imigranata) i radnika iz Bangkoka, što je označilo njihovu inicijaciju u politički život Sijama.³⁵ Sljedeće godine, Nebesku monarhiju u Pekingu zbrisao je heterogeni niz grupa u kojemu su trgovci bili i te kako prisutni. Tako je ispalo da su "Kinezi" glasnici popularnog *republikanizma* koji je bio velika prijetnja dinastičkom principu. Nadalje, kao što se da naslutiti iz riječi "Židovi" i "Istok", anglicirani je monarh bio zadojen rasizmom svojstvenim engleskoj vladajućoj klasi. Osim toga, Wachirawat je bio neka vrsta azijskog Burbona. U prednacionalno doba njegovi su preci spremno uzimali zgodne Kineskinje za supruge i konkubine, što znači da je, prema Mendelu, i sam imao više kineske "krvi" nego sijamske.³⁶

Pred nama je dobar primjer za ilustraciju karaktera službenog

³⁴ "Inspiracija Vajiravudhovu [Wachirawat] nacionalnom programu bila je prije svega Velika Britanija, zapadna nacija koju je Vajiravudh najbolje poznao, a koja je u to doba bila ponosna imperijalističkim zanosom". Walter F. Vella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, str. XIV. Vidi također str. 6 i 67-68.

³⁵ Štrajk je potaknut odlukom vlade da nametne isti porez Kinezima kao i Sijamcima. Dotada je bio niži, kao poticaj imigraciji. Vidi Bevars D. Mabry, *The Development of Labor Institutions in Thailand*, str. 38. (Kineze se izrabijivalo uglavnom na farmama opijuma.)

³⁶ U vezi s genealoškim pojedinostima vidi moje djelo *Studies of the Thai State*, str. 214.

nacionalizma – strategija koju unaprijed prihvaćaju dominantne grupe kojima prijeti marginalizacija ili isključenje iz nacionalno zamišljene zajednice koja se pojavljuje. (Podrazumijeva se da je Wachirawat počeo kretati i sve poluge službenog nacionalizma: obavezno osnovnoškolsko obrazovanje pod kontrolom države, propaganda koju organizira država, službeno mijenjanje povijesnih činjenica, militarizam – u ovom slučaju bila je to više predstava nego stvarnost – i bezbrojne tvrdnje o istovjetnosti dinastije i nacije.)³⁷

Razvoj ugarskog nacionalizma u 19. st. pokazuje na drugačiji način obilježja "službenog" modela. Ranije smo istakli razjareno protivljenje mađarskog plemstva koje je govorilo latinski pokušaju Josipa II da 80-ih godina 18. stoljeća postavi njemački na položaj jedinoga imperijalnog jezika države. Povlašteniji su se slojevi te klase bojali da će pod centraliziranim, usmjerenom administracijom kojom su dominirali imperijalni njemački birokrati izgubiti svoje sinekure. Niži su redovi bili u panici jer je postojala mogućnost da njihovo izuzeće od plaćanja poreza i od obavezne vojne službe bude ukinuto, kao i da izgube vlast nad kmetovima i ruralnim grofovijama. Uz obranu latinskog, posve je oportunistički zagovaran mađarski, "budući da se mađarska administracija čimla jedinom izvedivom alternativom njemačkoj administraciji".³⁸ Béla Grünwald podrugljivo je primijetio da "iste one grofovije koje su (protivče) se carevom proglasu" isticale mogućnost administracije na mađarskom, proglasile su to 1811. – dakle, 27 godina kasnije – nemogućim". Dva desetljeća kasnije, u jedinog veoma "nacionalističkoj" ugarskoj grofoviji rečeno je da bi "uvodenje mađarskog jezika ugrozilo naš ustav i sve naše interese".³⁹ U biti,

³⁷ On je i skovao slogan *Chat, Saxana, Kasat* (Nacija, Vjera, Monarh), koji je bio lozinka desničarskih režima u Sijamu tokom posljednje četvrtine stoljeća. Ovdje se Uvarovljevi "autokracija, pravoslavlje i nacionalnost" pojavljuju obrnutim sijamskim redoslijedom.

³⁸ Ignatus, *Hungary*, str. 47-48. Tako je 1820. *Tiger im Schlafroch* (Tigar u kućnom haljetku), car Franjo II, ostavio dobar dojam kada se na latinskom obratio ugarskim magnatima okupljenim u Pešti. Međutim, 1825. romantičarski radikal grof Istvan Széchenyi "osupnuo je svoje kolege magnate" kada im se u Saboru obratio na mađarskom! Jaszi, *The Dissolution*, str. 80; i Ignatus, *Hungary*, str. 51.

³⁹ Navod iz njegova djela *The Old Hungary* (1910) u Jaszi, *The Dissolution*, str. 70-71. Grünwald (1839-1891) je bio zanimljiva i tragična ličnost. Rođen u mađariziranoj plemićkoj obitelji saksanskog porijekla, postao je izvrstan član administracije i jedan od prvih sociologa u Ugarskoj. Objavljivanje njegova istraživanja koje je pokazalo da su znamenite "grofovije" pod vlašću mađarske vlastele paraziti nacije izazvalo je bjesomučnu kampanju javne osude. Pobjegao je u Pariz i tamo se utopio u Seini. Ignatus, *Hungary*, str. 108-109.

tek se 40-ih godina 19. stoljeća mađarsko plemstvo – klasa koja se sastojala od oko 136 000 duša, a imala je monopol nad zemljom i političkim pravima u zemlji sa 11 milijuna ljudi⁴⁰ – ozbiljno angažiralo oko mađarizacije, a i onda samo zato da spriječi svoju povijesnu marginalizaciju.

Istodobno, polagani porast broja pismenih (1869. trećina muškog stanovništva), širenje tiskanog mađarskog i razvoj malobrojne ali energične, liberalne inteligencije poticali su pučki mađarski nacionalizam, koncipiran na veoma različit način od nacionalizma plemstva. Taj pučki nacionalizam, kojeg je simbol kasnijim generacijama bio Lajos Kossuth (1802-1894), doživio je trenutak slave u revoluciji iz 1848. Revolucionarni režim ne samo da se otarasio imperijalnih guvernera koje je imenovao Beč nego je i ukinuo navodni Ur-mađarski feudalni sabor plemićkih grofovija i objavio reforme kojima je cilj bio ukidanje kmetstva i statusa uzduca od poreza koji su uživali plemići, te drastično ograničavanje povjerbe posjeda. Osim toga, odlučeno je da su svi oni koji govore mađarski Mađari (dotada su to bili samo povlaštene) i da svaki Mađar mora govoriti mađarski (što su dotada činili samo neki Mađari). Ignatus suho primjećuje: "Prema standardima tog vremena (koje je s neizmjernim optimizmom promatralo rođenje zvijezda blizankinja, Liberalizma i Nacionalizma) 'nacija' je bila opravdana time što se osjećala neizmjerno velikodušnom kada je 'prihvatila' mađarske seljake bez ikakve diskriminacije, osim one u vezi s vlasništvom;⁴¹ nemađarske kršćane uz uvjet da postanu Mađari; i konačno, uz ponešto oklijevanja i sa zakašnjenjem od kojih 20 godina, Židove".⁴² Stav samog Kossutha, u besplodnim pregovorima s vodama raznih nemađarskih manjina, bio je da ti narodi treba da imaju ista građanska prava kao i Mađari, ali, s obzirom na to da im nedostaju "povijesne ličnosti", ne mogu sami stvarati nacije. Danas nam se taj stav može činiti ponešto nadutim, ali sagledat ćemo ga u boljem svjetlu prisjetimo li se da je briljantni mladi radikalno-nacionalistički pjesnik Sándor Petőfi (1823-1849), vodeći duh 1848, jednom prilikom izjavio da su manjine "čirevi na tijelu majke domovine".⁴³

Nakon što su u kolovozu 1849. carističke vojske svrgnule revolu-

⁴⁰ Jaszi, *The Dissolution*, str. 299.

⁴¹ Kossuthov režim uveo je pravo glasa za odrasle muškarce, ali prema tako strogim kriterijima o svojini da su samo malobrojni dobili pravo glasa.

⁴² Ignatus, *Hungary*, str. 56.

⁴³ *Ibid.*, str. 59.

cionarni režim, Kossuth odlazi u doživotno izbjeglištvo. Scena je postavljena za preporod "službenoga" mađarskog nacionalizma, otjelovljenje kojeg su bili reakcionarni režimi grofa Kálámána Tisze (1875-1890) i njegova sina Istvána (1903-1906). Razlozi za taj preporod veoma su poučni. Pedesetih godina 19. stoljeća autoritarno-birokratska Bachova administracija u Beču sjedinjavala je strogu političku represiju i čvrstu provedbu određenih društvenih i ekonomskih politika koje su proklamirali revolucionari 1848. (najistaknutije od njih bile su ukidanje kmetstva i statusa uzduca od poreza koji su dotada uživali plemići) te poticanje moderniziranih komunikacijskih veza i kapitalističkog preduzetništva velikog omjera.⁴⁴ Uglavnom lišeni feudalnih povlastica i sigurnosti, te nesposobni da ekonomski konkuriraju velikim latifundistima i energičnim njemačkim i židovskim poduzetnicima, staro je, srednje i niže mađarsko plemstvo propalo i pretvorilo se u ljutitu, preplašenu seosku vlastelu.

Sreća je, međutim, bila na njihovoj strani. Ponižavajuće poražen od pruske vojske u bici kod Königrätza, 1866, Beč je prisiljen da pristane na uspostavljanje dvojne monarhije Nagodbom (Ausgleich) iz 1867. Od tada pa nadalje, Ugarsko kraljevstvo uživalo je prilično veliku autonomiju u vođenju svojih unutrašnjih poslova. U početku je od Nagodbe imala koristi grupa slobodoumnih pripadnika mađarskoga visokog plemstva i obrazovanih ljudi sa strukom. Godine 1868. administracija kultiviranog magnata, grofa Gyule Andrásyja, donosi Zakon o nacionalnostima koji nemađarskim manjinama daje "svako pravo koje su ikada zahtijevali ili mogli zahtijevati – osim pretvaranja Ugarske u federaciju".⁴⁵ No, Tiszin dolazak na položaj predsjednika vlade 1875. otpočinja eru u kojoj reakcionarna vlastela s uspjehom uspostavlja svoj stari položaj, relativno slobodna od uplitanja Beča.

Na privrednom planu, Tiszin režim ostavlja velikim agrarnim magnatima slobodne ruke,⁴⁶ ali političku vlast uglavnom ima vlastela. Naime, "lišenima imanja preostalo je samo jedno utočište: administrativna mreža nacionalne i lokalne vlade te vojska. Ugarskoj je za

⁴⁴ Ignatus primjećuje da je Bach priskrbio plemićima neku financijsku kompenzaciju za povlastice koje su izgubili, "vjerojatno ni veću, ni manju svotu od one koju bi bili dobili pod Kossuthom". (Str. 64-65.)

⁴⁵ *Ibid.*, str. 74.

⁴⁶ Kao posljedica toga, broj fideikomisa utrostručio se između 1867. i 1918. Uračunamo li crkvene posjede, trećina cjelokupne zemlje u Ugarskoj bila je neotuđivo nasljedno krajem razdoblja dvojne monarhije. Njemački i židovski kapitalisti također su dobro prolazili pod Tiszom.

njih bio potreban ogroman broj ljudi; a ako i nije, mogla se pretvarati da jest. Polovica zemlje sastojala se od "nacionalnosti" koje je valjalo držati na oku. Plaćati vojsku povjerljivih, mađarskih, gospodarskih seoskih sudaca da ih drži na oku, rečeno je, mala je cijena za nacionalni interes. Problem multinacionalnosti bio je takođe bogomdan: opravdano je množenje sinekura."

Tako su "magnati imali svoje neotuđive posjede, a vlastela svoje neotuđive službe".⁴⁷ Takva je bila socijalna osnova za nemilosrdnu politiku prisilne mađarizacije, koja je nakon 1875. Zakon o nacionalnostima učinila mrtvim slovom na papiru. Zakonsko sužavanje prava glasa, množenje izbornih okruga s nedovoljnim brojem birača, namješteni izbori i organizirano političko razbojništvo u ruralnim područjima⁴⁸ istodobno su učvršćivali vlast Tisze i njegova izbornog okruga te podvlačili "službeni" karakter njihova nacionalizma.

Jaszi s pravom uspoređuje mađarizaciju s kraja 19. st. s "politikom koju Carska Rusija provodi protiv Poljaka, Finaca i Rusina, Pruska protiv Poljaka i Danaca, feudalna Engleska protiv Iraca".⁴⁹ Lančane reakcije i službeni nacionalizam lijepo ilustriraju ove činjenice: dok je jezična mađarizacija bila ključni element politike koju provodi režim, potkraj 80-ih godina 19. stoljeća samo 2 posto službenika u važnijim granama centralne i lokalne vlade bili su Rumunji, iako su oni predstavljali 20 posto ukupnog stanovništva, pa "i tih je 2 posto bilo zaposleno na najnižim položajima".⁵⁰ Nasuprot tome, u Ugarskom parlamentu prije prvoga svjetskog rata nije bilo nijednog predstavnika radničke klase i bezmislja (velika većina stanovništva zemlje)... a bilo je samo 8 Rumunja i Slovaka od 413 članova parlamenta zemlje u kojoj je samo 54 posto stanovništva govorilo mađarski kao

⁴⁷ Ibid., str. 81 i 82.

⁴⁸ Razbojništvo je uglavnom bilo djelo zloglasnih "pandura", dijela vojske koji je bio na raspolaganju seoskim članovima administracije, a djelovao je kao gruba ruralna policija.

⁴⁹ *The Dissolution*, str. 328.

⁵⁰ Prema proračunima Lajosa Moscarja (*Some Words on the Nationality Problem*, Budimpešta, 1886), navedenim u *ibid.*, str. 331-332. Moscarj (1826-1916) je 1874. u Ugarskom parlamentu osnovao malobrojnu Partiju nezavisnosti s ciljem da se bori za Kossuthove ideje, osobito o pitanju nacionalnosti. Njegovi govori u kojima osuđuje Tiszine neprikrivene povrede Zakona o nacionalnostima iz 1868, doveli su do toga da je najprije fizički izbačen iz parlamenta a zatim i iz vlastite partije. Godine 1888. ponovo je izabran u parlament, a izabrao ga je okrug u potpunosti sastavljen od Rumunja. Bio je uglavnom politički izopćen. Ignatus, Hungary, str. 109.

⁵¹ Jaszi, *The Dissolution*, str. 334.

materinski jezik".⁵¹ Zato nije ni čudno da, kada je Beč poslao trupe da raspuste taj parlament, 1906. "nije bilo nijednog mitinga, nijednog plakata, ni jedne popularne proklamacije protiv nove ere 'bečkog apsolutizma'. Naprotiv, radnici i nacionalisti sa zburadošću su gledali nemoćnu borbu nacionalne oligarhije."⁵²

Trijumf "službenog nacionalizma" reakcionarne mađarske vlaste nakon 1875. ne može se, međutim, objasniti samo političkom snagom te grupe, ni slobodom manevriranja koju je zadobila Nagodbom. Riječ je o tome da sve do 1906. habsburški dvor nije bio u položaju da se odlučio suprotstavi režimu koji je umnogome bio potporan imperiji. Iznad svega, dinastija nije mogla nametnuti vlastiti jaki službeni nacionalizam, ne samo zato što je režim bio, prema riječima istaknutog socijalista Viktora Adlera, *Absolutismus gemildert durch Schlamperi* (apsolutizam ublažen nemarom).⁵³ Dulje nego gotovo bilo gdje drugdje, dinastija se držala odumrlih koncepcija. "U svom religioznom misticizmu, svaki se Habsburg osjećao povezan posebnom vezom s božanstvom, kao vršilac božanske volje. To objašnjava njihovu bezobzirnost usred povijesnih katastrofa i njihovu poslovičnu nezahvalnost. *Der Dank vom Hause Habsburg* postaje općepoznatom izrekom".⁵⁴ Osim toga, zbog gorke ljubomore na Prusku Hohenzollerna koja je sve više prisvajala naslov Svetog Rimskog Carstva i pretvorila se u Njemačku, dinastija je i dalje inzistirala na veličan-

⁵² Ibid., str. 362. Sve do 20. st. ta je "nacionalna oligarhija" bila pomalo patvorena. Jaszi iznosi zabavnu priču o dopisniku poznatog ugarskoga dnevnog lista, koji je za vrijeme prvoga svjetskog rata intervjuirao ranjenog oficira koji će kasnije postati surovi reakcionarni diktator Mađarske u međuratnim godinama. Horthyja je razbjesnio način na koji članak navodi da njegove misli "lepišaju natrag u ugarsku otadžbinu, domovinu njegovih predaka". "Upamtite", rekao je, "ako se moj vrhovni zapovjednik nalazi u Badenu, onda je tamo i moja domovina!" *The Dissolution*, str. 142.

⁵³ Ibid., str. 165. "A u dobra stara vremena kada je još postojala Carska Austrija, čovjek je mogao napustiti vlak događaja i umjesto toga uskočiti u običan vlak i vratiti se kući... Dakako, bilo je na tim putovima i automobila, ali ne isuviše mnogo! I osvjetljenje je zraka ovdje počelo, ali ne preterano brzo. Ponekad bi brod otplovio prema Južnoj Americi ili Dalekom Istoku, ali ne često. Nije bilo težnji da se osvoji svjetsko tržište i vlast. Ovdje je čovjek bio u centru Evrope, na sjecištu svjetskih starih osovina; riječ 'kolonija' i 'prekomorska' imale su prizvuk nečega još neokušanog i udaljenog. Bilo je i luksuza, ali ne tako profinjenog kao u Francuskoj. Čovjek se zanimao za sport, ali ne s takvim žarom kao anglosaksonci. Trošile su se ogromne sume na vojsku, ali samo toliko koliko je bilo dovoljno da se ljudi uvjere da čemo ostati druga najsilnija velika sila." Robert Musil, *The Man Without Qualities*, I, str. 31-32. Ta je knjiga najbolji komični roman ovoga stoljeća.

⁵⁴ Jaszi, *The Dissolution*, str. 135. Pälčev kurziv. Kada je Metternich, svrgnut nakon pobune iz 1848, morao pobjeći "nitko na cijelom dvoru nije ga pitao kamo će nitko od čega će živjeti". Sic transit.

stvenom "patriotizmu za mene" Franje II.

Istodobno, zanimljivo je da u svoje posljednje dane dinastija otkriva, možda na svoje vlastito iznenađenje, afinitete sa svojim socijaldemokratima, toliko da neki od njihovih zajedničkih neprijatelja podružljivo govore o "Burgsozialismus" (dvorski socijalizam). U tom je pokusnom savezu nesumnjivo na jednoj i na drugoj strani bilo makijavelizma i idealizma. Ta se mješavina može opaziti u žestokoj kampanji koju vode austrijski socijaldemokrati protiv privrednog i vojnog "separatizma" koji nameće režim grofa Istvána Tisze 1905. Karl Renner, naprimjer, "ukorio je kukavičluk austrijske buržoazije koja se počela miriti sa separatističkim planovima Mađara, iako je 'ugarsko tržište neusporedivo značajnije za austrijski kapital nego marokansko za njemački', što ga je njemačka vanjska politika tako energično branila. U zahtjevu za nezavisnu ugarsku carinsku zonu nije vidio ništa drugo doli graju gradskih lihvara, prevaranata i političkih demagoga, protiv samih interesa austrijske industrije, austrijske radničke klase, te ugarskog poljoprivrednog stanovništva".⁵⁵ Slično tome, Otto Bauer napisao je da:⁵⁶

"Zauzdati zemlju [Ugarsku], podijeljenu klasnim i nacionalnim antagonizmima, pukom vojnom silom, u doba ruske revolucije [iz 1905], nitko se neće usuditi. Ali unutrašnji sukobi u zemlji dat će Kruni druge mogućnosti koje će ona biti prisiljena upotrijebiti ako ne želi da je zadesi sudbina dinastije Bernadotte: ne može ostati organom dvaju različitih volja i dalje vladati i Austrijom i Ugarskom. Zato se mora pobrinuti da Ugarska i Austrija imaju jednu volju, i da postanu jednom imperijom.... Kruna neće oklijevati da pošalje vojsku na Ugarsku kako bi je ponovo osvojila u korist imperije, ali nosit će parole: Nekrivotvoreno opće pravo glasa i pravo tajnog glasanja! Pravo na koaliciju poljoprivrednog proletarijata! Nacionalna autonomija! Ideji nezavisne nacionalne ugarske države suprotstaviti će ideju Sjedinjenih Država Velike Austrije [sic], ideju konfederacijske države u kojoj će svaka nacija nezavisno upravljati svojim unutrašnjim poslovima, a sve će nacije ujedinjene u jednu državu braniti zajedničke interese. Nužno i neizbježno ideja konfederacije nacionalnosti postat će instrumentom Krune, jer raspad dvojne monarhije prijeti joj uništenjem imperije..."

Čini se logičnim otkriti u tim Sjedinjenim Državama Velike Austri-

⁵⁵ Ibid., str. 181. Kurziv B. A.

⁵⁶ Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, str. 383, prema navodu u ibid., str. 181-182. Kurziv B. A.

(SDVA) odjeke SAD i Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske (u kojemu će jednoga dana biti na vlasti laburisti), kao i nagovještaje Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, čiji opseg neobično podsjeća na opseg Carske Rusije. Činjenica da su se te SDVA, u svijesti onog koji ih je zamislio, činile nužnim nasljednikom *pojedinih* dinastičkog dominiona (Velika Austrija) – sastavljene od sada slobodnih dijelova na dlaku istih kao i oni koje su proizvela stoljeća habsburških "smicalica".

Takvi "imperijalni" zamišljaji bili su dijelom nesreća socijalizma rođenog u glavnom gradu jedne od najvećih evropskih dinastičke imperija.⁵⁷ Kao što smo ranije istakli, nove zamišljene zajednice (uključujući mrtvorodne ali ipak zamišljene SDVA) koje su dozvali leksikografija i tiskarski kapitalizam, uvijek su se smatrale na neki način drevnima. U doba u kojem se i sama "povijest" uglavnom još shvaćala kao niz "velikih događaja" i "velikih vođa", poput bisera nanizanih na nit pripovijesti, velika je napast ležala u odgonetavanju prošlosti zajednice u drevnim dinastijama. Odatle nastaju SDVA, u kojima je membrana koja odvaja imperiju od nacije, a kralja od proletarijata, gotovo providna. Niti je Bauer u svemu tome bio nešto neobično. Jedan Vilim Osvajač ili jedan Đuro I, koji nijedan nije znao engleski, i dalje se bez problema pojavljuju poput perli u ogrlici "Kraljevi Engleske". "Sveti" Stjepan (vladao od 1001. do 1038) mogao je savjetovati svog nasljednika riječima:⁵⁸

"Korisnost stranaca i gostiju tako je velika da im se može dati sedmo mjesto po važnosti među kraljevskim uresima... Naime, gosti kad dolaze iz raznih regija i pokrajina, donose sa sobom razne jezike i običaje, razna znanja i oružja. Sve to resi kraljevski dvor, uvećava njegov sjaj i prepada oholost stranih sila. Jer zemlja s jedinstvenim jezikom i običajima slaba je i krhka..."

No, te riječi nisu ni najmanje omele njegovo imenovanje prvim ugarskim kraljem.

Dakle, da zaključimo. Sredinom 19. st. počinje se u Evropi razvijati ono što Seton-Watson naziva "službenim nacionalizmom". Ti su nacionalizmi bili povijesno "nemoguć" sve do pojave pučkih jezika

⁵⁷ Svakako govore i o karakterističnom duhovnom ustrojstvu dobro poznatog tipa ljevičarski orijentiranog evropskog intelektualca, ponosnog na vlastito poznavanje civiliziranih jezika, baštinu proučiteljska i duboko razumijevanje svajih problema. U tom su ponosu internacionalistički i aristokratski sastojci prilično jednako mješoviti.

⁵⁸ Jaszi, *The Dissolution*, str. 39.

nih nacionalizama, budući da su u svojoj srži bili *odgovori* vladajućih grupa (u prvom redu, ali ne i jedino, dinastičkih i aristokratskih) kojima je prijetilo izopćenje iz pučkih zamišljenih zajednica, ili marginalizacija. Počela je neka vrsta tektonskog previranja, koja je nakon 1918. i 1945. poslala te grupe niz kanalizaciju u Estorilu i Montekarlu. Ti su službeni nacionalizmi bili konzervativne, da ne kažemo reakcionarne, *politike*, prerađene prema modelu uglavnom spontanog pučkih nacionalizama koji su im prethodili.⁵⁹ Oni nisu, u krajnjoj liniji, ni bili ograničeni na Evropu ili Istok. U ime imperijalizma, veoma slične su politike provodile iste grupe na prostranim azijskim i afričkim područjima osvojenim u toku 19. st.⁶⁰ I naposljetku, prerađene neevropskim kulturama i povijesnim prilikama, prihvatile su ih i opošale domaće vladajuće grupe u onim malobrojnim zonama (među njima Japan i Siam) koje su izbjegle izravnom osvajanju.

Gotovo u svim slučajevima, službeni je nacionalizam sakrivač nesklad između nacije i dinastičkog kraljevstva. Odatle proturječnost koja se pojavljuje u cijelom svijetu: Slovaci će biti mađarizirani, Indijci anglicizirani, Koreanci japanizirani, ali im neće biti dopušteno da se pridruže hodočašćima koja bi im omogućila da upravljaju Mađarima, Englezima ili Japancima. Na banketima na koje su bili pozivani dobijali su prazne tanjure. Razlog svemu tome nije bio samo rasizam; bila je to i činjenica što su se u srži imperija jednako tako pojavljivale nacije – mađarska, engleska i japanska. A te su nacije također bile nagonski protivne "stranoj" vladavini. Imperijalistička ideologija ere poslije 1850. u pravilu je imala karakter mađioničarskog trika. Do koje je

⁵⁹ Još je prije pola stoljeća Jaszi pretpostavljao takvo što: "Možemo se zapitati da li nedavni imperijalistički razvoj nacionalizma zaista izbija iz pravih izvora nacionalne ideje, a ne iz monopolističkih interesa određenih grupa, *stranih* prvobitnoj koncepciji nacionalnih ciljeva". Ibid., str. 286. Kurzjiv B. A.

⁶⁰ To na lijep način ističe inverzija u slučaju nizozemske Jugoistočne Azije, kojom se do posljednjih dana uglavnom upravljalo na jeziku što ga danas poznajemo pod nazivom "indonezijski". To je, mislim, jedini slučaj kolonijalnog posjeda u kojemu je do samog kraja jedan neevropski jezik ostao jezikom države. Ta se anomalija može ponajprije objasniti pukom starošću kolonije, koju je korporacija Verrengende Oostindische Compagnie osnovala početkom 17. st. – davno prije doba službenog nacionalizma. Nema sumnje da je Nizozemcima u moderno doba nedostajalo pouzdanja da njihov jezik i kultura imaju evropski ugled koji se može mjeriti s ugledom Engleske, Francuske, Njemačke, Španjolske ili Italije. (Belgijanci u Kongu služili su se francuskim a ne flamanskim.) Najzad, kolonijalna je obrazovna politika bila izuzetno konzervativna: 1940, kada je domorodačko stanovništvo brojilo više od 70 milijuna ljudi, bilo je samo 637 'domorodaca' na koledžu, a samo ih je 37 diplomiralo društvene znanosti. Vidi George McT. Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, str. 32. Više pojedinosti o Indoneziji u daljem tekstu, 7. poglavlje.

mjere to bilo tako pokazuje nam jednodušnost s kojom su metropolitanske pučke klase na koncu prezrele "gubitak" kolonija, čak i u slučaju Alžira, gdje je kolonija bila zakonski u sklopu metropole. Naposljetku, oni koji dugo žale za imperijom uvijek su vladajuće klase, buržoazija, dakako, ali posebno aristokracija, a njihova se tuga uvijek doima pomalo teatralno.

7. POSLJEDNJI VAL

Prvi je svjetski rat dokrajčio doba visokog dinastizma. Do 1922. godine nestali su Habsburgovci, Hohenzollerni, Romanovi i Otomani. Umjesto Berlinskog kongresa stvorena je *Liga naroda* (nations), iz koje nisu bili isključeni ne-Evropljani. Od tada nadalje, legitimna internacionalna norma bila je nacionalna država, tako da su se čak i preživjela carstva u Ligi predstavljala pod nacionalnim stijegom, a ne u carskoj uniformi. Nakon kataklizme prvoga svjetskog rata plima nacionalizma dosegla je vrhunac. Do sredine 70-ih godina ovoga stoljeća čak je i Portugalski Imperij postao stvar prošlosti.

Novе države iz razdoblja nakon drugoga svjetskog rata imaju vlastiti karakter, koji je unatoč tome shvatljiv jedino u kontekstu nasljeđivanja modela koje smo razmatrali. Jedan način da potcrtamo to nasljeđe jest da se podsjetimo da je veoma velik broj tih (uglavnom ne-evropskih) nacija preuzeo neki od evropskih jezika kao svoj državni jezik. Ako su one u tom smislu podsjećale na "američki" model, od jezičnog su evropskog nacionalizma preuzele gorljivi populizam, a od službenog nacionalizma rusizirajuću orijentiranost na provodnje raznih politika. To su učinile zato što su Amerikanci i Evropljani proživjeli kompleksna povijesna iskustva, koja su se zatim posvuda modularno zamišljala, te zato što su evropski državni jezici kojima su se služili bili nasljeđe imperijalističkoga službenog nacionalizma.

To je razlog zbog kojeg u politikama "izgrađivanja nacije" novih država tako često vidimo s jedne strane iskreni pučki nacionalni entuzijazam, a s druge sistematsko, štoviše, makijavelističko ucjepeljivanje nacionalističke ideologije putem masovnih medija, sistema obrazovanja, administrativnih odredbi itd. Po tome je ta smjesa pučkog i službenog nacionalizma produkt anomalija što ih je stvorio evropski

imperijalizam: dobro poznate arbitrarnosti granica, te postojanja dvojezičnih inteligencija koje su nesigurno balansirale nad različitim jednojezičnim stanovništvima. Zato mnoge od tih nacija možemo smatrati projektima koji još nisu do kraja ostvareni, ali koji su koncipirani više u duhu Mazzinija nego Uvarova.

Kada se razmatraju korijeni nedavnih "kolonijalnih nacionalizama", u oči odmah upada jedna ključna sličnost s kolonijalnim nacionalizmima prijašnjih vremena: izomorfizam teritorijalnog opsega svakog od tih nacionalizama i opsega predašnjih administrativnih jedinica imperija. Ta sličnost nije nipošto slučajna; u jasnoj je vezi s geografskim obilježjima svih kolonijalnih hodočašća. Razlika je u tome što su obrise kreolskih hodočašća u 18. st. oblikovale ne samo centralizirajuće ambicije apsolutizma metropole, već i stvarni problemi u komunikaciji i prijevozu te opća primitivnost tehnologije. U 20. st. ti su problemi, uglavnom, prevladani i njihovo je mjesto zauzela "rusizacija" sa dva lica.

Ranije sam nastojao pokazati da je krajem 18. st. administrativna jedinica imperija zadobila nacionalno značenje i zbog toga što je definirala uspon kreolskih službenika. Jednako tako je i u 20. st. Jer čak i onda kad bi se neki mladi crni ili smeđi Englez išao obrazovati ili obučavati u metropoli, onako kako je to bilo omogućeno veoma malom broju njegovih kreolskih predaaka, to je tipično bilo i posljednji put da ide na to birokratsko hodočašće. Od tada nadalje vrhunac je njegova vijugavog uzleta bio najviši *administrativni centar u kojemu je mogao dobiti službu*: Rangoon, Accra, Georgetown ili Colombo. Međutim, na svakom je ograničenom putovanju nailazilo na dvojezične saputnike s kojima ga je vezivao sve jači osjećaj zajedništva. Na svom je putu ubrzo shvatio da je njegovo porijeklo – poimano etnički, lingvistički ili geografski – od male važnosti. Moglo ga je tek uputiti na *ovo* hodočašće umjesto nekog drugog: nije temeljno odredilo njegovo odredište i njegove saputnike. Prema tom obrascu nastala je ta suptilna, poluprikriivena transformacija, korak po korak, kolonijalne države u nacionalnu državu, transformacija koju je omogućilo ne samo pouzdan kontinuitet činovništva nego i već etablirano zamršeno klupko putovanja kroz koja su svoju državu doživljavali njezini službenici.¹

¹ Dakako, ne samo službenici, iako su oni bili glavna grupa. Razmotrimo, na primjer, geografiju romana *Noli me tangere* (i mnogih drugih nacionalističkih romana). Iako su neki od najvažnijih junaka u Rizalovu tekstu Španjolci, a neki od likova Filipinaca bili su u Španjolskoj (izvan pozornice romana), radijus putovanja bilo kojeg od

No sve češće nakon polovine 19. st. i još više u 20. st. na putovanja nije kretala samo šačica putnika već goleme i šarolike gomile. U igri su bila tri ključna faktora. Prvi i najvažniji od tih faktora bio je ogroman porast fizičke pokretljivosti koji su omogućile zapanjujuće tekovine industrijskog kapitalizma – željeznica i parobrodi u prošlom stoljeću, motorizirani prijevoz i avijacija u ovom stoljeću. Beskonačno putovanja starih Amerika brzo su postajala stvar prošlosti.

Drugo, imperijalna "rusizacija" ima i praktičnu, a ne samo ideološku stranu. Sama veličina globalnih evropskih imperija i ogroman broj podjarmljenih stanovništava značili su da nije bilo moguće ni regulirati ni uzdržavati birokraciju koja bi bila u cijelosti iz metropole, pa čak ni iz redova kreolaca. Kolonijalne države i, nešto kasnije, korporacijski kapital trebali su armije činovnika, koji su, e da bi bili upotrebljivi, morali biti dvojezični, u stanju da posreduju jezično između nacije u metropoli i koloniziranih naroda. Ta je potreba bivala sve većom kako su se posvuda množile specijalizirane funkcije države nakon prijelaza stoljeća. Uz starog se okružnog činovnika pojavio i činovnik zadužen za zdravlstvo, inženjer što provodi navodnjavanje, učitelj, policajac itd. Sa svakim povećanjem države rastao je i broj njezinih unutrašnjih hodočasnika.²

Treći je faktor širenje modernog obrazovanja, ne samo od strane kolonijalne države, već i od strane privatnih vjerskih i svjetovnih organizacija. Do tog je širenja došlo ne samo zato da bi se stvorili kadrovi za vladine i korporacijske hijerarhije, već i zbog sve šireg prihvaćanja moralne važnosti modernog znanja čak i za kolonizirano stanovništvo.³ (Štoviše, fenomen nezaposlenih obrazovanih ljudi postao je sve očitiji u mnogim kolonijalnim državama.)

likova ograničen za on ono što će jedanaest godina nakon izdavanja romana i dvije godine nakon pogubljena njegova autora postati Filipinskom Republikom.

² Dajmo samo jedan primjer: 1928. na platnom je spisku u nizozemskoj Jugoistočnoj Aziji bilo gotovo 250 000 domorodaca, i oni su sačinjavali 90 posto svih državnih službenika. (Simptomatično je da su plaće i penzije nizozemskih i domaćih službenika, koje su bile u potpunosti diskrepancij, gulele gotovo 50 posto državnih troškova!) Vidi Amyr Vandenbosch, *The Dutch East Indies*, str. 171-73. No, Nizozemcima je bilo razmjerno devet puta više na birokratskom tlu nego Engleza u britanskoj (ne-⁴ domorođackoj državi) Indiji.

³ Čak i u ultrakonzervativnoj nizozemskoj Jugoistočnoj Aziji, broj domorodaca koji su stjecali zapadnjačko osnovno obrazovanje povećao se naglo sa prosječnih 2 987, od 1900. do 1904. na 74 697 1928 godine; dok se u istom razdoblju broj onih koji su dobili zapadnjačko srednje obrazovanje povećao sa 25 na 6 468. Kahin, *Nationalism*, str. 31.

Opće je priznata činjenica da je inteligencija imala ključnu ulogu u razvoju nacionalizma na području kolonija, među ostalim i zbog toga što je kolonijalizam jamčio da će domorođacki velikoposjednici, veletrgovci, industrijski poduzetnici, pa čak i mnogobrojna klasa "bijelih okovratnika" biti relativna rijetkost. Gotovo je posvuda ekonomska moć bila, ili pod monopolom samih kolonijalista, ili su je nejednoliko dijelili s politički nemoćnom klasom biznismena – parija (koji nisu bili domoroci) – Libanonaca, Indijaca i Arapa u kolonijalnoj Africi, Kineza, Indijaca i Arapa u kolonijalnoj Aziji. Jednako je tako opće priznata činjenica da je uloga inteligencije kao avangarde proizlazila iz njene dvojezične pismenosti, ili još bolje, iz njezine pismenosti i dvojezičnosti. Pismenost koja je rezultat uvođenja tiska već je omogućila zamišljenu zajednicu koja lebdi u homogenom, praznom vremenu o kojemu smo ranije govorili. Dvojezičnost je značila mogućnost pristupa, kroz evropski jezik države modernoj zapadnoj kulturi u najširem smislu, a posebno modelima nacionalizma, bivanja nacijom i nacionalne države koje su stvorene drugdje u toku 19. st.⁴

Godine 1913. nizozemski je kolonijalni režim u Bataviji prema uputama Haga organizirao velike proslave po cijeloj koloniji u povodu stogodišnjice "nacionalnog oslobođenja" Nizozemske od francuskog imperijalizma. Izdane su naredbe kojima se osiguravalo fizičko sudjelovanje i financijski prilozi, ne samo od lokalnih nizozemskih i evrozajskih zajednica, već i od podjarmljenoga domaćeg stanovništva. Suwardi Surjaningrat (Ki Hadjar Dewantoro), jedan od prvih javansko-indonezijskih nacionalista, svoje je negodovanje izrazio znamenitim novinskim člankom na nizozemskom jeziku, *Als ik eens Nederlander was* (Kad bih na neko vrijeme bio Nizozemac).⁵

"Po mom mišljenju, nešto nije na svome mjestu – nešto je neprimično – ako mi (a ja se i dalje zamišljam Nizozemcem) od domorodaca zatražimo da se pridruže proslavi kojom se slavi naša nezavisnost.

⁴ Ona je, da pozajmimo od Anthonya Bannetta, "pustila intelektualcima da svojim subgornicima [domaćih vernakulara] kažu da 'mi' možemo biti kao 'oni'."

⁵ Prvi put se pojavio u "De Express" 13. srpnja 1913, no obrzo je preveden na "indonezijski" i izašao je u domaćem tisku. Suwardiu su tada bile 24 godine. Taj je neobično dobro obrazovan i progresivan aristokrat 1912. godine zajedno s javanskim pučanicom Dr. Tjiptom Mangoenkoesoemom i evrozajcem Eduardom Douwesom Dekkerom osnovao Indische Partij, prvu političku partiju u koloniji. Kratka, ali korisna studija o Suwardiu može se naći u djelu Savitri Scherer, *Harmony and Dissonance: Early Nationalist Thought in Java*, 2. poglavlje. U Dodatku 1, onda daje engleski prijevod slavnog članka, odakle je i ovaj odlomak.

Kao prvo, povrijedit ćemo njihove osjećaje jer mi slavimo svoju nezavisnost u njihovoj rodnoj zemlji koju koloniziramo. Trenutno smo vrlo sretni jer smo se prije sto godina oslobodili od strane vlasti, a sve se to događa pred očima onih koji su i dalje pod našom vlašću. Zar nam ne pada na pamet da ti jadni robovi također žude za trenutkom kad će i sami moći da poput nas slave svoju nezavisnost? Ili možda osjećamo da zbog svoje politike koja uništava duše, sve ljudske duše smatramo mrtvima? I ako je tome tako, tada se zavaravamo jer, ma kako primitivna bila zajednica, ona se protivilo bilo kakvom obliku potlačivanja. Da sam Nizozemac, ne bih organizirao proslavu nezavisnosti u zemlji u kojoj je nezavisnost uskraćena njezinu stanovništvu.⁶

Tim je riječima Suwardi uspio okrenuti nizozemsku povijest protiv njih samih, hrabro zagrebački po mjestu gdje se spajaju nizozemski nacionalizam i imperijalizam. Nadalje, zamišljenim je transformiranjem u privremenog Nizozemca (koje je izazivalo njegovo nizozemsko čitateljstvo na recipročnu transformaciju u privremene Indonežane) potkopao sve što su rasisti smatrali neumitnim, a što je bilo u osnovi nizozemske kolonijalne ideologije.⁶

Suwardiev je pamflet – koji je oduševio njegovo indonezijsko čitateljstvo i razgnjevio nizozemsko – primjer fenomena što se u 20. st. javlja u cijelom svijetu. Jer paradoksa je imperijalnoga službenog nacionalizma bio taj što je on neizbježno donosio ono o čemu se sve češće mislilo i pisalo kao o evropskim "nacionalnim povijestima" u svijest koloniziranih – ne tek ponekom glupom proslavom već i kroz čitaonice i učionice.⁷ Vijetnamski djecačici nisu mogli a da ne nauče nešto o *philosophes* i revoluciji, i onome što Debray naziva "našim svjetovnim antagonizmom prema Njemačkoj".⁸ Magna charta, britanski parlament kao uzor svih drugih parlamenata, i "slavna revolucija", predstavljeni kao engleska nacionalna povijest, ušli su u škole po cijelom Britanskom Imperiju. Belgijska borba za nezavisnost protiv Nizo-

⁶ Obratite pažnju na obrazovno povezivanje između "zamišljenih" ("imagined") i "izmišljenih" ("imaginary") zajednica.

⁷ Proslave iz 1913. vrlo su zgodno simbolizirale službeni nacionalizam u jednom drugom smislu. Pod "nacionalnim oslobođenjem" komemorirao se ustvari povratak na prijestolje dinastije Oranskih, uz pomoć pobjedničke vojske Svete alijanse (a ne uspostavljanje Batavске Republike 1795); i pola oslobođene nacije uskoro se otkajepilo i stvorilo Kraljevinu Belgiju 1830. No, fraza "nacionalno oslobođenje" jest ono čime je Suwardi zadođen u svojoj kolonijalnoj učionici.

⁸ *Marxism and the National Question*, str. 41.

zemске nije se mogla izbrisati iz knjiga iz kojih će jednog dana učiti kongoanska djeca. Jednako tako i povijest SAD na Filipinima, i naposljetku, Portugala u Mozambiku i Angoli. Ironija je, dakako, u tome što je historioografska svijest koja je stajala iza tih povijesti na prijelazu stoljeća posvuda po Evropi postajala nacionalno definirana. (Plemići koji su natjerali Johna Plantageneta da potpiše Magnu chartu nisu govorili "engleski", niti su sebe poimali kao "Engleze", ali bili su čvrsto definirani kako prvi patrioti u učionicama Ujedinjenog Kraljevstva 700 godina kasnije.)

Ipak postoji jedno karakteristično svojstvo ničućih nacionalističkih inteligencija u kolonijama koje ih donekle razlikuje od vernakularizirajućih nacionalističkih inteligencija u Evropi 19. st. Gotovo bez iznimke bile su vrlo mlade i svojoj su mladosti pripisivale složeno političko značenje – značenje koje, iako se s vremenom promijenilo, i dalje ne gubi na važnosti. Godina koja se često navodi za pojavu burmanskog nacionalizma jest 1908, kad je u Rangoonu osnovano Udruženje mladih budista, a za pojavu malajskog 1938, kad je ustanovljena Kesatuan Melayu Muda (Savez malajske omladine). Indonežani svake godine slave *Sumpah pemuda* (Zakletvu omladine) koja je sastavljena i izrečena 1928. na nacionalistikom kongresu omladine. Sasvim je točno da je u određenom smislu Evropa kroza sve to već bila prošla – sjetimo se Mlade Irske, Mlade Italije i sličnih pokreta. I u Evropi i u kolonijama riječi "mlađ" i "omladina" označavale su dinamičnost, naprednost, idealizam, spremnost da se samog sebe žrtvuje i revolucionarna stremjenja. No u Evropi, uzme li se u cjelini, riječ "mlađ" nije imala sociološke konture koje bi se mogle jasnije odrediti. Čovjek je mogao biti sredovječan, pa ipak pripadati pokretu Mlada Irska, mogao je biti nepismen, pa ipak biti pripadnik Mlade Italije. Razlog je, dakako, taj što je jezik tih nacionalizama bio ili vernakularni materinski jezik, koji je pripadnicima bio govorno pristupačan još iz kolijevke ili, pak, kao u slučaju Irske, jezik metropole koji je tokom stoljeća osvajanja pustio tako duboke korijene u dijelovima populacije da se sam mogao manifestirati, u stilu kreolskih jezika, kao vernakular. Tako nije bilo nikakvih nužnih veza između jezika, dobi, klase ili statusa.

U kolonijama su stvari bile drukčije. Mladost je ponajprije označavala prvu generaciju koja je u većem broju stekla evropsko obrazovanje, koje ih je jezički i kulturno odvojilo od generacije njihovih roditelja te od velike većine njihovih koloniziranih vršnjaka (usp. sa B. C. Palom). Burmansko YMBA (Udruženje mladih budista) koje

je koristilo engleski jezik, za koje je kao model djelomično poslužilo YMCA (Udruženje mladih kršćana) izgradili su učenici koji su znali engleski. U nizozemskim posjedima u jugoistočnoj Aziji susrećemo, *inter alia*, Jong Java (Mladu Javu), Jong Ambon (Mladu Amboinu) i Jong Islamietenbond (Ligu mladih muslimana) – imena koja nisu mogli razumjeti oni mladi domoroci koji nisu poznavali jezik kolonijalista.

U kolonijama, dakle, pod "omladinom" podrazumijevamo "školanu omladinu", barem u početku. To nam opet podsjeća na jedinstvenu ulogu koju su u podupiranju kolonijalnog nacionalizma imali kolonijalni školski sistemi.⁹

Slučaj Indonezije daje nam upravo zadivljujuće složen primjer tog procesa, pri čemu nije beznačajna njezina veličina, velik broj stanovnika (već u doba kolonija), geografska rasparčanost (oko 3 000 otoka), vjerska šarolikost (muslimani, budisti, katolici, razni protestanti, balineski hindusi i "animisti") i etnolingvistička raznolikost (više od 100 različitih grupa). Štoviše, kako se može vidjeti iz njezina hibridnog pseudogrčkog naziva, njezin se opseg ni približno ne podudara s nekim pretkolonijalnim područjem; naprotiv, njezine su granice ostale, barem do grupe invazije generala Suharta na bivši portugalski Istočni Timor 1975, iste kao nakon posljednjih nizozemskih osvajanja (1910).

⁹ Koncentrat čemo se ovdje na civilne škole. No, njihovi su vojni pandani često bili jednako važni. Stajajuća vojska s profesionalnim oficirima, koju je uvela Prusija na početku 19. st., zahtijevala je edukaciju piramidu u nekim oblicima još razrađeniju, ako ne i specijaliziraniju od svog civilnog pandana. Mladi oficiri, što su ih proizvele nove vojne akademije, često su imali važnu ulogu u razvoju nacionalizma. Ilustracija toga je slučaj majora Chukume Nzeogwuja koji je stajao iza vojnog udara u Nigeriji 15. siječnja 1966. Taj je pokršteni bio bio jedan od prvih mladih Nigerijaca koji su poslani na obuku u Sandhurst da se im omogućila pretvorba kolonijalne plaćeničke vojske s bjelačkim kadrom u nacionalnu armiju, nakon što je 1960. Nigerija dobila nezavisnost. (Ako je akademiju Sandhurst pohađao zajedno s budućim zapovjednikom brigade Afrifom, koji je, također 1966, zbio svoju vladu, oba su domoroca bila predodređena da se vrate u svoja vlastita imperijalna staništa). Očiti dokaz moći pruskog modela jest to što je on mogao navesti trupe muslimanskih Hausa da ubiju Sarduana od Sokotoa i druge pripadnike aristokracije muslimanskih Hausa i time razoriti vladu Abubakara Tafawe Balewa, kojom su dominirali muslimanski Hausa. Ništa manje očiti znak nacionalizma, koji je začel u kolonijalnoj školi, jest i to što je on putem Radio Kadune svoje zemljake uvjerio da "se više neće stidjeti reći da su Nigerijci". (Navod je iz djela Anthonyja H. M. Kirk-Greenea, *Crisis and Conflict in Nigeria: A Documentary Source Book*, str. 126.) Ipak je nacionalizam bio pre slablo prisutan u Nigeriji, pa je Nzeogwuov nacionalistički udar ubrzo protumačen kao zavjera Iboa; odatle i vojne pobune u srpnju i pogromi protiv Iboa u rujnu i listopadu, te otepljenje Biafre u svibnju 1967. (vidi izvanredno djelo Robina Luckhama, *The Nigerian Military, passim*.)

Neki od naroda na istočnoj obali Sumatre ne samo da su fizički bliski stanovnicima Zapadnoga obalnog područja malajskog poluotoka (dijeli ih uski Malajski prolaz), već su i etnički srodni, mogu se sporazumijevati, dijele zajedničku religiju itd. Isti ti Sumatranci ne dijele ni materinski jezik, ni narodnost (*ethnicity*) ni religiju sa žiteljima Amboine, odočja tisuće milja istočnije. Pa ipak su u toku ovoga stoljeća počeli Amboinežane smatrati svojim sunarodnjacima, a Malajce strancima.

Ništa nije jače podupiralo stvaranje tih veza od škole koje je režim u Bataviji osnovao u velikom broju nakon prijelaza stoljeća. Da bismo vidjeli zašto, moramo se podsjetiti da je to u potpunoj suprotnosti s tradicionalnim domorodačkim školama, koje su uvijek bile rezultat lokalnoga i osobnog poduzetništva (unatoč tome što je, prema dobrom muslimanskom običaju, uvijek bilo mnogo horizontalnog kretanja učenika od jednog uleme na osobito dobru glasu do drugog). Vladine su škole stvorile gigantsku, visoko racionaliziranu, čvrsto centraliziranu hijerarhiju, prema strukturi analognu samoj državnoj birokraciji. Jednoobrazni udžbenici, standardizirane diplome i nastavničke svjedodžbe, strogo regulirana podjela u dobne skupine¹⁰, nastava i nastavni materijali, sami su po sebi stvorili odijeljen, koherentan univerzum iskustva. A ništa manje važna nisu bila ni geografska obilježja hijerarhije. Standardizirane osnovne škole bile su rastrkane po selima i manjim gradovima kolonije, srednje škole u većim gradovima i provincijskim središtima, dok je visoko školstvo (vrh piramide) bilo ograničeno na glavni grad kolonije Bataviju i Bandung, grad što su ga sagradili Nizozemci, sto milja jugoistočno od prohladnog visočja Priangan. Tako je kolonijalni školski sistem 20. st. stvorio hodočašća koja su bila pandan putovanjima službenika koja su već dulje postojala. Rim tih hodočašća bila je Batavija, a ne Singapur, ni Manila, ni Rangoon, pa čak ni stare javanske prijestolnice Jogjakarta i Surakarta.¹¹ Iz cijele kolonije, ali samo iz nje, mlada hodočasnici išli su na svoj put ka unutrašnjosti i ka vrhu, susrećući u osnovnoj školi druge hodočasnike iz različitih, možda nekoć i neprijateljskih sela, iz drugih etnolingvističkih skupina u srednjoj školi i iz svih dijelova

¹⁰ Shvaćanje da je neki učenik "prestar" da bi išao u X. ili Y. razred, nepojmljivo u tradicionalnoj muslimanskoj školi, neosvijetljeni je aksiom kolonijalne zapadnjačke škole.

¹¹ U krajnjem su slučaju, dakako, vrhovi bili Hag, Amsterdam i Leiden; ali tek je šačica bila onih koji su mogli ozbiljno sanjati da ondje studiraju.

kraljevstva na visokim školama u glavnom gradu.¹² I znali su da su, bez obzira na to odakle došli, svi oni naučili čitati i zbrajati po istim knjigama. Također su znali, pa makar nikad tako daleko ne dospjeli (a većina ih nije), da je Batavija Rim i da svim tim putovanjima "smisao" daje glavni grad, u biti dajući objašnjenje zašto smo "mi" "ovdje" "zajedno".

Drugim riječima, njihovo je zajedničko iskustvo i prijateljski natjecateljsko drugarstvo u učionici davalo zemljopisnoj karti kolonije koju su proučavali (a koja je uvijek bila različito obojena od britanske Malaje ili američkih Filipina) prostorno specifičnu zamišljenu stvarnost koju su svakodnevno potvrđivali naglasci i fizionomije njihovih kolega.¹³

A što su svi zajedno bili? Nizozemci nisu dvoumili oko tog pitanja; bez obzira na svoj materinski jezik, oni su bili i ostali *inlanders*, riječ koja je, kao i engleska riječ *natives* i francuska *indigènes* (koje obje znače domoroci, urođenici, op. prev.), uvijek imala nenamjerno paradoksalni semantički naboj. U toj koloniji, kao i u svakoj zasebnoj, drugoj koloniji, značila je da su ljudi na koje se odnosi istodobno i "inferiorni" i da "im je tamo mjesto" (baš kao što je Nizozemcima, kao nizozemskim "domorocima" mjesto bilo *tamo*). I obratno, Nizozemci su tom retorikom sebi pripisali, uz superiornost, to da im tamo nije mjesto. Riječ je također implicirala da su u svojoj zajedničkoj inferiornosti *inlanders* svi jednako vrijedni prezira, bez obzira na to iz koje etnolingvističke skupine i klase potječu. Čak je i ta mizerna jednakost položaja bila ograničenog radijusa. Jer pri riječi *inlander* uvijek se postavlja pitanje porijekla tog domoroca. Ako su Nizozemci ponekad govorili o *inlanderima* kao da je u pitanju svjetska kategorija, iskustvo je pokazalo da takvo poimanje nije održivo u praksi. *Inlanders* su prestali postojati na iscrtanoj granici obojene kolonije. Preko nje bili su, ili *natives*, ili *indigènes*, ili *Indios*. Osim toga, kolonijalna pravna terminologija uključuje i kategoriju *vreemde oostelingen* (strani Istočnjaci), koja je bila sumnjivo kvalitete – "strani domoroci", da tako kažemo. Ti su "strani Istočnjaci", uglavnom Kinzi, Arapi i Japanci, iako stalno nastanjeni u koloniji, imali viši poli-

¹² Budući da je riječ o svjetovnim školama 20. st, one su najčešće bile mješovite, iako su dječaci bili u nadmoćnoj većini. Odatle ljubavni, a često i brakovi "iz školskih klupa" koji se nisu obzirali ni na kakve tradicionalne granice.

¹³ Sukarno do svoje 60. godine nije vidio Zapadni Irian, za koji se tako krvavo borio. Ovdje, kao i na geografskim kartama u učionicama, vidimo kako se fikcija preljeva u stvarnost – usp. *Noli me tangere* i *El Purgillo Samiento*.

tički i pravni status od "domaćih domorodaca". Osim toga, majušnoj su Nizozemskoj dovoljno strahopoštovanje ulile ekonomska snaga i vojna vještina japanskih oligarha ere Meiji, pa su od 1899. nadalje Japance u koloniji pravno unaprijedili u "počasne Evropljane". Iz svega ovoga se nekom vrstom sedimentacije *inlander* – isključivanjem bijelaca, Nizozemaca, Kineza, Arapa, Japancu, *natives*, *indigènes* i *Indios* – sve više specificirao po sadržaju, dok se nije, poput dozrele larve, iznenada pretvorio u spektakularnog leptira po imenu "Indonežanin".

Iako je istina da pojmovi *inlander* i *natives* ne bi nikad mogli biti uistinu generalizirani rasistički pojmovi jer su uvijek implicirali korijenje u specifičnoj postojbini¹⁴, slučaj Indonezije ne bi nas smio navesti na to da pretpostavimo da je svaka postojbina "domorodaca" imala unaprijed određene i nepromjenljive granice. Dva će primjera pokazati suprotno: francuska Zapadna Afrika i francuska Indokina.

Iako samo srednja škola, na svom je vrhuncu École Normale William Ponty u Dakuru, još uvijek bila vrh kolonijalne obrazovne piramide u francuskoj Zapadnoj Africi.¹⁵ Na William Ponty stizali su inteligentni učenici iz onog što danas nazivamo Gvinejom, Malijem, Obalom Bjelokosti, Senegalom itd. Ne smije nas stoga iznenaditi da su hodočašća tih dječaka, s ciljem u Dakuru, bila u početku tumačena u francusko-(zapadno)-afričkom smislu, kojeg je nezaboravan simbol *l'égritude*, esencija afrikanstva (*African-ness*) koju je moguće izraziti jedino na francuskom, radnom jeziku u učionicama škole William Ponty. Ipak je vrhovnost William Pontya bila slučajna i prolazna. Budući da je sve više srednjih škola stvarano u francuskoj Zapadnoj Africi, bistri dječaci nisu više nužno morali hodočastiti tako daleko.

U svakom slučaju, centralnosti William Pontya u obrazovnom sistemu nikad nije odgovarala usporediva administrativna central-

¹⁴ Usporedite, naprotiv, "halfbreeds" (mješance) ili "niggers" koji se mogu pojaviti bilo gdje na planeti izvan granica Ujedinjenog Kraljevstva, počevši od Calaisa.

¹⁵ O počecima i razvoju te slavne škole vidjeti djelo Abdou Moumounija, *L'Éducation en Afrique*, str. 41–49; o njezinu političkom značaju djelo Ruth Schachter Morgenthau, *Political Parties in French Speaking West Africa*, str. 12–14, 18–21. U početku to je bila tek bezimena *école normale*, smještena u Saint-Louis, a 1913. premještena je u Gorée, na rubu Dakara. Tada je nazvana po Williamu Meriandu-Pontyu, četvrtom generalnom guverneru (1908–1915) francuske Zapadne Afrike. Serge Thion me obavještava da je ime William (umjesto Guillaume) već dugo u modi na području oko Bordeauxa. Sigurno je u pravu kad tu popularnost pripisuje povijesnim vezama s Engleskom koje je stvorila trgovina vinom; no čini se mogućim da ona datira još iz doba kad je Bordeaux (Guyenne) bio čvrsti dio kraljevstva pod vlašću Londona.

nost Dakara. Iako etničko porijeklo dječaka nije bilo važno u klupama William Pontya, njihova kasnija birokratska karijera u kolonijalnoj administraciji francuske Zapadne Afrike bila je ograničena njihovim porijeklom. Zato su bivši učenici te elitne škole odlazili kući da bi napokon postali gvinejski ili malijski nacionalistički vođe, istodobno sačuvaši "zapadnoafrički" osjećaj drugarstva i solidarnu intimnost koju sljedeće generacije nisu poznavale.¹⁶

Na gotovo jednak je način za jednu generaciju relativno dobro obrazovanih adolescenata "Indochine", taj zanimljivi hibrid, posjedovao stvarno, proživljeno zamišljeno značenje.¹⁷ Taj entitet, valja se sjetiti, ozakonjen je proglasom tek 1887. i tek je 1907. poprimio puni teritorijalni oblik, iako je aktivno francusko uplitanje na cijelom području počelo stoljeće ranije.

Općenito govoreći, obrazovna je politika kolonijalnih vladara "Indochine" imala dva temeljna cilja¹⁸ – a oba su, kako se kasnije ispostavilo, pridonijela razvoju "indokineske" svijesti. Jedan je cilj bio razbiti postojeće političko-kulturne veze između koloniziranih naroda i najbližeg izvan-indokineskog svijeta. Kad je riječ o "Cambodge" i "Laosu" (kao i u slučaju "Indochine" autor upotrebljava francuske nazive za ta područja, op. prev.)¹⁹, meta je bio Sijam, koji je

¹⁶ Izgleda da ništa slično nije postojalo u britanskoj Zapadnoj Africi, bilo stoga što su britanske kolonije bile raštrkane, bilo stoga što je London bio dovoljno bogat i liberalan da osnuje srednje škole gotovo simultano po svim važnijim područjima, bilo zbog suparništva protestantskih misionarskih organizacija. Škola Achimora, srednja škola koju je 1927. osnovala kolonijalna država u Accri, ubrzo je postala glavni vrh obrazovne piramide koja je bila specifična za Zlatnu obalu i, nakon stjecanja nezavisnosti, djeca ministara kabineta ondje su počela učiti kako da naslijede svoje očeve. Suparnički vrh, srednja škola Mfantipim, bila je u prednosti utoliko što je bila starija (osnovana je 1876), ali njezin je nedostatak bio lokacija (Cape Coast) i poluodvojenost od države (ostala je konfesionalna još poprilično vremena nakon stjecanja nezavisnosti). Tu informaciju dugujem Mohamedu Chambasu.

¹⁷ *Inter alia*, ona je dovela do jedne generacije indokineske Komunističke partije (1930-1951) koju su sačinjavali mladići čiji su materinski jezici mogli biti i vietnamski i kmerski i laoski. Danas se na stvaranje te partije gleda samo kao na izraz "pradavnog vietnamskog ekspanzionizma". Zapravo su je stvorili Kominterni i obrazovni (i u manjoj mjeri upravni) sistem francuske Indokine.

¹⁸ Tu politiku vješto i detaljno analizira Gail Paradise Kelly u *Franco-Vietnamese Schools, 1918 to 1938*. Na nesreću, autorica se isključivo koncentrira na stanovništvo Indokine koje govori vietnamski.

¹⁹ Služim se tom možda nespornom terminologijom da bih naglasio kolonijalno porijeklo tih entiteta. "Laos" je sastavljen od hrpe suparničkih kneževina, s time što je više od polovice stanovništva koje govori laoski ostalo u Sijamu. Granice "Cambodge" nisu se poklapale ni sa kakvim specifičnim povijesnim opsegom pretkolono-

nekoć nad njima imao nestabilnu vrhovnu vlast i koji je s obje zemlje dijelio rituale, institucije i sveti jezik Hinayana budizma. (Štoviše, jezik i pismo ravničarskih Laošana, bili su i jesu, u bliskom srodstvu s jezikom i pismom Tajlandana). Upravo su zbog toga Francuzi počeli eksperimentirati najprije u zonama koje su posljednje oduzeli od Sijama s tzv. "obnovljenim školama i pagodama", koje su smišljene da bi se kmerske monahe i njihove učenike maknulo iz orbite Tajlanda i smjestilo ih se u orbitu Indokine.²⁰

U istočnoj Indokini (moja skraćenica za "Tonkin", "Annam" i "Cochinchinu"), meta su bile Kina i kineska civilizacija. Iako su dinastije koje su vladale u Hanoju i Huéu stoljećima branile svoju nezavisnost od Pekinga, vladale su putem mandarinata koji je bio svjesno modeliran po kineskom. To je značilo da je regrutacija u državnu mašineriju bila provedena pismenim ispitima iz konfucijanskih klasika; vladarski su dokumenti bili pisani kineskim znakovima, a vladajuća je klasa uvelike bila kulturno pokinežena. Te su današnje veze još jače poprimile obilježje neželjenog nakon 1895, kad su djela takvih kineskih reformatora kao što su Kang Yu-vej i Ljang Či-čao, te nacionalista poput Sun Jat-sena počela prodirati preko sjeverne granice kolonije.²¹ U skladu s tim, konfucijanski ispiti redom su ukinuti u "Tonkinu" 1915. i "Annamu" 1918. Od tada pa nadalje, regrutacija u javne službe morala se vršiti isključivo pomoću sve razvijenijega francuskog kolonijalnog obrazovnog sistema. Nadalje, *quốc ngữ*, latinizirano fonetsko pismo koje su izumili jezuitski misionari u 17. st.,²²

nijalnog kraljevstva, ni s distribucijom stanovništva koje govori kmerskim jezikom. Nekoliko je stotina tisuća tih ljudi na kraju zaglibilo u "Cochinchini", gdje su vremenom stvorili posebnu zajednicu poznatu kao Khmer krom (nizvodni Khmeri).

²⁰ Taj su cilj nastojali postići osnivanjem École Supérieure de Pali u Phnom Penhu (30-ih godina ovoga stoljeća) koja je bila crkvena škola. Nju su pohađali i monasi koji su govorili kmerski i monasi govornici čakskog. Pokušaj da se pogled budista vrne s Bangkoka, nije bio potpuno uspješan. Godine 1942 (uskoro nakon što je Sijam povratio kontrolu nad većim dijelom sjeverozapadne "Cambodge" uz pomoć Japanaca), Francuzi su uhapsili uvaženog profesora sa École zbog posjedovanja i raspečavanja "subverzivnog" obrazovnog materijala na tajlandskom. (Ti su materijali najvjerojatnije bili neki od izrazito nacionalističkih udžbenika što ih je proizveo vrlo glasan antifrancuski režim feldmaršala Plaek Phibunsongkhrama (1938-1944).)

²¹ David G. Marr, *Vietnamese Tradition on Thai, 1920-1945*, str. 146. Jednako uzemirujući bili su prokrijumčareni kineski prijedeži takvih problematičnih francuskih pisaca poput Rousseaua (Kelly, *Franco-Vietnamese Schools*, str. 19).

²² U svom konačnom obliku to se pismo običao pripisuje darovitom leksikografu Alexandru de Rhoduse, koji je 1651. izdao svoj izvanredni Dictionarium annamiticum, lusitanum et latinum.

a čiju su upotrebu vlasti u "Cochinchini" prihvatile još 60-ih godina 19. stoljeća, svjesno je podcitanje da bi se prekinule veze s Kinom a možda i s prošlošću domaće stanovništva tako što nova generacija koloniziranih Vijetnamaca više nije imala pristupa vladarskim spisima i staroj književnosti.²³

Drugi je cilj obrazovne politike bio da se proizvede pažljivo baždaren kvantum Indokineza koji govore pišu francuski, koji će poslužiti kao politički pouzdana, zahvalna i akulturirana domaća elita, te ispuniti niže redove birokracije i većih trgovinskih poduzeća kolonije.²⁴

Ne trebamo se sada zadržavati na zamršenostima kolonijalnoga obrazovnog sistema. Zasada nam je ključna karakteristika sistema činjenica što je on stvorio jedinstvenu, mada klimavu piramidu, čije su sve gornje stepenice do sredine 30-ih godina ovoga stoljeća bile na istoku. Dotada, npr. jedini su se *lycées* pod okriljem države nalazile u Hanoju i Saigonu, i u cijelom prijeratnom kolonijalnom razdoblju, jedini se univerzitet u Indokini nalazio u Hanoju, tako reći "iza ulga" palače generalnog guvernera.²⁵ Među onima koji su se uspinjali stepenicama bili su govornici svih glavnih vernakulara s područja pod francuskom vlašću: Vijetnamci, Kinezi, Khmeri i Laošani (te priličan broj mladih kolonijalnih Francuza). Za penjače koji su dolazi iz, naprimjer, My Thoa, Battambanga, Vientiana i Vinh, značenje njihove konvergencije moralo je biti "indokinesko", na jednak način na koji

²³ [Većina] francuskih kolonijalnih oficira potkraj 19. st. bila je uvjerenja da je za postizanje stalnoga kolonijalističkog uspjeha potrebno strogo stati na kraj kineskom utjecaju, u što je spadalo i sistem pisanja. Misionari su često u konfucijanskom učenom sloju vidjeli glavnu prepreku na putu ka potpunom pokatoličenju Vijetnama. Odatle je, prema njihovom mišljenju, eliminacija kineskog jezika ujedno predstavljala i izolaciju Vijetnama od njegovog naslijeđa i neutralizaciju tradicionalne elite". (Marr, *Vietnamese Tradition*, str. 145). Kelly ovako citira jednoga kolonijalnog pisca: "u stvari, rezultat podučavanja isključivo *quoc ngu*... bit će prenošenje Vijetnancima samo onih francuskih tekstova, književnosti i filozofije kojima ih želimo [izložiti]. Dakle, prenošenje onih [djela] koja ocijenimo da su korisna za njih i koja će oni lako usvojiti: samo onih tekstova koje transkribiramo u *quoc ngu*." *Franco-Vietnamese Schools*, str. 22.

²⁴ Vidi *ibid.*, str. 14-15. Za širi, niži sloj indokineskog stanovništva generalni je guverner Albert Arraut (koji je bio autor Zakona o javnom školstvu iz 1917) zagovarao: "jednostavno obrazovanje na najbitnije, koje će djetetu dopustiti da nauči sve što će mu biti korisno da zna u svom širokrom životu seljaka ili zanatlije, da poboljša prirodne i društvene uvjete svog postojanja." *ibid.*, str. 17.

²⁵ Godine 1973. ukupno se upisao 631 učenik, od kojih 580 na pravni i medicinski fakultet. *ibid.*, str. 79; vidi također na str. 69-79 o bizarnoj povijesti te institucije, koja je osnovana 1906, zatvorena 1908, ponovo otvorena 1918. i koja je tek potkraj 30-ih godina ovoga stoljeća postala nešto više od proslavljene strukovne škole.

su poliglotski i politehnički studenti Batavije i Bandunga svoju konvergenciju morali tumačiti kao "indonezijsku".²⁶ To je indokinesno (*Indochinese-ness*), iako posve stvarno, zamišljala vrlo mala grupa, i ne zadugo. Zašto je ona tako brzo nestala, a indonežanstvo (*Indonesian-ness*) preživjelo i probudilo se?

Kao prvo, izrazito se promijenio kurs u kolonijalnom obrazovanju; to se ponajprije odnosi na istočnu Indokinu od otprilike 1917. godine nadalje. Likvidacija tradicionalnoga konfucijanskog ispitnog sistema koja je bila provedena ili je trebala biti provedena natjerala je sve više pripadnika vijetnamske elite da svoju djecu nastoje smjestiti u najbolje postojeće francuske škole, ne bi li im tako osigurali birokratsku budućnost. Uslijedila je jagma za mjesta u nekoliko dobrih škola što je osobito snažnu reakciju izazvalo kod *colons*, koji su te škole smatrali francuskim rezervatom. Kolonijalni je režim taj problem riješio stvaranjem odvojene i podređene "frankovijetnamske" obrazovne strukture koja je osobit naglasak u nižim razredima stavljala na podučavanje *quoc ngu* na vijetnamskom jeziku (s time što se francuski kao drugi jezik podučavao putem *quoc ngu*).²⁷ Ta je promjena politike imala dva komplementarna rezultata. S jedne je strane vlada, izdajući stotine tisuća početnica na *quoc ngu* znatno ubrzala širenje tog pisma što su ga izmislili Evropljani, nenamjerno poma-

²⁶ Budući da ću se u daljem tekstu koncentrirati na Khmere i Vijetnamce, možda je pravi čas da se kratko osvrnem na neke istaknute Laošane. Sadašnji premijer Laos, Kaysone Phoumvihang pohađao je medicinski fakultet na hanojskom Sveučilištu potkraj 30-ih godina ovoga stoljeća. Predsjednik države princ Souphanouvong diplomirao je na hanojskoj Lycée Albert Sarraut prije nego što je dobio diplomu inženjera u metropoli – Francuskoj. Njegov stariji brat, princ Phetsarath Ratanavongsa, koji je bio na čelu kratkotrajne anticolonijalne vlade Lao Issara (Slobodnog Laos) u Vientianeu od listopada 1945. do travnja 1946. Kao mladić diplomirao je na sajnoskoj Lycée Chasseloup-Laubat. Do drugoga svjetskog rata najviša obrazovna ustanova u "Laosu" bio je mali Collège (tzv. srednja škola) Pavie u Vientianeu. Vidi Joseph J. Lasloff, *Pathet Lao*, str. 104-105; (pseudonim Phetsaratha Ratanavongse) *Iron Man of Laos*, str. 12 i 46. Prema mom mišljenju indikativno je da Phetsarath, kada opisuje svoje kasne školske dane u Parizu, stalno i neosviješteno spominje svoje laoske, khmerske i vijetnamske kolege, koje je kao takve lako identificirao kao "indokineske studente". Vidi, npr., *ibid.*, str. 14-15.

²⁷ Tako su u prethodno "integriranim" *lycées* Chasseloup-Laubat i Albert Sarraut od 1917. do 1918. osnovani supstondardni "domorođački odjeli". Ti su se "domorođački odjeli" napokon pretvorili u Lycée Petrus Ky Lycée du Protectorat. (*ibid.*, str. 60-63). Unatoč tome, manjina je privilegiranih *indigènes* nastavila pohađati "prave francuske" *lycées* (mladinci je Norodom Sihanuk svojim prisustvom počastio Chasseloup-Laubat), dok je manjina "Francuza" (uglavnom evrozijska i domorođaca sa zakonskim statusom Francuza) pohađala Petrus Ky i drugu takvu ustanovu u Hanoju.

žuci njegovoj pretvorbi, od 1920. do 1945, u najpopularniji medij za izražavanje vijetnamske kulturne (i nacionalne) solidarnosti.²⁸ Jer, čak i ako je samo 10 posto stanovništva koje govori vijetnamski bilo pismeno do kraja 30-ih godina ovoga stoljeća, takav je postotak bez presedana u povijesti toga naroda. Stoviše, tim je pismenim pojedincima, suprotno konfucijanskom obrazovnom sloju, bilo veoma stalo da se njihov broj poveća. (Slično tome, u "Cambodge" i "Laosu" vlasti su podsticale *tiskanje* početnica na vernakularima, isprva i uglavnom na tradicionalnim pravopisima, kasnije i u manjoj mjeri na latiniziranim pismima.)²⁹ S druge je strane ta politika isključivala strane govornike vijetnamskog jezika koji su živjeli u istočnoj Indokini. U slučaju zajednice Khmer Krom u "Cochinchini" ona je, u kombinaciji s voljnošću kolonijalnog režima da im dopusti da imaju "frankokhmerske" osnovne škole poput onih koje su bile podsticane u protektoratu, njihove ambicije nastojala reorijentirati natrag u Mekong. Tako su mladići zajednice Khmer Krom, koji su htjeli steći više obrazovanje u administrativnom središtu Indokine (i oni malobrojni sretnici koji su htjeli u metropolu – Francusku), sve češće išli zaobilaznicom kroz Phnom Penh, radije nego glavnom cestom kroz Saigon.

Kao drugo, 1935. je Collège Sisowath u Phnom Penhu unaprijeđen u punopravni državni *lycée*, pa je imao jednak status i *sljedio identični program* kao postojeći državni *lycées* u Saigonu i Hanoju. Iako su učenici isprva, uglavnom, regrutirani (u tradiciji Collègea) iz lokalnih kinesko-khmerskih trgovačkih obitelji i obitelji vijetnamskih službenika koji su živjeli u Phnom Penhu, omjer se khmerskih domorodaca stalno povećavao.³⁰ Valjalo bi ipak dodati da je, nakon 1940, najveći dio mladih govornika khmerskog jezika sa solidnim francuskim srednjoškolskim obrazovanjem to obrazovanje stekao u urednom kolonijalnom glavnom gradu koji su kolonizatori sagradili za Norodome.

²⁸ Marr primjećuje da 20-ih godina ovog stoljeća "čak i najoptimističniji pripadnici inteligencije [koji su zagovarali *quoc ngữ*] ne bi mogli pretpostaviti da će za samo dva desetljeća građanima Demokratske Republike biti omogućeno da sve svoje važne poslove – političke, vojne, ekonomske, znanstvene i akademske – vode na govornom vijetnamskom jeziku koji je povezan s *quoc ngữ* sistemom pisanja." Bilo je to neprijatno iznenađenje i za Francuze.

²⁹ Poučno je da je jedno od prvih spornih pitanja koje su postavili prvi khmerski nacionalisti bilo "prijetnja" tzv. "quocnguizacije" khmerskog pisma od strane kolonijalnih vlasti.

³⁰ Taj se obrazac nije odmah slijedio u Vientianeu. Toye izvještava da su u toku 30-ih godina ovoga stoljeća samo 52 Laošana diplomirala na Collège Pavie (on ga krivo naziva *lycée*) u usporedbi sa 96 Vijetnamaca. *Laos*, str. 45.

Treći je razlog bila činjenica što nije postojao nikakav stvarni izomorfizam između obrazovnih i administrativnih hodočašća u Indokini. Francuzi se nisu libili da izraze svoj stav da su Vijetnamci, iako nepouzdanji i gramzljivi, ipak znatno energičniji i inteligentniji od "bezazlenih" Khmera i Laosana. U skladu s tim obilno su se koristili vijetnamskim službenicima u zapadnoj Indokini.³¹ 176 000 Vijetnamaca koji su živjeli u "Cambodge" 1937. nisu predstavljali ni 1 posto od 19 milijuna stanovnika kolonije koji su govorili vijetnamski, no oko 6 posto ukupnog stanovništva protektorata. No, oni su sačinjavali relativno uspješnu skupinu, za koju je zato Indokina imala poprilično opipljivo značenje, kao i za onih 50 000 koji su poslani u "Laos" prije 1945. Osobito su službenice među njima, koji su mogli biti premješteni s mjesta na mjesto po *svih pet* supsekcija kolonije, mogli zamišljati Indokinu kao veliku pozornicu na kojoj su i dalje igrali svoju ulogu.

Takvo je zamišljanje bilo mnogo teže za laoske i khmerske službenike, iako nije postojala nikakva formalna ili pravna zapreka da stvore potpuno indokineske karijere. Čak su i ambiciozniji mladići porijeklom iz zajednice Khmer Krom u istočnoj Indokini, koja je 1937. brojala oko 326 000 stanovnika i predstavljala možda 10 posto cjelokupnog stanovništva koje je govorilo khmerski, ustanovili da su im u *praksi* mogućnosti za karijeru vrlo ograničene izvan "Cambodge". Tako su Khmeri i Laošani mogli sjediti rame uz rame uz Vijetnamce u srednjim i visokim školama u Saigonu i Hanoju, ali malo je vjerovatno bilo da će nakon toga s njima dijeliti namještenje u administraciji. Poput mladića iz Cotonoua i Abidana u Dakaru, bili su predodređeni da se nakon svršetka školovanja vrate u "domove" koje im je odredio kolonijalizam. Drugim riječima, ako su njihova obrazovna hodočašća vodila u Hanoi, njihova su administrativna putovanja završavala u Phnom Penhu i Vientianeu.

Uz njih su proturječnosti iznikli studenti-govornici khmerskog koji će ostati upamćeni kao prvi kambodžanski nacionalisti. Čovjek koji se s pravom može smatrati "ocem" khmerskog nacionalizma, Son Ngoc Thanh, bio je, na što upućuje njegovo vijetnamizirano ime, Khmer Krom koji se obrazovao u Saigonu i koji je neko vrijeme obavljao nižu službu na sudu u istom gradu. No sredinom 30-ih godina ovoga

³¹ Moguće je da je to pritežanje bilo paralelno s osnivanjem francusko-vijetnamskog školskog sistema, po tome što je odvratilo Vijetnamce od natjecanja s pripadnicima francuske nacije u naprednijim istočnim dijelovima Indokine. Godine 1937. u "Cochinchini", "Annamu" i "Tonkinu" živjelo je 39 000 Evropljana, a u "Cambodge" i "Laosu" zajedno tek 3 100. Marr, *Vietnamese Tradition*, str. 23.

stoljeća napustio je taj Pariz delte Mekonga, da bi u potrazi za sve-tlijom budućnosti otišao u njezin Blois. Princ Sisowath Youtevong pohađao je srednju školu u Saigonu prije nego što je otišao u Fran-cusku na dalje studije. Kad se 15 godina kasnije vratio u Phnom Penh, nakon drugoga svjetskog rata, sudjelovao je u osnivanju (kmerske) Demokratske partije i od 1946. do 1947. bio je premijer. Njegov mini-star obrane, Sonn Voensai poduzeo je, zapravo, slična putovanja. Huy Kanthoul, demokratski premijer od 1951. do 1952. završio je *école normale* u Hanoju 1931. a potom je vraćen u Phnom Penh, gdje se napokon pridružio nastavnici na Lycée Sisowath.³² Možda je najbolji primjer Ieu Koeus koji se nalazi na čelu tužne kolone ubijeni-h kmerskih političkih vođa.³³ Rođen u pokrajini Battambang 1905. – dok je ona još bila pod upravom Bangkoka – pohađao je lokalnu "reformiranu školu u pagodi" prije nego što se upisao u "indokine-sku" osnovnu školu u Battambangu. Godine 1921. uputio se na Col-ège Sisowath u glavnom gradu protektorata, a zatim u *collège de com-merce* u Hanoju, gdje je 1927. diplomirao kao jedan od najboljih u svojoj generaciji, koja se školovala na francuskom. U nadi da će moći studirati kemiju u Bordeauxu, položio je ispit za dobivanje stipendije. Ali kolonijalna je država blokirala njegov put u inozemstvo. Vra-tio se u rodni Battambang, gdje je vodio apoteku. To je nastavio čak i pošto je 1941. Bangkok vratio pokrajini. Poslije japanskog sloma u kolovozu 1945. ponovo se pojavio u "Cambodgei" kao demokratski član parlamenta. Može se uočiti da je on na svoj način izravni potak-mak slavnih filologa Evrope iz jednog ranijeg doba, po tome što je izumio pisači stroj za kmersko pismo i izdao odeljku knjigu u dva toma *Pheasa Khmer* (Kmerski jezik), ili, kako pogrešno piše na naslovnoj stranici izdanja iz 1967., *La Langue Cambodienne (Un Essai d'étude raisonnée)*.³⁴ Ovaj se tekst prvi put pojavio – samo prvi tom – 1947, dok je njegov autor bio predsjednik ustavotvorne skupštine u Phnom Penhu, a ne 1937, dok je vegetirao u Battambangu, u vrijeme dok Lycée Sisowath još nije bila proizvela nijednog *lycéena* – govornika kmerskog i dok je opipljivost Indokine još bila efemerna. Do 1947. govornici kmerskog – barem oni iz "Cambodge" – nisu više pohađa-

³² Biografske materijale o tim ljudima ljubavno mi je uputio Steve Heder.

³³ Poginuo je 1955. u bombaškom napadu na sjedište Demokratske partije. Ne zna se tko je štajao iza napada (vjerojatno neki od prinčeva).

³⁴ Zdaleka ju je u Phnom Penhu Librairie Mitsereï (Slobodni prijatelji). "Pogrešno" jer je cijeli tekst na kmerskom. Biografske pojedinosti o Ieu Koeusu, velikodušno mi je uputio Steve Heder.

li nastavu u Saigonu i Hanoju. Na scenu je stupala nova generacija, za koju je "Indochine" postala stvar prošlosti, a "Vietnam" stvarna i strana zemlja.

Istina je da su brutalne invazije i okupacije u toku 19. st. što su ih provodili vladari dinastije Nguyen iz Huéa ostavile gorke uspomene u kmerskom narodu, pa i među Khmerima u onom dijelu Cochinchine kojoj je sudba odredila da postane dijelom Vijetnama. No, slična je gorčina postojala i u nizozemskoj Jugoistočnoj Aziji: Sundanežani protiv Javanaca, Bataki protiv Minangkabaua, Sasaki protiv Bali-nežana, Toraje protiv Buginežana, Javanci protiv Amboinaca itd. Takozvana "federalistička politika", koju je između 1945. i 1948. pro-vodio zamjenik generalnog guvernera Hubertus van Mook da bi stao na put mladoj indonežanskoj republici, pokušala je iskoristiti upravo tu gorčinu.³⁵ Unatoč poplavi etničkih pobuna u gotovo svim dije-lovima nezavisne Indonezije od 1950. do 1964, "Indonezija" je pre-živjela. Dijelom je preživjela i zato što je Batavia do kraja ostala vrh obrazovne piramide, ali i zato što kolonijalna administrativna politika nije obrazovane Sundanežane vraćala u njihova rodna sela na Sundske otoke, ni Batake u njihova rodna mjesta na visočijma Sje-verne Šumatre. Zapravo, sve važnije etnolingvističke skupine bile su do kraja kolonijalnog razdoblja navikle na pomisao da postoji arhi-pelaška pozornica na kojoj sve one imaju ulogu. Tako je samo jedna od pobuna iz razdoblja 1950-1964. imala *separatističke* težnje; sve ostale su se borile za prevlast unutar jedinstvenog indonezijskog politič-kog sistema.³⁶

Osim toga, ne možemo zanemariti zanimljivu slučajnost da je 20-ih godina ovoga stoljeća počeo osviješteno postojati "indonezijski jezik". A kako je do te slučajnosti došlo tako je poučno da je možda vrijedno kratke digresije. Ranije smo spomenuli činjenicu da je jezik vlasti u nizozemskoj Jugoistočnoj Aziji tek vrlo kasno i u ograniče-noj mjeri postao nizozemski. Kako je i moglo biti drukčije kad su Nizozemci s lokalnim osvajanjima počeli početkom 17. st., a poduča-

³⁵ Vidi Kahin, *Nationalism*, 12. poglavlje; Anthony Reid, *The Indonesian National Revolution, 1945-1950*, 6. poglavlje; i Henri Alers, *Om een rode of groene Merdeka, pas-sim*.

³⁶ Iznimka je bila propala Republika Južnih Moluka. Pokršteni su Ambonci već dugo bili bogat izvor regruta za represivnu kolonijalnu vojsku. Mnogi su se pod Van Moo-kom borili protiv novorođene revolucionarne Indonezijske Republike; pošto je Nizozemcima 1950. priznala indonezijsku nezavisnost, s dobrim su se razlogom boja-li budućnosti.

vanje *inlandera* na nizozemskom počelo se ozbiljnije provoditi tek početkom 20. st.? Umjesto toga dogodilo se da se polaganim, uglavnom neplaniranim procesom razvio čudan jezik države na osnovi jedne prastare međuotočne *lingue française*.³⁷ Nazvan *dienstmalesisch* (nešto poput "službeničkoga malajskog" ili pak, "administrativnoga malajskog") tipološki je pripadao "otomanskom" i "fiškalnom njemačkom" koji se razvio u poliglotskim kasarnama habsburškog carstva.³⁸

Do početka 19. st. učvrstio je svoju poziciju u činovništvu. Kad je u drugoj polovici stoljeća na sceni značajnu ulogu dobio tiskarski kapitalizam, jezik se proširio na trgovinu i u medije. Isprva su ga, uglavnom, koristili kineski i evroazijski novinari i tiskari, da bi ga potkraj stoljeća preuzeli *inlanderi*. Ubrzo je ogranak njegova obiteljskog stabla po imenu *diens*t zaboravljen i zamijenio ga je navodni predak s otočja Riau (najvažniji je od tih otoka 1819. postao – možda na sreću – britanski Singapur). Do 1928. uobličile su ga dvije generacije urbanih pisaca i čitalaca, pa ga je Mlada Indonezija mogla preuzeti kao nacionalni (nacionalistički) jezik *bahasa Indonesia*. Od tada je nesmetano napredovao.

Pa ipak, na kraju krajeva, slučaj Indonezije, ma kako zanimljiv bio, ne smije nas pogrešno navesti da pomislimo da je samo to što Nizozemska nije bila veća sila³⁹ i što je došla 1850, a ne 1600. godine, spriječilo nizozemski da postane nacionalni jezik. Ništa ne upućuje na to da je ganski nacionalizam išta manje stvaran od indonezijskog, samo zato što je nacionalni jezik engleski, a ne ašanski. Uvijek je pogrešno jezike tretirati onako kako to rade neki nacionalistički ideolozi – kao *znamenja* bivanja nacijom, poput zastava, narodne nošnje i plesova i ostalog. Kod jezika je najvažnija njegova sposobnost da gene-

³⁷ Vidi vrijedan prikaz u članku Johna Hoffmaaa, *A Foreign Investment: Indies Malay to 1901*, "Indonesia" 27 (travanj 1979), str. 65-92.

³⁸ Vojska "je sačinjavala neku vrstu anacionalne kaste. Čak se i privatni život njihovih članova redovito razlikovao od njihovih nacionalnih okoliša i vrlo su često govorili poseban jezik, tzv. *ärisch deutsch* ("fiškalni njemački"), kako su ga ironično nazivali predstavnici njemačkih obrazovanih slojeva i pod kojim su podrazumijevali čudnu lingvističku mješavinu koja nije gramatiku uzimala preozbiljno." Jaszi, *The Dissolution*, str. 144. Kurzivi pišeči.

³⁹ Ne samo u očitom smislu. Zato što je u 18. i 19. st. Nizozemska posjedovala, u svakom smislu, samo jednu koloniju, koja je još k tome bila i velika i dala se dobro iskorištavati, bilo je vrlo praktično da svoje službenike obučava u (jedinstvenom) neevropskom *dienstaalu*. S vremenom razvile su se u metropoli posebne škole i fakulteti za jezičnu pripremu budućih službenika. Za imperije koji su se protezali na više kontinenata, poput britanskog, ne bi bio dovoljan jedan *dienstaal* lokalnog tipa.

rira zamišljene zajednice, tako da u biti izgrađuje *specifične solidarnosti*. Napokon, jezici imperija i dalje su *vernakulari*, pa time samo specifični vernakulari u mnoštvu drugih. Ako radikali u Mozambiku govore portugalski to znači da je portugalski medij putem kojeg se Mozambik zamišlja (i time se ujedno ograničava njegovo protezanje u Tanzaniju i Zambiju). Ako je gledamo u toj perspektivi, upotreba portugalskog u Mozambiku (ili engleskog u Indiji) u osnovi se ne razlikuje od upotrebe engleskog u Australiji ili portugalskog u Brazilu. Jezik nije instrument kojem je cilj da isključuje: u principu svatko može naučiti bilo koji jezik. Naprotiv, u njegovoj je biti da uključuje, on je ograničen samo neumitnošću kule babilonske: nitko ne poživi dovoljno dugo da nauči sve jezike. Nacionalizam izmišlja tiskani jezik (*print language*), a ne neki pojedini jezik per se.⁴⁰ Jedino je pitanje kod jezika poput portugalskog u Mozambiku i engleskog u Indiji da li sistem uprave i obrazovanja, a osobito ovaj potonji, može stvoriti politički dovoljnu proširenost dvojezičnosti.

Prije trideset godina gotovo da i nije bilo Indonežanina koji bi govorio *bahasa Indonesia* kao materinski jezik, zapravo su svi govorili vlastiti 'etnički' jezik, a neki, posebno oni u nacionalističkom pokretu, i *bahasa Indonesia/dienstmalesisch*. Danas možda milijuni mlađih Indonežana različitog etničkog porijekla govore indonezijski kao svoj materinski jezik.

Nije sasvim jasno da li će za trideset godina živjeti generacija Mozambičana koji će govoriti samo mozambički portugalski. Sada, potkraj 20. st., nije riječ nužno o tome da je pojava takve generacije *sine qua non* za mozambičku nacionalnu solidarnost. Ponajprije, napredak u tehnologiji komunikacije, osobito radio i televizija, stvorio je tisku saveznike kojih nije imao prije stotinu godina. Mnogoje-

⁴⁰ Marrov prikaz razvoja jezika u istočnoj Indokini puno toga nam otkriva. On primjećuje da je još oko 1910. "većina obrazovanih Vijetnamskih pretpostavljala da su ili kineski ili francuski, ili oba, osnovni modovi "više komunikacije" (*Vietnamese Tradition*, str. 137). Nakon 1920, međutim, djelomično i kao posljedica državnog podstecanja fonetskog quoc ngu pisma, stvari su se brzo mijenjale. Tada je već "raslo uvjerenje da je govorni vijetnamski važna i možda [sic] osnovna komponenta nacionalnog identiteta. Čak i oni intelektualci koji su se bolje snalazili u francuskom nego u svom materinskom jeziku počeli su cijeniti važnost činjenice da najmanje 85 posto njihovih sunarodnjaka govori isti jezik" (str. 138). Tada su već bili potpuno svjesni uloge pismenosti masa u usponu nacionalnih država Evrope i Japana. No, Marr pokazuje i to da dugo nije bilo jasne korelacije između izbora jezika i političkog stava: "Podržavanje vijetnamskoga materinskog jezika nije nužno podrazumijevalo patriotizam, kao što ni podržavanje francuskog nije nužno podrazumijevalo kolaboracionizam" (str. 150).

zične emisije mogu predočiti zamišljenu zajednicu u duhu nepismenih i stanovništva s različitim materinskim jezicima. (To je slično dočaravanju srednjovjekovnog kršćanskog svijeta putem vizualnog predstavljanja i dvojezičnoga obrazovanog sloja.) Nadalje, nacionalizmi 20. st., kako sam nastojao pokazati, u svojoj su biti modularni. Napajaju se na vrelu više od stoljeća i pol ljudskog iskustva i tri starija modela nacionalizma. Nacionalistički su stoga vođe u poziciji da svjesno koriste civilne i vojne obrazovne sisteme koji su modelirani prema onima službenog nacionalizma: izbore, organizaciju partija i kulturne predmete štovanja koji su oblikovani prema pučkim nacionalizmima Evrope 19. st., i građansko-republikansku ideju koja je na svijet došla u Sjevernoj i Južnoj Americi. A ponajviše, sama se ideja "nacije" sada čvrsto ugnijezdila u svim tiskanim jezicima i svijest o bivanju nacijom zapravo je neodvojiva od političke svijesti.

U svijetu u kojemu nacionalna država prevladava kao norma, sve to znači da se nacije sada mogu zamišljati bez jezičnog duha zajedništva ne u naivnom duhu *nostros los Americanos* nego iz opće svijesti o onome što je moderna povijest pokazala da je moguće.⁴¹ Možda je u ovom kontekstu prikladno zaključiti ovo poglavlje povratkom u Evropu i kratkim razmatranjem nacije čija je jezična raznolikost tako često upotrebljava kao toljaga protiv zagovornika teorija nacionalizma koji se temelje na jeziku.

Godine 1891, usred slavlja kojima se obilježavala 600. godišnjica Konfederacije Schwyza, Obwaldena i Nidwaldena, švicarska se država "odlučila za" 1291. kao datum "osnutka" Švicarske.⁴² Takva odluka, na koju se čekalo 600 godina ima svoje zabavne aspekte i već ukazuje na to da švicarski nacionalizam karakterizira modernost, a ne starost. Štoviše, Hughes ide tako daleko da tvrdi da proslave jubileja 1891. obilježavaju rođenje tog nacionalizma, komentirajući da je "u prvoj polovini 19. st. kultivirana srednja klasa prilično površno shvaćala naciju: Mme de Staël [1766-1817], Fuseli [1741-1825], Angelica Kauffmann [1741-1807], Sismondi [1773-1842], Benjamin Constant [1767-1830], jesu li svi oni Švicarci?"⁴³ Ako je implicirani odgovor "jedva", njegova važnost proizlazi iz činjenice da su svuda po

⁴¹ Kažem "mogu" jer očito postoji mnoštvo slučajeva u kojima je ta mogućnost bila odbacena ili se odbacuje. U tim slučajevima, kao što je npr. stari Pakistan, objašnjenje nije u etnokulturnom pluralizmu već u preprekama na putu hodočasnika.

⁴² Christopher Hughes, *Switzerland*, str. 107. Taj odlični tekst, kojemu se Seton-Watson s pravom divi, osnova je za izlaganje što slijedi.

⁴³ *Ibid.*, str. 218. Datumi su moja interpretacija.

Evropi oko Švicarske u prvoj polovini 19. st. procvati vernakularni nacionalistički pokreti, u kojima je "kultivirana srednja klasa" (tako reći, filolozi + kapitalisti) imala glavnu ulogu. Zašto je onda nacionalizam došao tako kasno u Švicarsku i koje je posljedice to kašnjenje imalo na njegovo kasnije uobličenje (a posebno na mnoštvu "nacionalnih jezika")?

Jedan od odgovora leži u mladosti švicarske države, čije se postojanje prije 1813-1815. može pratiti tek uz pomoć malo izdvrdavanja istine.⁴⁴ Podsjeća nas da su prvo pravo švicarsko državljanstvo, uvođenje izravnog prava glasa (za muškarce), te kraj "unutrašnjih" carina i carinskih zona bile tekovine Helvetske Republike nastale pod prinudom francuske okupacije 1789. Tek je 1803, pripajanjem Ticina država uključila znatan broj govornika talijanskog jezika. Tek je 1815. došla u posjed gusto naseljenih francuskih govornih područja Valaisa, Geneve i Neuchâta od osvetnički antifrancuske Svete alijanse – u zamjenu za neutralnost i krajnje konzervativan ustav.⁴⁵ U biti, današnja je mnogojezična Švicarska proizvod ranog 19. st.⁴⁶

Drugi je faktor zaostalost zemlje (koja je u kombinaciji s njezinom grozomornom topografijom i nedostatkom iskoristivih prirodnih bogatstava pridonijela tome da je moćniji susjedi nisu apsorbirali). Danas nam se možda teško sjetiti da je do drugoga svjetskog rata Švicarska bila siromašna, sa životnim standardom upola manjim od Engleske, te pretežno ruralna zemlja. Godine 1850. jedva je 6 posto stanovništva živjelo u minimalno urbanim zonama, a do 1920. ta je brojka narasla samo na 27,6 posto.⁴⁷ U toku cijelog je, dakle, 19. st. glavnu stanovništva sačinjavalo nepokretljivo (izuzmemo li tradicionalni izvoz robusnih momaka u plaćenike i papine gardiste) seljaštvo. Zaostalost zemlje nije bila samo ekonomska već i politička i kulturna. "Starom Švicarskom", područjem koje se od 1515. do 1803. nije promijenilo i gdje je većina stanovnika govorila jednim od brojnih njemačkih *patoisa*, vladala je labava koalicija kantonskih aristo-

⁴⁴ *Ibid.*, str. 85.

⁴⁵ Plus Aargau, St. Gallen i Grisons. Grisons je osobito zanimljiv jer je on danas preživjela kolijevka retoromanskog, koji je najčešćivarski od svih nacionalnih jezika u zemlji koji je status, međutim, stekao tek 1937! *Ibid.*, str. 59 i 85.

⁴⁶ Usput možemo primijetiti da je Mme de Staël jedva poživjela dovoljno dug da vidi njezino rođenje. Osim toga, njezina je obitelj, baš kao i Sismondieva, porijeklom iz Zeneve, koja je do 1815. bila nezavisna država izvan "Švicarske". Nije ni čudno da su onda švicarsku nacionalnost (*nationhood*) "prilično površno" shvaćali.

⁴⁷ *Ibid.*, str. 173 i 274. Svaka je "kultivirana srednja klasa" morala biti vrlo mala.

kratskih oligarhija. "Tajna dugovječnosti Švicarske Konfederacije jest u njezinoj dvostrukoj prirodi. Protiv vanjskih je neprijatelja zadržala dovoljnu jedinstvenost naroda. Protiv unutrašnjih je pobuna zadržala dovoljnu jedinstvenost oligarhija. Ako su se seljaci pobunili, kao što su to činili tri-četiri puta svakih stotinu godina, tada su se razmirice ostavljale po strani, i vlade drugih kantona priskakale su u pomoć, posređujući često, ali ne i uvijek, na strani svog kolege vladara."⁴⁸ Izuzmemo li nepostojanje monarhijskih institucija, slika se ne razlikuje mnogo od slike bezbrojnih malih kneževina unutar Svetog Rimskog Carstva, od kojih je Lihtenštajn na istočnoj švicarskoj granici posljednji relik.⁴⁹

Poučno je da su još 1848, gotovo dvije generacije nakon što je nastala švicarska država, prastari religiozni razdori bili politički mnogo istaknutiji od lingvističkih. Prilično je zanimljivo da je na područjima koja su bila neopozivo označena kao katolička, protestantizam bio nezakonit, a u onima koja su bila jednako tako označena kao protestantska, katoličanstvo je bilo *illegalno*; i ti su se zakoni strogo poštovali. (Jezik je bio stvar osobnog izbora i pogodnosti.) Tek je nakon 1848, kao posljedica revolucionarnih prevrata u cijeloj Evropi i općeg širenja vernakularizirajućih nacionalnih pokreta, jezik preuzeo mjesto religije i zemlja se segmentirala u neopozivo označene lingvističke zone. (Religija je sada postala stvar osobnog izbora.)⁵⁰

Naposlijetku, postojanost – u tako maloj zemlji – tako velikog broja različitih i ponekad međusobno nerazumljivih njemačkih idiolektata upućuje na to da su do većeg dijela švicarskog seljačkog društva tiskarski kapitalizam i standardizirano moderno obrazovanje stigli sa zakašnjenjem. Tako je *Hochsprache* (tiskani njemački) donedavno imao status jezika države poput *ärarisch deutsch* i *dienstmalesch*. Štoviše, Hughes primjećuje da se danas od "viših" službenika očekuje da se mogu služiti s dva federalna jezika, što implicira da se ta kompetencija ne traži od njihovih podređenih. Neizravno, sličan je zaključak Federalne direktive iz 1950. koja inzistira na tome da se "obrazovani" njemački Švicarci kao i obrazovani talijanski Švicarci na poslu mogu služiti francuskim.⁵¹ Tu se u biti susrećemo sa situacijom koja

⁴⁸ Ibid., str. 86. Kurziv B. A.

⁴⁹ Nepostojanje monarhija karakteriziralo je i Hanzu, labavu političku koaliciju, kojoj bi bilo teško pripisati bilo državnost, bilo nacionalnost.

⁵⁰ Ibid., str. 274.

⁵¹ Ibid., str. 59-60. Kurziv B. A.

se gotovo ne razlikuje od one u Mozambiku – dvojezična politička klasa koja se udobno smjestila nad raznolikim jednojezičnim stanovništvom, a razlika je samo ova: "drugi jezik" je jezik moćnog susjeda, a ne nekadašnjeg kolonijalnog vladara.

Usprkos tome, u svjetlu činjenice da je 1910. materinski jezik za gotovo 73 posto stanovništva bio njemački, za 22 posto francuski, za 4 posto talijanski i za 1 posto retoromanski (a ti su se omjeri jedva izmijenili u toku prošlih desetljeća), može nas iznenaditi da u drugoj polovici 19. st. – a to je doba službenog nacionalizma – nije pokušana germanizacija. Sigurno je da su do 1914. postojale jake progermanske simpatije. Između Njemačke i njemačke švicarske granice su bile krajnje porozne. Trgovina i investicije, i aristokrati i intelektualci prelazili su ih sasvim slobodno. No, švicarska je graničila i s drugim dvjema velikim evropskim silama, Francuskom i Italijom, i politički rizični germanizacije bili su očiti. Pravna izjednačenost Nijemaca, Francuza i Talijana tako je bila druga strana medalje švicarske neutralnosti.⁵²

Svi prethodni dokazi ukazuju na to da je švicarski nacionalizam najbolje shvatiti kao dio "posljednjeg vala". Ako je Hughes u pravu kada njegov nastanak datira 1891, on nije više od deset godina stariji od burmanskog ili indonezijskog nacionalizma. Drugim riječima, nastao je u onom razdoblju svjetske povijesti kad je nacija prerastala u internacionalnu normu i kad je postalo moguće bivanje nacijom "modelirati" na mnogo kompleksniji način nego tada. Ako je konzervativna politička i zaostala socioekonomska struktura Švicarske "odgodila" pojavu nacionalizma⁵³, činjenica da su njezine predmoderne političke institucije bile nedinastičke i nemonarhijske pridonijela je sprečavanju ekscesa službenog nacionalizma (kao kontrast neka nam posluži slučaj Sijama o kojemu se raspravlja u 6. poglavlju).

Konačno, kao i u primjerima iz Jugoistočne Azije, koje smo već naveli, činjenica da se švicarski nacionalizam pojavio uoči komunikacijske revolucije 20. st. omogućila je i učinila primjenljivim "predstavljanje" zamišljene zajednice na načine koji nisu zahtijevali jezičnu jednoobraznost.

⁵² Uzdanje retoromanskog 1937. teško da je moglo prikriti prvotni proračun.

⁵³ Socijalna je struktura Mađarska također bila zaostala, no mađarski su se aristokrati nalazili u ogromnom polietničkom dinastijskom imperiju, u kojemu je njihova navodna jezična grupa bila, iako vrlo značajna, ipak samo manjina. Aristokratska oligarhija male republikanske Švicarske nikad nije bila ugrožena na taj način.

U zaključku vrijedilo bi možda ponoviti bit onoga što je izloženo u ovom poglavlju. Posljednji val nacionalizama, od kojih je većina nastala na kolonijalnim područjima Azije i Afrike, u svojim je korištenjima reakcija na novi stil globalnog imperijalizma koji su omogućile tekovine industrijskog kapitalizma. Kao što je Marx rekao u svom stilu kojeg je nemoguće oponašati: "potreba za sve raširenijim tržištima gdje će prodati svoje proizvode goni buržoaziju preko cijele zemaljske kugle."⁵⁴ No kapitalizam je također, baš zbog svoje uloge u širenju tiska pridonio stvaranju pučkih nacionalizama temeljenih na vernakularima u Evropi, koji su, neki više, a neki manje, podrivali prastari dinastički princip i podsticali na samonaturalizaciju svaku dinastiju koja je bila u poziciji da to učini. Službeni nacionalizam – spoj novih nacionalnih i starih dinastičkih principa (*Britanski imperij*) – doveo je pak, do onog što, da si olakšamo život, možemo nazvati "rusizacijom" u izvanevropskim kolonijama. Ta je ideološka tendencija glatko nalegla na praktične potrebe. Carstva su potkraj 19. st. postala prevelika i prerazbacana da bi njima mogla vladati tek šačica pripadnika te nacije. Nadalje, država je ruku pod ruku s kapitalizmom brzo umnažala svoje funkcije, kako u metropolama, tako i u kolonijama. Zajedno, te su sile generirale "rusizirajući" školski sistem čija je svrha dijelom bila i proizvodnja potrebnih podređenih kadrova za državne i korporacijske birokracije. Ti su centralizirani i standardizirani školski sistemi stvorili sasvim nova hodočašća čiji su Rimovi, u tipičnom slučaju, bili razni kolonijalni glavni gradovi, jer nacije koje su se krile u jezgri imperija nisu više dopuštale napredovanje prema toj jezgri. Najčešće, ali nipošto ne uvijek, pandan je i replika tih obrazovanih hodočašća postojao i u administrativnoj sferi. Isprepletenost pojedinih obrazovanih i administrativnih hodočašća stvorila je teritorijalnu osnovu za nove "zamišljene zajednice" u kojima su "domoroci" u sebi mogli vidjeti "pripadnike određene nacije". Širenje kolonijalne države, koja je, da tako kažemo, "pozivala" domoroce u škole i urede, i kolonijalnog kapitalizma, koji ih je, na neki način, isključio iz direktorskih fotelja, značilo je da je bez presedana ključni predstavnik kolonijalnog nacionalizma bila usamljena, dvojezična inteligencija, nepovezana sa snažnom lokalnom buržoazijom.

Međutim, kao bilingvalne inteligencije i, ponajprije, kao inteligencije s početka 20. st. imale su pristupa, u učionici i izvan nje, mode-

lima nacije, bivanja nacijom i nacionalizma koji su se izdestirali iz bur-noga kaotičnog iskustva više od stoljeća američke i evropske povijesti. Ti su modeli opet pomogli da se uobliče tisuće nedovršenih snova. U različitim su kombinacijama pouke kreolskoga, vernakularnog i službenog nacionalizma bile kopirane, prilagođavane i poboljšavane. Konačno, kako je kapitalizam sve brže i brže transformirao sredstva fizičkog i intelektualnog komuniciranja, inteligencije su našle načina da zaobiđu tisak pri propagiranju zamišljene zajednice, ne samo kod nepismenih masa, već i kod pismenih masa koje su čitale različite jezike.

⁵⁴ Marx i Engels, *Komunistički manifest*, str. 37.

8. PATRIOTIZAM I RASIZAM

U prethodnim sam poglavljima nastojao skicirati procese putem kojih je nacija mogla biti zamišljena, i kad je jednom zamišljena, modelirana, prilagođavana i transformirana. Takva se analiza nužno bavila ponajprije društvenim promjenama i različitim oblicima svijesti. No, neizvjesno je da društvena promjena ili transformirana svijest same po sebi mogu objasniti privrženost koju narodi osjećaju prema plodovima svoje mašte – ili, da živimo pitanje koje smo postavili na početku ovoga teksta – zašto su ljudi spremni da za te plodove poginu.

U vrijeme kad se uvriježilo da progresivni, kozopolitski intelektualci (osobito u Evropi?) inzistiraju na gotovo patološkom karakteru nacionalizma, na tome da su njegovi korijeni u strahu i mržnji prema Onom Drugom i u njegovoj bliskosti s rasizmom¹, korisno je da se podsjetimo da nacije udahnjuju ljubav, i to često ljubav za koju su se ljudi iskreno spremni žrtvovati. Kulturne tvorbe nacionalizma – poezija, proza, glazba, likovna umjetnost – bjelodano iskazuju tu ljubav tisućama različitih formi i stilova. S druge strane, uistinu se malokad mogu naći *analogni* nacionalistički proizvodi koji izražavaju strah i mržnju.² Čak i u slučaju koloniziranih naroda, koji zaista imaju raz-

loga da osjećaju mržnju prema svojim kolonijalnim vladarima, u njihovu je izražavanju nacionalnog osjećaja element mržnje zapanjujuće zanemarljiv. Uzmimo na primjer prvu i posljednju kiticu poznate pjesme *Útimo Adiós*, koju je Rizal napisao dok je čekao izvršenje smrtno kazne koju mu je izrekao španjolski imperijalizam:³

1. Adiós, Patria adorada, región del sol querida,
Perla del mar de Oriente, nuestro perdido eden,
A darte voy, alegre, la triste mustia vida;
Y fuera más brillante, más fresca, más florida,
También por ti la diera, la diera por tu bién...
12. Entonces nada importa me pongas en olvido:
Tu atmósfera, tu espacio, tus valles cruzaré;
Vibrante y limpia nota seré par to ofido;
Aroma, luz, colores, rumor, canto, gemido,
Constante repitiendo la esencia de mi fe.
13. Mi Patria idona porada, dolor de mis dolores,
Querida Filipinas, oye el postrer adiós.
Ahí, te dejo todo: mis padres, mis amores.
Voy donde no hay esclavos, verdugos ni opresores;
Donde la fe no mata, donde el que reina es Dios.
14. Adiós, padres y hermanos, trozos del alma mía,
Amigos de la infancia, en el perdido hogar;
Dad gracias, que descanso del fatigoso día;
Adiós, dulce extranjera, mi amiga, mi alegría;
Adiós, queridos seres. Morir es descansar.

(1. Zbogom, obožavana zemljo, miljenice sunca/Biseru istočnih mora, izgubljeni rajul/Rado ti ostavljam svoj turobni život/I da je ljepši i bolji bio/Za te bih ga dao, za tvoje blagostanje...12. Što marim što me zaboravljaš, kad lutat ću tvojim brijegom i dolom/Biti nota, čista i jasna/Miris, svjetlo, pjesma i jecaj/Ponavljati bit svoje vjere. 13. Obo-

¹ Usporedite odlomak iz Nairnove *Break-up of Britain* citiran ovdje na str. 17 i Hobsbawmovu prilično bidermajersku izreku: "osnovna je činjenica da marksisti kao takvi nisu nacionalisti." *Some Reflections*, str. 10.

² Može li se čitalac odmah sjetiti bar tri Himne mržnje? Vrio lo poučne riječi druge kitice engleske himne *Bože sačuvaj kraljalkaljicu*: O Lord our God, arise/Scatter her/his enemies,/And make them fall;/Confound their knavish tricks;/On Thee our hopes we fix;/God save us all. (O Gospode naš Bože, ustani/Razbij njene/njegove neprijatelje./I sruši ih;/Pometi njihove podle smicalice;/U te se uzdamo/Bože, saču-

vaj nas sve.) Obratite pažnju na činjenicu da ovi neprijatelji nemaju identiteta i mogli bi isto tako biti i Englezi, jer su "njeni/njegovi" neprijatelji, a ne "naši". Cijela je ta himna posvećena monarhiji, a ne naciji – toj ili bilo kojoj drugoj – koja se i ne spominje.

³ Jaime C. de Veyra, *El "Útimo adiós" de Rizal: estudio crítico-positivo*, str. 89-90, i 101-102 (prijevod).

žavana domajo, sav si moj bol/Filipini mili, čujte moj pozdrav/Ostavljam Vam sve što ljubim/Idem gdje nema ni krvnika ni roba/Gdje vjera ne ubija, i gdje vlada Bog. 14. Zbogom, majko, zbogom, braćo, komadići moje duše/Rode moj s izgubljenog ognjišta/Zahvalite Bogu, moj dan se bliži kraju/Zbogom, slatka tuđinko, radosti moja/Zbogom mili. Smrt je tek počinak.)⁴

Obratite pažnju na činjenicu da Rizal ne samo da ne spominje nacionalnost "tirana" već i svoj strastveni patriotizam tako prelijepo izražava na "njihovu" jeziku.⁴

Dio prirode te političke ljubavi možemo dokučiti iz načina na koji jezici opisuju njezin objekt: ili riječima koje opisuju srodstvo (*motherland, Vaterland, patria*) ili, pak, dom (domovina, *Heimat* ili *tanah air* [zemlja i voda, izraz za rodni arhipelag Indonežana]). Oba idiom označavaju nešto za što smo prirodno vezani. Kao što smo vidjeli ranije, u svemu "prirodnom" postoji nešto što ne ovisi o našem slobodnom izboru. Na taj je način bivanje nacijom asimilirano s bojom kože, spolom, rodom i vremenom u kojemu se rađamo – svim stvarima protiv kojih ne možemo ništa. I u tim "prirodnim vezama" osjećamo ono što možemo nazvati "ljepotom *gemeinschafta*" [zajednice]. Drugim riječima, upravo zato što ih ne možemo birati te veze imaju aureolu nepristranosti.

Iako je istina da se u protekla dva desetljeća mnogo pisalo o obitelji kao o artikuliranoj strukturi moći, takvo je poimanje zasigurno strano najvećem dijelu čovječanstva. Naprotiv, obitelj se tradicionalno poima kao domena nepristrane ljubavi i solidarnosti. Jednako tako, iako povjesničari, diplomati, političari i sociolozi s lakoćom barataju pojmom 'nacionalnog interesa', za većinu običnih ljudi, bez obzira na klasnu pripadnost, bit nacije jest upravo to što ne poznaje interesa. Upravo je to razlog zašto ona može zahtijevati žrtve.

Kao što smo ranije primijetili, veliki ratovi ovog stoljeća nisu izuzetni zato što su ljudima omogućili da ubijaju u razmjerima bez presedana, već zbog ogromnog broja ljudi koji su se dali nagovoriti da daju svoje živote. Nije li sasvim sigurno da je broj ubijenih uvelike (u skladu s prethodnim) nadmašio broj ubica? Ideja konačne žrtve javlja se tek s idejom čistoće, kroz sudbinu.

Smrt za domovinu, koju čovjek najčešće ne bira, poprma moralnu uzvišenost kojoj ne može parirati smrt za Laburističku stranku, Američko udruženje liječnika pa, možda, čak ni smrt za Internacio-

nalnu amnestiju, jer su to sve tijela kojima čovjek može pristupiti i iz njih istupiti prema vlastitoj volji. Smrt za revoluciju svoju uzvišenost duguje osjećaju da je ta revolucija u svom temelju čista. (Da ljudi zamišljaju proletarijat tek kao grupu u bjesomučnoj potjeri za frižiderima, paket-aranžmanima ili vlasti, dokle bi, a to vrijedi i za same članove proletarijata, bili spremni za njega dati život?)⁵ Ironija je pri tom što je moguće da i marksističke interpretacije povijesti, onoliko koliko se osjeća (a ne spoznaje intelektom) da su one neizbježna nužnost, također poprime auru čistoće i nepristranosti.

Ovdje se korisno opet podsjetiti na jezik. Kao prvo, primjećujemo primordijalnost jezika, pa čak i onih za koje znamo da su moderni. Ni jednom se jeziku ne može odrediti datum rođenja. Svaki se nezamjetno pomalja iz povijesti kojoj se ne vidi obzora. (Uzmemo li da je *homo sapiens homo dicens*, može nam se učiniti da je teško zamisliti da je postanak jezika novijeg datuma od postanka same vrste.) Jezici se tako čine ukorijenjenima dublje od bilo čega drugog u današnjim društvima. Istodobno, ništa nas jače ne povezuje s mrtvima od jezika. Ako govornici engleskoj čuju riječi "Earth to earth, ashes to ashes, dust to dust" ("Zemlja zemlji, pepeo pepelu, prah prahu") – stvorene prije gotovo četiri i pol stoljeća – spopadne ih sablasni nagovještaj simultanosti poprečne u odnosu prema homogenom praznom vremenu. Težina tih riječi samo dijelom potječe od njihova svečanog značenja; ona također dolazi iz, da je tako nazovemo, baštinenog "bivanja Englezom".

Drugo, postoji jedna posebna vrsta suvremene zajednice na koju nas može uputiti samo jezik – ponajprije u obliku poezije i pjesama. Razmotrimo, naprimjer, nacionalne himne koje se pjevaju na nacionalne praznike. Ma kako banalne riječi i osrednja melodija, njihovim se pjevanjem doživljava simultanost. Upravo u tim trenucima ljudi koji se uopće ne poznaju izgovaraju iste stihove na istu melodiju. Slika: jednoglasje.⁶ Pjevanje Marseillaise, Waltzing Matilde ili Indonezija Raya daju priliku za jednoglasnost, za zvučno odraženu fizičku realizaciju zamišljene zajednice. (Jednako kao i slušanje – i eventualno praćenje u sebi – recitiranja ceremonijalne poezije, poput dijelova *The Book of Common Prayer*, liturgije anglikanske crkve.) Kao

⁵ Značenje te formulacije nipošto nije da revolucionarni pokreti ne teže materijalnim ciljevima. No ti ciljevi nisu zamišljeni kao masa individualnih stjecanja, već kao uvjete za Rousseauov zajednički *bonheur*.

⁶ Usporedite to a *capella* zbornu pjevanje za svakodnevnim upotrebom jezika, koja se tipično doživljava kao dijalog i razmjena, baš poput naizmjeničnog pjevanja crkvenog zbora.

⁴ Ubrzo je, međutim, pjesmu na tagaloski preveo veliki filipinski revolucionar Andres Bonifacio. Njegova je verzija na str. 107-109, ibid.

to jednoglasje budi osjećaj samozatajnosti! Samo ako smo svjesni da drugi pjevaju te pjesme u isto vrijeme i na isti način kao i mi sami, premda nemamo pojma tko su oni, pa čak ni gdje pjevaju. Ništa nas ne povezuje osim zamišljenog zvuka.

No tim se zborovima s vremenom možemo pridružiti. Iako sam ja Letonac, moja kći može biti Australka. Sin talijanskog imigranta u New Yorku svoje će pretke naći u prvim doseljenicima iz Engleske. Ako pripadnost naciji ima auru sudbinske određenosti, ta je sudbina određena ipak usađena u povijest. Ovdje nam San Martinov edikt kojim on Indijance što govore Quechua krsti "Peruancima" – potez koji je blizak vjerskom obraćenju – može poslužiti kao najbolji primjer jer pokazuje da je od početka nacija poimana jezikom, ne krvlju, i da je netko mogao biti "pozvan u" zamišljenu zajednicu. Tako i danas čak i najizoliranije nacije prihvaćaju princip *naturalizacije* (divne li riječi!) bez obzira na to kako u praksi otežavaju njeno provođenje.

Videna i kao povijesna neumitnost i kao zajednica zamišljena putem jezika, nacija se istodobno predstavlja kao otvorena i kao zatvorena. Taj paradoks lijepo ilustriraju promjene ritma u ovim poznatim stihovima o pogibiji Johna Moora u bici kod Coruñe:⁷

1. Not a drum was heard, not a funeral note,
As his corse to the rampart we hurried;
Not a soldier discharged his farewell shot
O'er the grave where our hero we buried.
2. We buried him darkly at dead of night,
The sods with our bayonets turning;
By the struggling moonbeams' misty light,
And the lantern dimly burning.
3. No useless coffin enclosed his breast,
Not in sheet or in shroud we wound him;
But he lay like a warrior taking his rest,
With his martial cloak around him...
5. We thought, as we hollowed his narrow bed,
And smoothed down his lonely pillow,
That the foe and the stranger would tread o'er his head,
And we far away on the billow...

⁷ *The Burial of Sir John Moore, u: The Poems of Charles Wolfe, str. 1-2.*

8. Slowly and sadly we laid him down,
From the field of his fame fresh and gory;
We carved not a line, and we raised not a stone
But we left him alone with his glory!

(1. Ne ču se bubanj ni pogrebni poj/Dok smo mu tijelo žurno nosili na grubodran/Ni vojnik se ne oprostio pucnjem/od junaka nad čijim grobom stajamo. 2. Pokopasmo ga tajno u mračnoj noći/Rijudci tlo bajonetom/Uz maglenu svjetlost Mjesečevih zraka/I nejasni sjaj fenjera. 3. Nikakvim lijesom ne sapešmo mu grudi/Ni mrtvačkim pokrovom/Već ga ostavismo da leži ko umorni ratnik/U oklopu ga pokopasmo... 5. Mišljamo, kopajući uski i tuđin gaziti mu glavu/Kad mi odemo samotni jastuk/Da će dušman i tuđin gaziti mu glavu/Kad mi odemo preko mora... 8. Polako i tužno ga polegismo/Tek pristiglog s polja slave, svog u krvi/Ni riječi ni kamena ne postavismo/Ostavismo ga samog sa slavom!)

Ovi stihovi slave sjećanje na heroja ljepotom koju je nemoguće odijeliti od engleskog jezika – tu je ljepotu nemoguće prevesti, nju mogu čuti jedino oni koji govore i čitaju taj jezik. Pa ipak su i Moore i autor eulogije bili Iraci. I nema nikakvog razloga da potomak Mooreovih francuskih i španjolskih "dušmana" ne može potpuno čuti rezonancije te pjesme: engleski je, kao i svi drugi jezici, uvijek otvoren za nove govornike, slušaocce i čitaocce.

Poslušajmo Thomasa Brownea, koji dvjema rečenicama obuhvaća cjelokupnu ljudsku povijest:⁸

"Tako su i častohleplja starih bila u prednosti pred našim, u svojim razmetnim pothvatima, jer djelujući rano i prije vjerojatnog meridijana vremena danas mogu naći veliko ostvarenje svojih nakana, čime su starodrevni junaci već nadživjeli svoje spomenike i mehaničko održavanje. No u ovom potonjem dijelu vremena ne možemo se nadati takvim mumijama za svoja sjećanja kad se častohleplje može bojati proćanstva Ilijinog, i kad Karlo Peti nema nade da će živjeti kao Hektor."

Tu se stari Egipat, Grčka i Judeja ujedinijuju sa Svetim Rimskim Carstvom preko tisuća godina i tisuća kilometara, ali njihovo se ujedinenje postiže unutar specifičnosti Browneove proze na engleskom

⁸ *Hydrotophia, Urne Burtall, or, A Discourse of the Sepulchral Urnes lately found in Norfolk, str. 72-73. Što se tiče "vjerojatnog meridijana vremena", usp. biskupa Otta Frisirkog.*

iz 17. st.⁹ Taj se odlomak može prevesti do određene granice. No, od sablasne veličanstvenosti riječi "probable meridian of time", "mechanical preservations", "such mummies unto our memories" samo će se onima koji čitaju engleski naježiti koža. Na toj se stranici knjige, Browneov tekst širom otvara onome koji čita engleski. S druge strane, ništa manje sablasna veličanstvenost posljednjih redaka "Yang Sudah Hilang"¹⁰ velikoga indonezijskog pisca Pramodeya Anante Toera na istoj tiskanoj stranici najvjerojatnije im je zatvoren.¹¹

"Suara itu hanya terdengar beberapa detik saja dalam hidup. Geterannya sebentar berdentang, takkan terulangi lagi. Tapi seperti juga halnya dengan kali Lusi yang abadi menggarisi kota Blora, dan seperti kali itu juga, suara yang tersimpan menggarisi kenangan dan ingatan itu mengalir juga mengalir kemuaranya, kelaut yang tak ber tepi. Dan tak seorangpun tahu kapan laut itu akan kering dan berhenti berdeburan.

Hilang.

Semua itu sudah hilang dari jangkauan panc [h] a indera."

Iako je svaki jezik moguće usvojiti, za njegovo usvajanje potrebno je utrošiti dobar dio života neke osobe: za svako novo usvajanje ostaje sve manje vremena. Ono što nam ograničava pristup drugim jezicima nije njihova nepristupačnost već naša vlastita smrtnost. Odatle i određena tajnovitost svih jezika, njihovo pripadanje u sferu intime. Francuski i američki imperijalisti godinama su upravljali Vijetnamcima, eksploatirali ih i ubijali, ali, bez obzira na sve ostale stvari koje su odukli sa sobom, vijetnamski je jezik ostao na svome mjestu. Odatle i onaj tako česti gnjev nad "nedokučivošću" Vijetnamaca, i onaj mračni očaj koji rađa žargon umirućeg kolonijalizma: "gooks" (engleski pogrdni izraz za pripadnika žute rase, op. prev.), "ratons" (francuski pogrdni izraz za Alžirca) itd.¹² (Na duge staze, jedine moguće reakcije na neizmjernu nedokučivost jezika potlačene jesu ili podvlačenje ili dalji masakri.)

⁹ No, Engleska se u tom ujedinjavanju ne spominje. To nas podsjeća na one provincijske novine koje su, putem španjolskog, donijele cijeli svijet u Caracas i Bogotu.

¹⁰ U *Tjerita dari Blora* (Priče iz Blore), str. 15-44, na str. 44.

¹¹ Ipak, poslušajte ih! Izmijenio sam originalni pravopis da bih ga uskladio s današnjim konvencijama i da bih ga učinio potpuno fonetskim.

¹² Logika koju tu susrećemo jest ovakva: 1. Umrijet ću prije nego ih uspijem prozrijeti. 2. Moja je moć tolika da su morali naučiti moj jezik. 3. Ali to znači da su oni prozrijeti moju intimu. Nazvati ih "gooks" jedva da je ikakva osveta.

Takvi su epiteti, u svom unutrašnjem obliku, karakteristično rasištički i razotkrivanje tog oblika poslužit će nam da pokažemo zašto Nairn u osnovi griješi kad želi dokazati da rasizam i antisemitizam proizlaze iz nacionalizma, s tim što nam fašizam "ako ga promatramo s dovoljnom povijesnom pozadinom" kazuje više o nacionalizmu od bilo koje druge epizode.¹³ Riječ poput "slant", naprimjer, koja je skraćena od "slant-eyed" (kosooki) ne izražava samo obično političko neprijateljstvo. Ona briše *bivanje nacijom* svođenjem protivnika na njegovu biološku fizionomiju.¹⁴ Time što zamjenjuje riječ "Vijetnamac" ona negira njegovo postojanje jednako kao što "raton" negira postojanje "Alžiraca" zamjenjujući tu riječ. Istodobno, ona umućuje "Vijetnamca" u bezimenu masu zajedno s "Korejcem", "Kinezom", "Filipincem", itd.

Karakter te retorike postaje još očitiji ako je usporedimo s drugim izrazima iz doba vijetnamskog rata, naprimjer "K.C." i "Charlie" (borci Vijetkonga, op. prev.), ili iz ranijih razdoblja, "Boches", "Huns", "Japs" i "Frogs" (pogrdni engleski izrazi za Nijemce, Japance i Francuze) koji se svi mogu primijeniti samo za jednu specifičnu nacionalnost i na taj način mržnjom neprijatelju priznaju članstvo u Ligi naroda.¹⁵

Stvar je u tome da nacionalizam misli u skopu povijesnih sudbina, a rasizam sanja o vječnim kontaminacijama, koje se prenose otkad je svijeta i vijeka bezbrojnim slijedom ogavnih parenja: izvan povijesti. "Niggers" (pogrdni izraz za Crnce), zahvaljujući boji kože, uvijek ostaju "niggers"; Židovi, potomci Abrahama, uvijek su Židovi, bez obzira na to čiji pasoš imaju, ili koje jezike znaju govoriti ili čitati. (Tako su Nijemci židovskog porijekla za naciste uvijek bili varalice.)¹⁶

Snovi rasizma potječu zapravo iz ideologije *klase*, a ne ideologije nacije: ponajprije iz polaganja prava na božansko podrijetlo među

¹³ *The Break-up of Britain*, str. 337. i 347.

¹⁴ Obratite pažnju na činjenicu da neman očitog, osviještenog antonima za riječ "slant" koja znači "kosooki", "oblook", "ravnook", "ovalnook"?

¹⁵ Zapravo, ne samo u jednom ranijem razdoblju. Usprkos tome, te Debrayevе riječi imaju stanovit vjnost staretnarice: "Ne mogu zamisliti da ima nade za Evropu osim pod hegemonom revolucionarne Francuske, koja odlučno grabi stijeg nezavisnosti. Pitam se da li će jednog dana cijela "antišvapska" mitologija i naš svjetovni antagonizam prema Njemačkoj biti nužno potrebni da bi se sačuvala revolucija, pa čak i naše nacionalno-demokratsko naslijeđe: *Marxism and the National Question*, str. 41.

¹⁶ Značaj pojave cionizma i nastanka Izraela jest u tome što ova prva označava prezmisljanje (*reimagining*) jedne stare vjerske zajednice kao nacije, ništa bolje od ostalih nacija, dok ovaj potonji prati alkemijsku promjenu lutajućeg vjernika u lokalni patriota.

vladarima i "plavu" ili "bijelu" krv ili "besprijekorno porijeklo" među aristokracijama.¹⁷ Ne čudi onda da navodni praotac modernog razizma nije neki sitnoburžoaski nacionalist, već Joseph Arthur, Comte de Gobineau,¹⁸ niti da se, u cjelini, razizam i antisemitizam ne očituju preko granica, već unutar njih. Drugim riječima, oni ne opravdavaju toliko strane ratove, koliko domaću represiju i dominaciju.¹⁹

Razizam je u onim mjestima izvan Evrope u 19. st. gdje se razvio, uvijek bio povezan s evropskom dominacijom zbog dva konvergentna razloga. Prvi i najvažniji razlog jest uspon službenog nacionalizma i kolonijalne "rusizacije". Već je više puta naglašeno da je službeni nacionalizam najčešće reakcija ugroženih dinastičkih i aristokratskih grupa – viših *klasa* – na pučki vernakularni nacionalizam. Kolonijalni je razizam bio jedan od najvažnijih elemenata u tom poimanju "Imperija" koje je nastojalo spojiti legitimitet s nacionalnom zajednicom. To mu je uspjelo generaliziranjem načela urođene, baštinijene superiornosti, na kojoj je (iako nesigurno) počivao njegov vlastiti položaj u zemlji, na široke prekomorske posjede, izražavajući (više ili manje) prikriveno ideju da to što su, na primjer, engleski lordovi prirodno superiorni ostalim Englezima nije razlog za zabrinutost jer su ti ostali Englezi jednako tako superiorni podjarmljenim domorocima. Zaista je veliko iskušenje da se pokuša dokazati kako je postojanje kasnih kolonijalnih imperija čak služilo da se *podupru* domaći aristokratski bastioni jer se činilo da oni na globalnoj modernosti potvrđuju pravdane koncepcije moći i privilegiranosti.

To mu je do određene mjere pomagalo za rukom – a tu leži drugi razlog – jer je kolonijalni imperij sa svojim birokratskim aparatom

¹⁷ "Od zemljoposjedničke aristokracije potječu pojmovi o inherentnoj superiornosti vladajuće klase, osjetljivost na status, značajne osobine u većem dijelu 20. st. Hraneći se na drugim izvorima, ti su pojmovi kasnije mogli biti vulgarizirani [sic] i u doktrini rasne superiornosti postali su privlačni cijelom njemačkom stanovništvu". Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, str. 436.

¹⁸ Gobineauovi su datumi savršeni. Rođen je 1816. dvije godine nakon restauracije Burbonaca na francusko prijestolje. Njegova je diplomatska karijera bila na vrhuncu od 1848. do 1877. za Drugog Carstva Louisa Napoleona i reakcionarnog monarhističkog režima Marie Edme Patrice Maurice, Comte de MacMahon, bivšega imperijalističkog prokonzula u Alžiru. Njegov se *Essai sur l'Inégalité des Races Humaines* pojavio 1854. godine – je li potrebno reći, kao reakcija na popularne vernakularno nacionalističke ustanke 1848?

¹⁹ Južnoafrički razizam nije, u doba Vorstera i Bothe, stajao na putu prijateljskih odnosa (iako vođenih diskretno) s istaknutim crnim političarima određenih nezavisnih afričkih država. To što su Židovi u Sovjetskom Savezu diskriminirani, nije spriječilo Brežnjeva i Kissingera da zajedno rade i da se međusobno poštuju.

što se brzo širi i rusizirajućim politikama omogućio velikom broju pripadnika krupne i sitne buržoazije da se igraju aristokracije na pokrajnjim terenima, tj. posvuda po carstvu, osim kod kuće. U svakoj se koloniji mogao susresti ovakav sablasno zabavni *tableau vivant*: buržoaski *gentilhomme* koji recitira poeziju, a u pozadini se vide prostrane vile i vrtovi mimoza i bugenvilla, te mnogobrojni epizodni slugi: konjušari, vrtlari, kuhari, dadilje, sobarice, pralje i, ponajprije, konji.²⁰ Čak su i oni kojima nije polazilo za rukom da žive u tom stilu, naprimjer mladi neženje, ipak bili u otmjeno nesigurnom položaju francuskog plemića uoči žakerije.²¹

"U Moulmeniu, u donjoj Burmi [taj opskurni gradić valja objasniti čitaocima u metropoli], bio sam predmetom mržnje velikog broja ljudi – to je jedini put u mom životu da sam bio dovoljno važan da bi me mrzili. Bio sam policajac nižeg reda u gradu."

Takav je "tropski roman strave i užasa" omogućila nadmoćnost koju je kasni kapitalizam dao metropoli, a koja je bila tolika da je nije, da se tako izrazimo, bilo ni potrebno izvoditi na pozornicu.

Najbolja ilustracija kapitalizma u feudalno aristokratskom ruhu, jesu vojna lica u koloniji, koji su se, kao što je poznato, razlikovali od vojnika u metropolama, često i prema formalno institucionalnim kriterijima.²² Tako je u Evropi postojala "Prva armija" u koju su masovno regrutirani građani metropole kao vojni obveznici; ideološki, ona je bila poimana kao braniteljica *heimata*; bila je obučena u praktični, utilitaristički kaki, naoružana najsvremenijim oružjem što ga se moglo priuštiti; u miru izolirana u kasarnama, u ratu smještena u rovove ili iza teških topova. Izvan Evrope postojala je "Druga armija", u koju su (ispod nivoa oficira) regrutirani pripadnici lokalnih vjerskih i etničkih manjina na plaćeničkoj osnovi; ideološki je poimana kao unutrašnja policija, obučena da ubija bilo na spavanju, bilo na plesu, naoružana mačevima i zastarjelim industrijskim oružjem, u miru zveckajući oružjem, u ratu se njima služeći. Ako je pruski generalštab, vojni instruktor Evrope, naglašavao anonimnu solidarnost profesionaliziranog korpusa, balistiku, željeznicu, inženjere, strateško planiranje

²⁰ Izvanredna kolekcija fotografija takvih *tableaux vivants* iz nizozemskih kolonija u Aziji (uz profinjeno ironičan tekst) može se naći u "E. Breton de Nijss", *Tempo Doeloe*.

²¹ George Orwell, "Shooting an Elephant" u *The Orwell Reader*, str. 3. Riječi u uglatim zagradama su, dakako, moje interpolacije.

²² KNIL (Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger) bio je potpuno odvojen od KL-a (Koninklijk Leger) u Nizozemskoj. *Légion Etrangère* je gotovo od početka bilo zbraanjeno da vrši operacije na evropskom kontinentalnom tlu.

i slično, kolonijalna je armija isticala slavu, epoletu, osobno junaštvo, polo i starinski udvornost među oficirima. (A to si je mogla dopustiti jer su u pozadini uvijek bile Prva armija i mornarica.) Taj se mentalitet dugo održao na životu. U Tonkinu je 1849. godine Lyautey napisao:²³

"Quel dommage de n'être pas venu ici dix ans plus tôt! Quelles carrières à y fonder et à y mener! Il n'y pas ici un de ces petits lieutenants, chefs de poste et de reconnaissance, qui ne développe en 6 mois plus d'initiative, de volonté, d'endurance, de personnalité, qu'un officier de France en toute sa carrière."

U Tonkinu se 1951. Jeanu de Lattre de Tassigny, "koji je volio oficire koji su imali i "petlje i stila", odmah dopao naočiti kavalerist (pukovnik de Castries) sa svojim jarko crvenim fesom i ešarpom, veličanstvenim jahaćim bičem, te spojem opuštenih manira i vojvodskog izgleda, zbog kojeg su ga žene u Indokini 50-ih godina ovog stoljeća smatrale neodoljivim, baš kao i Parižanke 30-ih.²⁴

Tipična "bjelačka solidarnost" koja je povezivala kolonijalne vladare iz različitih nacionalnih metropola, bez obzira na njihova međusobna rivalstva i trvenja, još je jedan poučan pokazatelj toga da kolonijalni rasizam potječe od aristokracije ili pseudoaristokracije. Ta nas solidarnost svojim zanimljivim međudržavnim karakterom odmah podsjeća na klasnu solidarnost evropskih aristokracija 19. st., što se radala kroz njihove lovačke dvorce, toplice i plesne dvorane i na ono bratstvo "oficira i džentlmena" koje je danas, u 20. st., tako zgodno

²³ *Lettres du Tonkin et de Madagascar*, (1894-1899), str. 84. Pismo od 22. siječnja 1894, iz Hanoia, Kurziv B. A.

²⁴ Bernard B. Fall, *Hell is a Very small Place: The Siege of Dien Bien Phu*, str. 56. Možemo zamisliti kako bi se stresao Clausewitzev duh. Točno je da je Francuska Lyauteya i de Lattrea bila republikanska Francuska. Međutim je prilično priključila *La Grande Muette* nakon nastanka Treće Republike postala utopištem aristokrata koji su imali sve manje udjela u vlasti u svim ostalim važnim institucijama javnoga života. Već 1898. četvrtina brigadnih generala i generalmajora bili su aristokrati. Štoviše, taj je oficirski korpus kojim su dominirali aristokrati bio ključan za francuski imperijalizam 19. i 20. st. "Rigorozna kontrola koja je nametnula vojsci u *La métropole* nije se nikad potpuno protegla na *La France d'outre-mer*. Širenje francuskog imperija u 19. st. djelomično je bilo rezultat nekontrolirane poduzetnosti kolonijalnih vojnih zapovjednika. Francuska Zapadna Afrika, koju je uglavnom stvorio general Faidherbe, te francuski Kongo, svoje su proširenje mogli zahvaliti samostalnim vojnim ekspedicijama u unutrašnjost. Oficiri su bili odgovorni i za *faits accomplis* koji su doveli do stvaranja francuskog protektorata na Tahitiju 1842. i, nešto manje, do francuske okupacije Tonkina u Indokini 80-ih godina 19. stoljeća (...) Godine 1897. Gallieni je po kratkom postupku ukinuo monarhiju na Madagaskaru i protjerao kraljicu, a da uopće nije konzultirao francusku vladu, koja je kasnije prihvatila taj *fait accompli*..." John S. Ambler, *The French Army in Politics, 1945-1962*, str. 10-11 i 22.

izraženo u Ženevskoj konvenciji koja garantira povlašteni postupak prema zarobljenim neprijateljskim oficirima, za razliku od partizana i civilnog stanovništva.

Dosad izloženo može se promatrati i s gledišta kolonijalnog stanovništva. Jer, na stranu izjave nekih kolonijalnih ideologa, zapanjujuće je kako se malo taj sumnjivi entitet poznat pod nazivom "recipročni rasizam" slabo očitovao u anticolonijalnim pokretima. U tome nas jezik može lako zavarati. U jednom se, naprimjer, značenju javanska riječ *londo* (što potječe od *Hollander* ili *Nederlander*) odnosila ne samo na "Nizozemce" već i na "bijelce". Ali i samo porijeklo riječi pokazuje da su se za javanske seljake koji jedva da su ikad vidjeli neke druge "bijelce" osim Nizozemaca, ta dva značenja zapravo preklapala. Slično tome, na francuskim je kolonijalnim područjima "*les blancs*" značilo vladare čije je bivanje Francuzima bilo nemoguće odijeliti od njihovog bivanja bijelcima. Nikada, koliko je meni poznato, nisu *londo* i *blanc* ni izgubili povlašteni položaj ni razvili podrugljiva sekundarna distinktivna obilježja.²⁵

Naprotiv, duh anticolonijalnog nacionalizma jest duh srednjoevropskog Ustava kratkovječne Republike Patulugana Makarija Sakaya (1902), u kojemu se, među ostalim, navodi:

"Nijedan Tagalog, rođen na ovom tagaloškom arhipelagu, ne smije nijednog čovjeka izdizati nad drugima zbog njegove rase ili boje kože: bijel, crn, bogat, siromašan, obrazovan i neuk – svi su potpuno jednaki i treba da dijele isti *look* (unutrašnji duh). Razlike u obrazovanju, bogatstvu ili izgledu mogu postojati, ali ne i razlike u bitnoj prirodnoj (*pagkatao*) i sposobnosti da se bori za zajedničku stvar."

Nije teško naći analogije na drugoj strani zemaljske kugle. Meksikanci mestici koji govore španjolski svoje pretke ne nalaze u kastijskim konkvistadorima, već u napola zatrtim Aztekima, Mayama, Toltekima i Zapotekima. Urugvajski revolucionarni patrioti, i sami kreolci, uzeli su ime Tupac Amaru, posljednjega velikog domorodačkog pobunjenika protiv kreolskog tlačenja, koji je izdahnuo na neizrecivim mukama 1781.

²⁵ Ni u indonezijskom ni u javanskom jeziku nisam nikad susreo neki uvredljiviji žargonski izraz ni za "Nizozemca" ni za "bijelca". Usporedite to s anglosaksonskom rizinicom takvih izraza: *niggers, wops, kikes, gooks, slants, fuzzywuzzles* i još stotine drugih. (Uvredljiviji izrazi za crnce, mediterance, Židove, azijske; i naš jezik nije siromašan: digići, čivuti, flekavci, žutaci, crnčuge, op. prev.) Moguće je da za nepostojeanje rasiškog žargona vrijedi ponajprije za kolonizirane narode. Crnci u Americi – a nesumnjivo i drugdje – razvili su priličan broj protuzraza: *honkies, ofays* itd. (pogrđni izrazi za bijelce, op. prev.)

Može se činiti paradoksalnim da su objekti svih tih privrženosti "zamišljeni" anonimni tagaloški sunarodnjaci bez lica, istrijebljena plemena, Majka Rusija ili *tanah air*. No, kad je riječ o tome, *amor patriae* se ne razlikuje od drugih ljubavi u kojima uvijek postoji element nježnog zamišljanja. (Zato je gledanje fotoalbuma s vjenčanja nepoznatih ljudi slično proučavanju arheoloških tlocrta babilonskih visećih vrtova.) Ono što je zaljubljenj osobi oko – to specifično običajno oko s kojim je rođena, to je jezik – taj jezik koji je povijest učinila njegovim materinskim – patriotu. Tim se jezikom, s kojim se susrećemo u majčinu krilu i od kojeg se rastajemo tek na smrtnoj postelji, oživljavaju prošlosti, zamišljaju drugarstva i sanjaju budućnosti.

9. ANĐEO POVIJESTI

Ovu smo kratku studiju započeli s nedavnim ratovima između Socijalističke Republike Vijetnama, Demokratske Kampučije i Narodne Republike Kine, pa zato priliči da se na kraju vratimo na tu ishodišnu točku. Da li ista što smo u međuvremenu rekli pomaže da se produbi naše shvaćanje njihova izbivanja?

U svojoj knjizi *The Break-up of Britain*, Tom Nairn je zapisao ove značajne riječi o odnosu političkog sistema Velike Britanije i ostatka suvremenog svijeta:¹

"[Britanski je sistem] jedini predstavnik "polaganoga, konvencionalnog rasta, za razliku od ostalih, proizvoda namjernog *izmišljanja* koji proizlaze iz neke teorije". Ti su ostali, javljajući se kasnije, "pokušali sumirati jednim potezom plodove iskustva države koja je svoju ustavnost razvijala u toku nekoliko stoljeća" ... Jer je bilo prvo, englesko je, (kasnije britansko) iskustvo ostalo samosvojno. Jer su se pojavila kasnije, u svijetu u kojemu je engleska revolucija već uspješno provedena i proširena, kasnija buržoaska društva nisu mogla ponoviti taj rani razvoj. Njihovo proučavanje i oponašanje stvorilo je nešto bitno različito: uistinu modernu doktrinu apstraktne ili "bezične" države koju je zbog njezine apstraktne prirode bilo moguće oponašati u daljoj povijesti.

U tome, dakako, možemo vidjeti uobičajenu logiku razvojnih procesa. Bio je to rani primjer onoga što je kasnije dobilo takve veličanstvene razine poput "zakon neujednačenog i kombiniranog razvoja". Stvarno ponavljanje i oponašanje gotovo da i nije moguće, politički,

¹ Na str. 17-18. Kurziv B. A. Navod u tekstu je iz djela Charlesa Fredericka Stronga, *Modern Political Constitutions*, str. 28.

ekonomski, socijalno ili tehnološki, jer je univerzum već previše izmijenjen prvim uzrokom što ga se kopira."

To što Naim kaže o modernoj državi također vrijedi i za srodne koncepcije kojih su naše tri zaraćene socijalističke države suvremena ostvarenja: revoluciju i nacionalizam. Možda se olako zaboravlja da su one, poput kapitalizma i marksizma, *pronalasci* koje je nemoguće patentirati. Izložene su, da se tako izrazimo, kradljivcima ideja, piratima. Iz tih krađa ideja i samo iz njih proizlazi ova dobro poznata anomalija: društva poput Kube, Albanije i Kine po tome što su revolucionarno socijalistička sama sebe poimaju "naprednijima" od društva poput Francuske, Švicarske i Sjedinjenih Država, ali se po tome što ih odlikuje niska produktivnost, bijedan životni standard i zaostala tehnologija jednako nesumnjivo smatraju "zaostalima". (Odatle i Ču En Lajev melankolični san o hvatanju koraka s kapitalističkom Britanijom do 2000. godine.)

Kako je ranije primijećeno, Hobsbawm je bio u pravu kad je primijetio da "francuska revolucija nije provedena ni od strane ni pod vodstvom neke formirane partije ili pokreta, niti, pak, od ljudi koji bi pokušavali realizirati neki sistematski program". No, zahvaljujući tiskarskom kapitalizmu, francusko iskustvo ne samo da je bilo nemoguće izbrisati iz ljudskog pamćenja, iz njega se moglo učiti. Iz gotovo stoljeća modularnog teoretiziranja i praktičnog eksperimentiranja proizšli su boljševici, koji su proveli prvu uspješnu planiranu revoluciju (čak ni taj uspjeh ne bi bio moguć bez prethodnog Hindenburgova trijumfa kod Tannenberga i Mazurskih jezera) i koji su nastojali provesti sistematski program (iako je u praksi sve bilo u znaku improvizacije). Jednako se tako čini očito da bez takvih planova i programa revolucija u carstvu koje jedva da je ušlo u eru industrijskog kapitalizma ne bi bila uopće izvediva. Boljševički je revolucionarni model bio odlučujući za sve revolucije 20. stoljeća, jer ih je učinio zamislivima u društvima koja su bila još zaostaliya od Rusije. (On je, takoreći, otvorio mogućnost da se povijesti presiječe put.) Vješta početna eksperimentiranja Mao Ce Tunga potvrdila su upotrebljivost tog modela izvan Evrope. Tako možemo vidjeti neku vrstu kulminacije modularnog procesa u slučaju Kambodže, gdje je 1962. manje od 2,5 posto od 2,5 milijuna odrasle radne snage bilo "radnička klasa", a ni 0,5 posto "kapitalisti".²

² Prema proračunima Edwina Wella, a na temelju tablice 9 u Cambodge, Ministère du Plan et Institut national de la Statistique et de Recherches Economiques, *Résultats Finals du Recensement Général de la Population 1962*. Wells dijeli ostatak radnog

Uglavnom, na sličan način je nacionalizam od kraja 18. st. prošao procese modulacije i adaptacije, u različitim erama, političkim režimima, ekonomijama i društvenim strukturama. Posljedica toga je da se "zamišljena zajednica" proširila u svako suvremeno društvo. Ako se dopustivo da suvremenu Kambodžu uzmemo za ilustraciju ekstremnoga modularnoga transfera 'revolucije', možda je pravedno da Vijetnam uzmemo za ilustraciju transfera nacionalizma, kratkom digresijom o imenu nacije.

Na svojoj je krunidbi 1802. Gia-Long svoje kraljevstvo želio nazvati "Nam Viêt" i preko poslanika je zatražio pristanak Pekinga. Mandžurski je Sin Neba, međutim, inzistirao da ime bude "Viêt Nam". Razlog za tu inverziju je ovaj: "Viêt Nam" (ili na kineskom Yüeh-nan) značio je, otprilike, "južno od Viëta (Yüeha)", kraljevstva koje je dinastija Han osvojila sedamnaest stoljeća ranije i koja se prema predanju prostirala na području današnjih kineskih provincija Kwangtung i Kwangsi te dolinom Crvene rijeke. Gia-Longov, pak, "Viet Nam" značio je "Južni Viet/Yüeh" i u biti je predstavljao polaganje prava na staro kraljevstvo. Kako je rekao Alexander Woodside, "budući da je emaniralo iz Pekinga, ime 'Vijetnam' bilo je na mnogo manjoj cijeni kod vijetnamskih vladara u prošlom stoljeću nego što je to u ovom stoljeću". Tada je ono bilo umjetan naziv, pa ga u većoj mjeri nisu koristili ni Kinezi, ni Vijetnamci. Kinezi su se držali uređljivog T'ang imena "Annam"... Vijetnamski je, pak, dvor potajno izmislio drugo ime za svoje kraljevstvo 1938-1939, i nisu se potrudili da o njemu obavijeste Kineze. Novo ime, "Dai Nam", "Veliki Jug" ili "Carski Jug" redovito se pojavljivalo u dvorskim dokumentima i službenim povijesnim zbirkanima. No ono nije preživjelo do danas.³ To je novo ime zanimljivo u dva smisla. Prvo, ne sadrži "Viet"-nam-ski element. Drugo, njegova se teritorijalna referenca čini sasvim relativna - "Jug" (u odnosu na Carstvo Sredine).⁴

stanovništva ovako: vladini službenici i nova sitna buržoazija, 8 posto; tradicionalna sitna buržoazija (trgovci itd.), 7,5 posto; zemljoradnički proletarijat, 1,8 posto; seljaštvo, 78,3 posto. Manje od 1.300 kapitalista posjedovalo je postojeća tvornička poduzeća.

³ *Vietnam and Chinese Models*, str. 120-121.

⁴ To nas ne smije sasvim iznenaditi. "Vijetnamski je birokrat izgledao poput Kineza; vijetnamski je seljak izgledao poput žitelja Jugoistočne Azije. Birokrat je morao pisati kineski, odijevati se u kineskom stilu, stanovati u kući sagrađenoj u kineskom stilu, voziti se u kineskoj nošiljici te slijediti kineske idiosinkrazije u razmatranju novcem, poput ribnjaka sa zlatnim ribicama u svom jugoistočno-azijskom vrtu." Ibid., str. 199.

To što današnji Vijetnamci ponosno brane Viêt Nam što ga je u 19. st. prezrivo izmislio mandžurski vladar, podsjeća nas na Renanovu izreku da su nacije morale "oublié bien de choses", no također i "paradoksalno", na to koliko moć zamišljanja ima nacionalizam.

Osvrnemo li se na Vijetnam 30-ih ili Kambodžu 60-ih godina ova- ga stoljeća, susrećemo, *mutatis mutandis*, mnoštvo sličnosti: ogromno, nepismeno, eksploatirano seljaštvo, majuša radnička klasa, fragmentarna buržoazija i mala, podijeljena inteligencija.⁵ Nijedan trezven tadašnji analitičar, objektivno razmatrajući te uvjete, ni u jednom od tih primjera ne bi previdio revolucije koje su skoro uslijedile, ni njihove uništene trijumfe. (Zapravo, isto se može reći, i zbog istih razloga, za Kinu 1910.) Ono što je na kraju ipak omogućilo bilo je "planiranje revolucije" i "zamišljanje nacije".⁶

Politike koje je provodio režim Pol Pota mogu se samo u vrlo ograničenom smislu pripisati tradicionalnoj kmerskoj kulturi ili okrutnosti, paranoidnosti i megalomaniji njegova vodstva. Khmeri su imali svojih megalomanskih despota; neki su od tih, međutim, stvorili Angkor. Mnogo su, međutim, važniji modeli onoga što revolucije čine, te onoga što mogu, moraju i ne smiju činiti, koji su preuzeti iz Francuske, SSSR-a, Kine, Vijetnama i svih knjiga koje su o njima napisane na francuskom jeziku.⁷

To uglavnom vrijedi i za nacionalizam. Suvremeni je nacionalizam baštinkin dvaju stoljeća povijesne promjene. Ostavština, zbog svih

⁵ Prema popisu stanovništva iz 1937. godine, 93-95 posto vijetnamskog stanovništva još uvijek je živjelo u ruralnim područjima. Tek se 10 posto stanovništva znalo služiti bilo kojim pismom. Samo je 20 000 osoba završilo viša četiri razreda (7-10) osnovne škole od 1920. do 1938. A broj onih koje su vijetnamski marksisti nazivali "lokalna buržoazija" – a koji su se, prema Marrovnom opisu, uglavnom sastojali od zemljoposjednika koji nisu živjeli na svojim imanjima, uz nešto poduzetnika i nekoliko viših službenika – iznosio je nekih 10 500 obitelji, ili oko 0,5 posto stanovništva. *Vietnamese Tradition*, 25-26, 34 i 37. Usporedi podatke u bilješci 2.

⁶ Te, kao u slučaju boljševika, sretne katastrofe: za Kinu, velika japanska invazija 1937; za Vijetnam, razbijanje Maginotove linije i kratkotrajna japanska okupacija; za Kambodžu, preljevanje američko-vijetnamskog rata na njezina istočna područja nakon ožujka 1970. U svim su primjerima postojeći *ancien régime*, bio to *Kuomintang*, francuski kolonijalni ili feudalno-monarhijski fatalno potkopale vanjske sile.

⁷ Sugestije bi mogle biti: "da" za *levée en masse* i Jakobinsku diktaturu, "ne" za Termodorski konvent i bonapartizam, u slučaju Francuske; "da" za ratni komunizam, kolektivizaciju i moskovske procese, "ne" za NEP i destalinizaciju, u primjeru Sovjetskog Saveza; "da" za seljački gerilski komunizam, Veliki skok naprijed i Kulturnu revoluciju, "ne" za Lužanski plenum, u primjeru Kine; "da" za kolovošku revoluciju i formalnu likvidaciju Komunističke partije Indoeine 1945, "ne" za štetne ustupke "starijim" komunističkim partijama poput onih u zaključcima Ženevskih sporazuma, u slučaju Vijetnama.

razloga koje sam pokušao naznačiti, zaista ima i lice i naličje. Jer među oporučiteljima nisu samo San Martín i Garibaldi već i Uvarov i Macaulay. Kao što smo vidjeli, "službeni nacionalizam" od početka je bio svjesna, samozastitna politika čvrsto povezana uz očuvanje interesa imperija i dinastije. No, kad je jednom "izašao na vidjelo" bilo ga je jednako lako kopirati kao i pruske vojne reforme s početka 19. st. Stalna odlika tog stila nacionalizma bila je i jest njegova službenost, tj. njegovo emaniranje iz države, i to što ponajprije služi interesima države.

Tako model službenog nacionalizma poprima relevantnost ponajviše u momentu kada revolucionari uspješno preuzimaju kontrolu nad državom i kad su prvi put u poziciji da koriste moć države da bi ostvarili svoje vizije. Relevantnost je to veća što čak i najodlučniji radikalni revolucionari uvijek, do određenog stupnja, nasljeđuju državu od palog režima. Neka su od tih nasljeđa simbolička, no zato ništa manje važna. Usprkos nelagodji Trockoga, glavni je grad SSSR-a ponovo postala caristička prijestolnica Moskva i već više od 65 godina vođe KPSS svoju politiku sastavljaju u Kremlju, staroj citadeli carističke moći – od svih mjesta na prostranom području socijalističke države koja su im na raspolaganju.

Slično tome, glavni grad NR Kine jest glavni grad Mandžu dinastije (dok ga je Čang Kaj Šek bio premjestio u Nanking), i vođe KP Kine su u Zabranjenom gradu Sinova Neba. Zapravo, vrlo je mali broj socijalističkih vodstava, ako ih uopće i ima, koja se nisu uspen-trala u takva izlazna, zagrijana sjedala. Na manje očitog razini, uspješni revolucionari nasljeđuju i električne instalacije stare države: ponekad njezine službenike i potkaziivače, a obavezno njezine dosjee, arhive, zakone, izvještaje o financijama, popise stanovništva, karte, paktove, prepiske, predstavke, itd. Država, poput složenog sistema električnih instalacija u velikoj kući čiji je vlasnik pobjegao, čeka ruku novih vlasnika da uključi prekidač kako bi zasjala prijašnjim sjajem.

Zato nas ne smije pretjerano iznenaditi što revolucionarna vodstva svjesno ili nesvjesno počinju imati ulogu gospodara imanja. Pri tome ne mislimo samo na Džugašvilijevu identifikaciju samog sebe s Ivanom Groznom, ni Maovo divljenje prema tiraninu Čin Ši Huanguu, ili Brozovo oživljavanje ruritanske pompe.⁸ "Službeni nacionalizam" prodire u postrevolucionarne stilove upravljanja na mnogo suptilniji način. Time hoću reći da ta vodstva vrlo lako usvajaju i navodnu

⁸ Vidi izvanredni prikaz, koji nije čisto polemiziranje, u knjizi Milovana Đilasa, *Tito: the Story from the Inside*, 4. poglavlje, osobito str. 133. i dalje.

nacionalnost starijih vladara i dinastičku državu. Retroaktivnim razvojem događaja, vladari koji nisu ni čuli za "Kinu", "Jugoslaviju", "Vijetnam" ili "Kambodžu" postali su pripadnici nacije (iako ne uvijek "zaslužni" pripadnici nacije).

Iz te prilagodbe neizbježno proizlazi "državni" makijavelizam koji je tako očita odlika postrevolucionarnih režima, za razliku od revolucionarnih nacionalističkih pokreta. Što je više naturalizirana stara dinastička država, to se više revolucionarna ramena mogu urediti njezinom starinskom raskošnom odjećom. Slika Angora Jayavarsana VII, što krasi zastavu marksističke Demokratske Kampučije (te zastavu marionetske države Lon Nola i Sihanukove monarhijske Kambodže), jest grb pobožnosti a ne vlasti.⁹

Naglašavam riječ *vodstva*, zato što vodstva, a ne narod, nasljeđuju stare telefonske centrale i palače. Pretpostavljam da nitko ni ne pomišlja da široke narodne mase Kineza iole zanima što se događa uzduž kolonijalne granice između Kambodže i Vijetnama. Niti je uopće vjerojatno da su khmerski i vijetnamski seljaci želeli da njihovi narodi ratuju, niti ih je itko išta pitao. U vrio su stvarnom smislu to bili 'kancelarski ratovi' koji su popularni nacionalizam mobilizirali tek *post factum* i uvijek retorikom samoobrane. (Odatle i osobito slab odaziv u Kini, gdje je ta retorika bila najmanje uvjerljiva, čak i pod neonskim natpisom "Sovjetski hegemonizam".)¹⁰

U svemu tome, Kina, Vijetnam i Kambodža nisu ni najmanje jedinstveni.¹¹ Zato nema baš mnogo osnove za nadu da drugi među-socijalistički ratovi neće slijediti njihov presedan ili da će zamišljena zajednica socijalističke nacije uskoro biti prodana budućnosti. Ali ništa korisno ne možemo učiniti da bismo ograničili ili spriječili takve ratove ako ne napustimo fikcije poput one da 'marksisti kao takvi nisu nacionalisti' ili da je 'nacionalizam' patologija moderne razvojne povije-

⁹ O čito je da prije naznačene tendencije nipošto nisu karakteristične samo za revolucionarne marksističke režime. Oni su u fokusu naše pažnje zbog povijesne marksističke borbe za proleterski internacionalizam i uništenje feudalističkih i kapitalističkih država te zbog novih ratova u Indokini. Za razotkrivanje starinske ikonografije desničarskog Suhartova režima u Indoneziji poslužiti će moj članak *Cartoons and Monuments: The Evolution of Political Communication under the New Order*, u: *Political Power and Communication in Indonesia*, (ur. Jackson i Pye), str. 282-321.

¹⁰ Razlika između izmišljotina "službenog nacionalizma" i izmišljotina drugih tipova odgovara razlici između laži i mitova.

¹¹ Nasuprot tome, možda će na kraju ovog stoljeća povijesničari "službenonacionalističke" ekscese što su ih počinili postrevolucionarni socijalistički režimi uglavnom pripisati rasjeklinoj između socijalističkog modela i poljoprivredne stvarnosti.

sti i damo sve od sebe da se, pa makar i sporo, upoznamo sa stvarnim i zamišljenim iskustvom prošlosti.

O *Andelu povijesti* Walter Benjamin je napisao:¹²

"Lice je okrenuto prošlosti. Tamo gdje mi vidimo lanac zbivanja, on vidi jednu jedinu katastrofu koja neprekidno gomila razvaline na razvaline i baca mu ih pred noge. Htio bi još ostati, probuditi mrtve i popraviti razvaljeno. No iz raja dopire vjetar koji se uhvatio u njegova krila, a tako je jak da ih anđeo više ne može sklopiti. Taj ga vjetar nezadrživo tjera u budućnost kojoj je okrenuo leđa, dok hrpa razvalina pred njim raste do nebesa. Ono što nazivamo napretkom, taj je vjetar."¹³

No taj je anđeo besmrtn, a naša su lica okrenuta prema mraku pred nama.

¹² *Illuminations*, str. 259. Anđelovo oko je objektiv *Weekendove* kamere u pokretu okrenute prema natrag, pred kojim se olupine jedna za drugom na trenutak pomalaju na beskrajnjoj cesti, prije nego što nestanu iza obzora.

¹³ "Povijesno-filozofijske teze" (9. teza), prevela Snjelka Knežević u Walter Benjamin, *Uz kritiku sile*, Razlog, Zagreb, 1971, str. 28-29.

BIBLIOGRAFIJA

- Alers, Henri J., *Om een rode of groene Merdeka. Tien jaren binnelandse politiek. Indonesie, 1943-53*. Vulkaann, Eindhoven, 1956.
- Ambler, John Steward, *The French Army in Politics, 1945-1962*. Ohio State University Press, Columbus, 1966.
- Anderson, Benedict R. O'Gorman, *Cartoons and Monuments: The Evolution of Political Communication under the New Order*, "Political Power and Communications in Indonesia" (ur. Karl D. Jackson i Lucian W. Pye), University of California Press, Berkeley, Los Angeles i London; 1978. str. 282-321.
- *Studies of the Thai State: The State of Thai Studies*, "The State of Thai Studies: Analyses of Knowledge, Approaches, and prospects in Anthropology, Art History, Economics, History and Political Science" (ur. Eliezer B. Ayal), Ohio University, Center for International Studies, Southeast Asia Program, Athens, Ohio, 1929, str. 193-247.
- Auerbach, Erich, *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*, prev. Willard Trask, Doubleday Anchor, Garden City, 1957.
- *Mimesis. Prikazivanje stvarnosti u zapadnoj književnosti*, prev. i pogovor Milan Tabaković, Nolit, Beograd, 1968.
- Baltazar, Francisco, *Florante at Laura*, Florentino, Manila, 1973.
- Barnett, Anthony, *Inter-Communist Conflicts and Vietnam*, "Bulletin of Concerned Asian Scholars" 11:4 (listopad-prosinac 1979), str. 2-9 (pretiskano iz "Marxism Today", kolovoz 1979)
- Battye, Noel A., *The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910. Politics and Military Reform in the reign of King Chulalongkorn*, doktorska disertacija na sveučilištu Cornell, 1974.

- Benda, Harry J. i John A. Larkin (ur.), *The World of Southeast Asia: Selected Historical Readings*, Harper and Row, New York, 1967.
- Benjamin, Walter, *Illuminations*, Fontana, London 1973.
- *Uz kritiku sile*, Razlog, Zagreb, 1971.
- Bloch, Marc, *Feudal Society*, prev. I. A. Manyon, University of Chicago Press, Chicago, 1961 (dva sveska)
- *Feudalno društvo*, prev. Miroslav Brandt, Naprijed, Zagreb, 1958.
- *Les Rois Thaumaturges*, Librairie Istra, Strasbourg, 1924.
- Boxer, Charles, R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, Knopf, New York, 1969.
- Browne, Thomas, *Hydrotaphia, Urne-Buriall, or A Discourse of the Sepulchrall Urnes lately found in Norfolk*. Noel Douglas Replicas, London, 1927.
- Cambodge, Ministère du Plan et Institut National de la Statistique et de Recherches Economiques. *Résultats Finals du Recensement Général de la Population, 1962*. Phnom Penh, 1966.
- Chambert-Loir, Henri, *Mas Marco Kartodikromo (c. 1890-1932) ou L'Education Politique*. Littératures contemporaines de l'Asie du sud-est (ur. Pierre-Bernard Lafont i Denys Lombard). L'Asiathèque, Paris, 1974, str. 203-214.
- Craig, Albert, M., *Chōshū in the Meiji Restoration*. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1967.
- Craig, Gordon, A., *The Politics of the Prussian Army. 1640-1945.*, Oxford University Press, New York i Oxford, 1956.
- Debray, Régis, *Marxism and the National Question*, "New Left Review", 105 (rujan-listopad 1977), str. 25-41.
- Defoe, Daniel, *Selected Poetry and Prose of Daniel Defoe*, ur. Michael F. Shugrue, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1968.
- Dilas, Milovan, *Tito, the Inside Story*, prev. Vasilije Kojač i Richard Hayes, Weidenfeld and Nicholson, London, 1980.
- Eisenstein, Elizabeth, L., *Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought: A Preliminary Report*. "Journal of Modern History", 40:1 (ožujak 1968), str. 1-56.
- Fall, Bernard, B., *Hell is a Very Small Place. The Siege of Dien Bien Phu*, Vintage, New York, 1968.
- Febvre, Lucien i Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1450-1800*, New Left Books, London, 1976.
- *L'Apparition du Livre*, Albin Michel, Paris, 1958.
- Fields, Rona, M., *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, Praeger, New York, Washington, London, 1975.

- Franco, Jean, *An Introduction to Spanish-American Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
- Gellner, Ernest, *Thought and Change*, Weidenfeld and Nicholson, London, 1964.
- Gilmore, Robert, L., *Caudillism and Militarism in Venezuela, 1810-1910*, Ohio University Press, Athens, Ohio, 1964.
- Greene, Stephen, *Thai Government and Administration in the Reign of Rama VI (1910-1925)*, doktorska disertacija na University of London, 1971.
- Hall, D. G. E., *A History of Southeast Asia*, 4. izd, St. Martin's Press, New York, 1981.
- Heder, Stephen, P., *The Kampuchean-Vietnamese Conflict. "The Third Indochina Conflict"* (ur. David W. P. Elliott). Boulder: Westview Press, 1981, str. 21-67. (Pretiskano iz Southeast Asian Affairs, ur. Institute of Southeast Asian Studies, Heinemann Educational Books, London, 1979)
- Hobsbawm, Eric, *Some Reflections on "The Break-up of Britain", "New Left Review"*, 105 (rujan-listopad 1977).
- *The Age of Revolution, 1789-1848*, Mentor, New York, 1964.
- *Doba revolucije: Evropa 1789-1848*, prev. Sanja Lovrenčić. Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb, 1987.
- Hoffman, John, *A Foreign Investment: Indies Malay to 1901*. "Indonesia", 27 (travanj 1979), str. 65-92.
- Hughes, Christopher, *Switzerland*, Praeger, New York, 1975.
- Ieu Koeus, Pheasa Khmer. *La Langue Cambodgienne (Un Essai d'étude raisonnée)*, Phnom Penh, n.p. 1964.
- Ignotus, Paul, *Hungary*, Praeger, New York, Washington, 1972.
- Ileto, Reynaldo Clemena, *Payson and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840-1910*. Ateneo Press, Manila, 1979.
- Jaszi, Oscar, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, University of Chicago Press, Chicago, 1929.
- Kahin, George McTurnan, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, Cornell University Press, Ithaca, 1952.
- Katzenstein, Peter J., *Disjoined Partners. Austria- and Germany since 1815*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1976.
- Kedourie, Elie (ur. i autor Uvoda), *Nationalism in Asia and Africa. Meridian*, New York, 1970.
- Kelly, Gail Paradise, *Franco-Vietnamese Schools, 1918 to 1938*, doktorska disertacija na University of Wisconsin, 1975.
- Kemiläinen, Aira, *Nationalism: Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Kustantajat, Jyväskylä, 1964.
- Kirk-Greene, Anthony, H. M., *Crisis and Conflict in Nigeria: A Documentary Source Book*, Oxford University Press, London, 1971.
- Kohn, Hans, *The Age of Nationalism*, Harper, New York, 1962.
- Kumar, Ann, *Diponegoro (1778?-1855)*. "Indonesia", 13 (travanj 1972), str. 69-118.
- Luckham, Robin, *The Nigerian Military: A Sociological Analysis of Authority and Revolt, 1960-67*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- Lumbera, Bienvenido, *Tradition and Influences in the Development of Tagalog Poetry, 1570 to 1898*, doktorska disertacija na University of Indiana, 1967.
- Lyautey, Louis-Hubert-Gonzalve, *Lettres du Tonkin et de Madagascar (1894-1899)*, Librairie Armand Colin, Paris, 1946.
- Lynch, John, *The Spanish-American Revolutions, 1808-1826*, Norton, New York 1973.
- Mabry, Bevars, D., *The Development of Labor Institutions in Thailand*, Cornell University, Ithaca, Southeast Asia Programme. Data Paper No. 112. 1979.
- MacArthur, Douglas, *A Soldier Speaks. Public Papers and Speeches of General of the Army Douglas MacArthur*, Praeger, New York, 1965.
- Maki, John, M., *Japanese Militarism, Its Cause and Cure*, Knopf, New York, 1945.
- Marr, David, G., *Vietnamese Traditions on Trial, 1920-1945*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1981.
- Maruyama, Masao, *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics*, Oxford University Press, London, Oxford, 1963.
- Marx, Karl i Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*. U *Selected Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1958, I. svezak.
- *Komunistički manifest*, prev. Moša Pijade, August Cesarec, Zagreb, 1972.
- Masur, Gerhard, *Simón Bolívar*, University of New Mexico Press, Albuquerque, 1948.
- McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press, Toronto, 1962.
- *Gutenbergova galaksija. Nastajanje tipografskog čovjeka*, prev. Bran-ko Vučićević, Nolit, Beograd, 1973.
- Montesquieu, Henri de, *Persian Letters*, prev. C. J. Betts. Harmondsworth, Penguin, 1973.

- *Persiska pisma*, prev. i objašnjenja Marko Vidojković, Prosveta, Beograd, 1951.
- Moore, Jr. Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Beacon Press, Boston, 1966.
- Morgan, Edward, S., *The Heart of Jefferson*, "New York Review of Books", 17. kolovoza 1978.
- Morgenthau, Ruth Schachter, *Political Parties in French-Speaking West Africa*, Clarendon Press, Oxford, 1964.
- Moumouni, Abdou, *L'Education en Afrique*, Maspéro, Pariz, 1964.
- Musil, Robert, *The Man without Qualities*, prev. Eithne Wilkins i Ernst Kaiser, Howard-McCann, New York, 1953, I. svezak.
- *Čovjek bez svojstava*, s njem. prev. Zlatko Gorjan, Otakar Keršovani, Rijeka, 1967.
- Nairn, Tom, *The Break-up of Britain*, New Left Books, London, 1977.
- *The Modern Janus*, "New Left Review" 94 (studeni-prosinac, 1975), str. 3-29. Pretiskano kao 9. poglavlje u *The Break-up of Britain*.
- Nijs, E. Breton de, *Tempo Doeloe*, Querido, Amsterdam, 1973.
- Norman, E. Herbert, *Soldier and Peasant in Japan. The Origin of Conscription*, Institute of Pacific Relations, New York, 1943.
- Orwell, George, *The Orwell Reader*, Harcourt-Brace-Jovanovich, New York, 1956.
- *Burmanski dani*, prev. Nada Šoljan, August Cesarec, Zagreb, 1983.
- Pal, Bipin Chandra, *Memories of My Life and Times*, Bipin Chandra Pal Institute, Calcutta, 1973.
- "3349" (pseudonim Phetsaratha Ratanavongsa). *Iron Man of Laos: Prince Phetsarath*, prev. John B. Murdoch, ur. David K. Wyatt, Cornell University, Ithaca, Southeast Asia Program Data Paper No 110. 1978.
- Polo, Marco, *The Travels of Marco Polo*, prev. i ur. William Marsden. Everyman's Library, London i New York, 1946.
- Pramoedya Ananta Toer, *Tjerita dari Blora*, Balai Pustaka, Jakarta, 1952.
- Reid, Anthony, J. S., *The Indonesian National Revolution, 1945-50*. Longman, Hawthorn, Victoria, 1974.
- Renan, Ernest, "Qu'est-ce qu'une nation?" U *Oeuvres complètes*, Calmann-Lévy, Pariz, 1947-61, I. svezak, str. 887-906.
- Rizal, José, *The Lost Eden. Noli me tangere*, prev. León Ma. Guerrero, Indiana University Press, Bloomington, 1961.

- Roff, William, R., *The Origins of Malay Nationalism*, Yale University Press, New Haven, London, 1967.
- Said, Edward, *Orientalism*, Pantheon, New York, 1978.
- Scherer, Savitri, *Harmony and Dissonance. Early Nationalist Thought in Java*, magisterij na Cornell University, 1975.
- Seton-Watson, Hugh, *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1977.
- *Nacije i države: ispitivanje porijekla nacija i politike nacionalizma*, prev. Nada Šoljan, Globus, Zagreb, 1980.
- Smith, Donald Eugene, *India as a Secular State*. Princeton University Press, Princeton, 1963.
- Speare, Percival, *India, Pakistan and the West*, Oxford University Press, London, New York i Toronto, 1949.
- Steinbero, S. H., *Five Hundred Years of Printing*, prer. izd. Harmondsworth, Penguin, 1966.
- Storry, Richard, *The Double Patriots. A Study of Japanese Nationalism*, Chatto and Windus, London, 1957.
- Strong, Charles Frederick, *Modern Political Constitutions*. 8. prer. izd., Sidgwick and Jackson, London 1972.
- Summers, Laura, *In Matters of War and Socialism*, Anthony Barnett would Shame and Honour Kampuchea Too Much. "Bulletin of Concerned Asian Scholars", 11:4 (listopad-prosinac 1979), str. 10-18.
- Tickell, Paul, *Three Early Indonesian Short Stories by Mas Marco Kartodikromo* (c. 1890-1932), Monash University, Melbourne, Centre of Southeast Asian Studies, Working Paper No. 23. 1981.
- Timpanaro, Sebastiano, *On Materialism*, New Left Books, London, 1975.
- *The Freudian Slip*, New Left Books, London, 1975.
- Toye, Hugh, *Laos: Buffer State or Battleground*, Oxford University Press, London, 1968.
- Turner, Victor, *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca, 1974.
- *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, Cornell University Press, Ithaca, 1967.
- Vagts, Alfred, *A History of Militarism, Civilian and Military*, prer. izd., The Free Press, New York, 1959.
- Vandenbosch, Amry, *The Dutch East Indies: Its Government, Problems and Politics*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1944.

- Vella, Walter, F., *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, University of Hawai Press, Honolulu, 1978.
- Veyra, Jaime de, *El "Último Adiós" de Rizal: estudio crítico-expositivo*, Bureau of Printing, Manila, 1946.
- Williams, Raymond, *Timpanar s Materialist Challenge*, "New Left Review", 109 (svibanj-lipanj 1978), str. 3-17.
- Wills, Gary, *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence*, Doubleday, New York, 1978.
- Wolfe, Charles, *The Poems of Charles Wolfe*, Bullen, London, 1903.
- Woodside, Alexander, B., *Vietnam and the Chinese Model. A Comparative Study of Vietnamese and Chinese Government in the First Half of the Nineteenth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1971.
- Yabes, Leopoldo, Y., *The Modern Literature of the Philippines. Littératures contemporaines de l'Asie du Sud-est* (ur. Pierre-Bernard Lafont i Denys Lombard), L'Asiathèque, Paris, 1974, str. 287-302.
- Zasloff, Joseph, J., *The Pathet Lao: Leadership and Organization*, Lexington Books, Lexington, Mass., 1973.

Sadržaj

BIVANJE NACIJOM DANAS	5
1. UVOD (PREV. NATA ČENGIĆ)	13
Pojmovi i definicije	16
2. KULTURNI KORIJENI	20
Vjerska zajednica	23
Dinastičko kraljevstvo	28
Shvaćanje vremena	31
3. ZAČECI NACIONALNE SVIJESTI	44
4. STARE IMPERIJE, NOVE NACIJE	53
5. STARI JEZICI, NOVI MODELI	69
6. SLUŽBENI NACIONALIZAM I IMPERIJALIZAM	83
7. POSLJEDNJI VAL	108
8. PATRIOTIZAM I RASIZAM	134
9. ANĐEO POVJESTI	146
BIBLIOGRAFIJA	154

Benedikt Anderson
NACIJA:
ZAMIŠLJENA ZAJEDNICA

Izdavač
Izdavačka kuća ΠΛΑΤΩ
Akademski plato br. 1
Beograd

Za izdavača
Branislav Gojković, direktor

Urednik
Ilija Marić

Korice
Ilija Marić

Korektor
Vladislava Bura

Slog i prelom
Goran Skakić

Štampa
GIP Fond "Kapetan Dragan"

Tiraž
300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

323.1

АНДЕРСОН, Бенедикт
Nacija : Zamišljena zajednica / Benedikt Anderson ; prevele Nata Čengić, Nataša Pavlović ; predgovor Silva Mežnarić. - Beograd : Plato, 1998 (Beograd : Fond "Kapetan Dragan"). - 160 str. ; 20 cm. - (Biblioteka "Episteme" ; 16)

Prevod dela: Imagined Communities Reflections

on the Origin and Spread of Nationalism / Benedict Anderson. - Tiraž 300. - Bivanje nacijom danas: str. 5-11. - Bibliografija: str. 154-160.

1. Ченгич, Ната

316.347

а) Нација б) Национализам

ID=63843596